

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 101

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 101

София • 2013 • Sofia

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р ТОДОР ПОПНЕДЕЛЕВ (председател, отговорен редактор),
проф. д-р ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА, доц. д.и.н. ДИЛЯНА БОТЕВА,
доц. д-р ТАНЯ БОНЕВА, доц. д-р ТОДОР МИШЕВ,
гл. ас. д-р БОРИС СТОЯНОВ, гл. ас. ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА,
д-р МАРИЯ БАРЪМОВА

Редактор *Милета Милчева*

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

<i>Веселка Гъркова</i> – Дворът на Карл Велики като управленска институция в съчинението на архиепископ Хинкмар от Реймс „DE ORDINE PALATII“ (882 г.)	5
<i>Красимира Гагова</i> – Една вяра – два свята	71
<i>Екатерина Михайлова</i> – Императорското военномедицинско училище в Цариград (Mektebi Tibbiye-i Şahane) и неговите български възпитаници (1827–1878)	91
<i>Андреас Либератос</i> – От културен трансфер към социокултурна трансформация: Часовниците и усещането за времето в България	123
<i>Игор И. Калиганов</i> – Българите през погледа на руснаците през XIX век (национален характер и взаимно възприемане)	145
<i>Светослав Живков</i> – Предизвикателствата на опозиционния статус. Прогресивнолибералната партия (1903–1911)	171
<i>Димитър Христов</i> – Иван Снегаров – жизнен път и исторически творчество	243

CONTENTS

<i>Veselka Garkova</i> – Die Hofverwaltung in der Zeit Karls des Grossen nach der Schrift des Erzbischofs Hinkmar von Reims „DIE ORDINE PALATII“ (882)	5
<i>Krassimira Gagova</i> – Une fois – deux mondes	71
<i>Ekaterina Mihaylova</i> – The Imperial Military School of Medicine in Istanbul (Mektebi Tıbbiye-i Şahane) and Its Bulgarian Students (1827–1878)	91
<i>Andreas Lyberatos</i> – From Cultural Transfer to Sociocultural Transformation. Clocks and Time Perception in Bulgaria.	123
<i>Игорь И. Калиганов</i> – Болгары глазами русских в XIX столетии (Национальный характер и взаимовосприятие)	145
<i>Svetoslav Zhivkov</i> – The Challenges of Oppositional Status. Progressive Liberal Party (1903–1911).	171
<i>Dimiter Hristov</i> – Ivan Snegarov – Life and Historical Works	243

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

ДВОРЪТ НА КАРЛ ВЕЛИКИ КАТО УПРАВЛЕНСКА ИНСТИТУЦИЯ В СЪЧИНЕНИЕТО НА АРХИЕПИСКОП ХИНКМАР ОТ РЕЙМС „DE ORDINE PALATII“ (882 г.)

ВЕСЕЛКА ГЪРКОВА

Veselka Garkova. DIE HOFVERWALTUNG IN DER ZEIT KARLS DES GROSSEN NACH DER SCHRIFT DES ERZBISCHOFS HINKMAR VON REIMS „DIE ORDINE PALATII“ (882)

Die vorliegende Studie analysiert ein wichtiges und noch nicht genug erforschtes Problem des frühmittelalterlichen fränkischen Staates – die Entwicklung seiner administrativen und staatlichen Gefüge zur Zeit Karl des Großen (768–814). Als Quelle wird das Werk des Abtes Adalard von Lyon „De ordine palatii et reipublicae dispositione“ („Über die Ordnung im Palast und den Zustand des Staates“), benutzt erhalten nur in der Abschrift des Erzbischofs Hinkmar von Reims (806–882) unter dem populären Namen ‘De ordine palatii’. Das Traktat wurde im Jahre 882 abgefaßt, als das Königtum in den schweren Zeiten von inneren und äußeren Angriffen erschüttert wurde.

Die Schrift besteht aus zwei thematisch unterschiedlichen Teilen. Der erste Teil (Kapitel I–III) behandelt die Frage der gesellschaftlichen Organisation, den Ursprung des Episkopats und den Ursprung sowie die Aufgaben der königlichen Gewalt. Im ersten Teil stellt Hinkmar/Adalard das Wesen und die Anforderungen an die Monarchie dar. Er unterstreicht deren göttlichen Ursprung (wobei er auf die Priorität des **sacerdotiums** besteht), und im Einklang mit den kirchlichen Autoritäten, und insbesondere mit Pseydo – Cyprian, **regnum** und **sacerdotium** mehr als getrennte Sphären der ecclesia, jede mit ihren Eigenschaften, betrachtet. Hinkmar sieht in der Monarchie den Leiter, **rector**, und den Verteidiger, **defensor**, der Gesellschaft, und in den geistlichen Stand – den Korrektor der monarchischen Gewalt. Als einer der ersten Theologen seiner Zeit unterstreicht er, daß sich **rex** von folgenden Worten ableiten läßt: **rectus** – **regere** – **corrigere**– **dirigere** – **aeternum regnum**. Der Erzbischof kämpft auch um die Unabhängigkeit der westfränkischen Kirche vor dem Papsttum sowie

um die Unabhängigkeit die seines Staates vor den Inspirationen Ludwigs des Deutschen und seines Sohnes. Er ist Autor von hagiographischen, kirchlichen und historischen Schriften, wirkt weiter als Diplomat, Jurist und Politiker großen Ranges. Der Erzbischof ist der Verfasser von den ersten mittelalterlichen Krönungsordines, ein bleibender Verdienst für die Entwicklung der Monarchie im Mittelalter. In seinen Schriften werden zum erstenmal im frühen Mittelalter die inhaltlichen Konturen des Staates als transpersonale Größe umrissen.

Der zweite Teil (Kapitel IV–VII) ist der Frage der beiden Ordnungen – **ordo palatii** und **ordo regni**, gewidmet. Wie Hinkmar behauptet, ist **ordo regni** als Bestandteil und Verbindungsmitglied von **ordo palatii** zu betrachten. Das heißt, die Minister am Hofe als persönliche Diener und Vassalen des Herrschers und zugleich als staatliche Minister zu sehen. Die Verflechtung von persönlicher (privater) und staatlicher Sphäre ist eine der wichtigsten Besonderheiten des frühmittelalterlichen Staates. Als Hauptaufgabe des Herrschers bezeichnet er auch die Einhaltung des Gesetzes, folgend wird von ihm der König als **rex iustus** qualifiziert. D. h., der Herrscher ist zugleich dem Gesetz, verstanden in seinem moralischen und weltlichen Inhalt, unterstehend, und stellt selbst den Gesetz im Reiche dar.

Im zweiten Teil werden ausführlich die Diener (**ministri**) der **ordo palatii** und **ordo regni** betrachtet. Hier werden zum ersten Mal in den Quellen der karolingischen Zeit die wichtigsten Ämter und ihre Funktionen aufgezählt, wobei zu sehen ist, daß **ordo regni** amtlich, politisch, und geographisch **ordo palatii** weiterentwickelt. Hier wird von Hinkmar „palatium“ als Bestandteil der staatlichen Verwaltung präsentiert.

Der Frage, ob uns der Erzbischof ein reales Bild der wirklichen höfischen und staatlichen Strukturen gezeigt hat, wird positiv von den Historikern beantwortet. Festzustellen ist, daß er sich sehr wenig in den vorliegenden Text von Adalard eingemischt hat, ausgenommen des Teils von dem „apocrisiar“, den er historisch falsch als den „capellanus der Kirche“ versteht.

Zusammengefaßt ist zu sagen, daß Hinkmar eine der führenden Personen seines Zeitalters war. Er hat mit seiner Tätigkeit und seinen Schriften die kommende Zeit vorausgeahnt und maßgeblich auf sie gewirkt. Von Flodoard, seinem ersten Biographen im X. Jahrhundert, wird er als den größten Hauptleiter der Reimser Kirche gesehen. Für die Historiker ist seine Biographie, in all ihren Gesichtspunkten, noch nicht genügend erforscht.

Институциите са едни от най-устойчивите и сигурни исторически конструкции, създадени от хората за организиране на техния живот и удовлетворяване на потребностите им. Дворът като институция през Средновековието е един от най-дискутираните проблеми през последните десетилетия в западноевропейската историография. За това свидетелстват множеството специализирани публикации, както и създаването на международни комисии и провеждане на регулярни конференции по история на двора и на неговата култура. Специално внимание заслужават комисията, оглавена от Вернер Паравичини, дейността на английското общество „The Society for Court Studies Conference“ и италианското „Europa delle Corti“. През 2001 г. под редакцията на Н. А. Хачатурян излезе руският сборник „Двор монарха в средновековой Европе: явление, модель, среда“, в който са отразени постиженията на руските учени по различни въпроси на средновековната държавност в Западна Европа, а в увода има добра обща библиография по въпроса.

В немската историопис трудовете върху Карл Велики (768–814) са необозрими. Като основен пътеводител на изследователите и до днес служи

произведението на Райнхард Шнайдер „Франкската държава“ (Мюнхен, 1990). Прегледът на актуалната литература по въпроса – предимно немска и френска, показва, че проблемът за ранносредновековния кралски двор като институция е проучен от малко европейски учени – за разлика от двора на Отоните и Щауфените през Зрялото средновековие. Сред тях ще посочим като основни изследователи имената на немския историк Йозеф Флекенщайн и на френския медиевист Франсоа-Луи Гансхоф¹.

Дворът като институция представлява комплексен феномен – той има политически (властови), социални, икономически и културни характеристики. При монархическото управление дворът е преди всичко властов институт, предназначен да осигурява централизирано управление на държавата и по-ефикасна външна политика. Той е неотделима част от самото създаване на средновековната държавност, критерий за нейното политическо развитие и възход. Самото оформяне в него на отделни ведомства или служби, решаващи финансови, административни, съдебни и военни въпроси, които през този период (VII–IX в.) не са точно разделени, а взаимно се допълват, свидетелства за нивото на държавното управление.

Дворът е безспорен изразител на публичната власт на владетеля и като такъв той репрезентира личността и идеите му, поделаяйки едновременно централната власт по силата на избраната германска традиция.

През Ранното средновековие франкският двор съчетава двете неотделими характеристики на всяка публична институция по принцип – авторитарното начало и корпоративизмът в лицето на дворцовото обкръжение, съставено от различни кръгове служебни и частни лица. Съотношението между тях не е константна величина по различни причини, но през разглеждания от нас период акцентът ясно е поставен върху монополната власт на владетеля – положение, особено ясно проявено при Карл Велики, когото всички негови съвременници определят като неотразима във всяко едно отношение личност. Фактът, че за владетеля дворцовите (държавни) служители са едновременно лични слуги и васали, дава представа за другата важна характеристика на държавното управление през Ранното средновековие – неговият персонален характер, изразен в дублирането на публична и лична власт с приоритет на последната, и в крайна сметка с идентификацията на частната личност – краля, с държавата, която той представлява, т.е. тук можем да говорим за проява на един вид ранен абсолютизъм в управлението на ранносредновековното кралство.

¹ *Fleckenstein, J.* Karl der Große und sein Hof. – In: *Ordnungen und formende Kräfte des Mittelalters. Ausgew. Beiträge.* Göttingen, 33–67; *Die Hofkapelle des deutschen Königs.* Bd. 1. Stuttgart, 1959; *Ganshof, F. L.* Charlemagne et les institutions de la monarchie franque. – In: *Karl der Große.* Bd. 1. Düsseldorf, 1965, 349–393; *Frankish Institutions under Charlemagne.* Providence, 1968.

Дворът също така е инструмент на взаимодействие или противопоставяне между публичното управление и обществото – един особено непроучен аспект на франкския двор в европейската историография.

Дворът като социална реалност представлява значителна група лица с различен тип отношения помежду им в зависимост от техния ранг и служебно положение. Те са свързани с владетеля с родствени и служебни отношения. Всяко монархическо управление зависи в голяма степен, ако не и главно, от отношението на двора като корпорация към владетеля. При сблъсък той самият може да бъде свален, ако липсва подкрепата на силните на деня, грандовете.

Един показателен пример в това отношение е управлението на Луи I Благочестиви (813–840), наследник на Карл Велики. То е особено проблематично поради въпроса за поделянето на кралството между синовете му. Луи I дели кралството три пъти между своите наследници – през 817 г., 829 г. и 837 г., принуден от раждането на четвъртия си син Шарл (823) да наруши принципа на единното имперско управление, залегнало в конституцията от 817 г. – *Ordinatio imperii*. В кризата на властта през 830–834 г. императорът е принуден публично да се покае пред народа за греховете си, да абдикира пред опозицията от светски и църковни магнати начело с най-големия син Лотар I и бива възстановен като крал и император благодарение помощта на Лудвиг Германски през март 834 г. До смъртта му положението в държавата остава крайно нестабилно, особено когато с цел да компенсира последния си син Шарл той отнема от Пипин I Нейстрия и Бретан, а след смъртта на последния през 838 г. лишава наследника му Пипин II от дадената му в наследство Аквитания – от което ще произтекат съдбоносни последствия за управлението на Шарл Плешиви. След 840 г. в държавата се оформят влиятелни нови фамилии и партии, стремящи се към власт и титли, които при последвалото още по-нестабилно развитие на империята след договора при Вердюн 843 г. ще формират кланови династии по места, суспендиращи идеята за имперското единство, чийто най-горещ пропагандатор е Църквата.

Като икономическа реалност дворът по принцип не е само консуматор на продукти за живот – той, независимо от това, дали странства, управлявайки, или има постоянна резиденция, организира търговските потоци от зърно, вино, месо и други хранителни продукти към масата потребители. Дворът начело с краля е инициатор и на строителна и урбанистична дейност – строят се нови пфалци, развиват се особено много римските градове по р. Рейн, променя се и обликът на селските местности при строежа на вили и дворци на краля и аристокрацията, възникват нови градове.

Идеологическата роля на двора е особено важна. Културната и литературна дейност на неговите представители подчертава величието на владетеля във и извън страната, в капитулариите и кореспонденцията му прозират неговите лични идеи за управлението и образованието. Дворът оглавява и

провежда представителните за монархията действия като коронация, помазване, аудиенции, игри, лов, сватби, погребения, празнуване на религиозни празници и др. Тази негова дейност оставя в съзнанието на поданиците образа на кралското величие, но и на дистанцията, която го отделя от обикновените хора. Апологетичната придворна поезия предствя краля като велик и справедлив управник, олицетворяващ върховната защита на поданиците.

Едновременно с това дворът отразява духа на създателя си, като развива и по-нататък своята действаща сила след смъртта му, както е при наследниците на Карл Велики. Известно е формиращото влияние на Карл Велики върху обкръжението му, което има за резултат появата на толкова голям обем извори, както при никой друг владетел преди или след него. Връх на културната и образователната дейност на владетеля е създаването на дворцовата Академия, събрала известни учени и теолози от Англия, Испания, Ирландия, Италия. У нейните представители живее и твори нов дух – това е съзнанието за **нова** епоха, носеща **ново** възраждане на духовността и просветата, които, както казва Алкуин, негов съветник и учител, имали за цел да пренесат в света новата светлина, излъчвана от двора на Карл, за да направят хората по-добри².

Нашата задача не е да изследваме отблизо личността и управлението на най-известния средновековен владетел, защото по тези въпроси е написано достатъчно много в наличната историография, а да анализираме неговия двор главно като управленска институция по данните, които ни дава съчинението на съветника на западнофранкския крал Шарл Плешиви (840–877) архиепископ Хинкмар от Реймс, назовано „De ordine palatii“ („За реда в двореца“), написано през 882 г. Ще очертаем и други важни негови функции, доколкото анализът на текста позволява.

Защо точно неговото съчинение? Защото то се оказва единственото от периода на Ранното средновековие, в което се разглежда цялостно устройството на кралския двор и структурата на централното държавно управление от времето на Карл Велики. Други извори в такава пълнота по въпроса липсват. В българската историопис този проблем е напълно неразработен. В немската историография, отчасти и във френската, личността и делото на Хинкмар са по-обстойно изследвани. Ще споменем по-известните имена на изследователите: Хайнрих Шрьорс³, Ханс Хубер Антон⁴, Жан Девисе⁵,

² Срв. *Scheibe, F. C.* Geschichtsbild, Zeitbewußtsein und Reformwille bei Alkuin. – Archiv f. Kulturgesch., 41, 1959, Nr. 53.

³ *Schörs, H.* Hinkmar Erzbischof von Reims. Sein Leben und seine Schriften. Fr. berg i. Br., 1874. По-новото издание е от 1967 г., Hildesheim.

⁴ *Anton H. H.* (Hg.), Fürstenspiegel des frühen und späten Mittelalters.= Ausgew. Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. FvSt – Gedächtnisausgabe. Bd. 43. Darmstadt, 2006.

⁵ *Devisse, J.* Hincmar, archevêque de Reims 845–882 (Travaux d'histoire ethico-politique 29). T. 1–3. Geneve, 1975–1976.

арлрихард Брюл⁶, Мартина Щратман⁷, Петер Маккийн⁸, Андреас Шмит⁹, Жанет Нелсон¹⁰ и др.

1. ЖИВОТ И ДЕЛО НА ХИНКМАР

Архиепископ Хинкмар е оставил огромно книжовно наследство. Бил е най-влиятелният съветник на западнофранкския крал Шарл Плешиви, един от най-видните държавници, теолози и юристи на IX в., известен философ, проповедник и пастир на големия църковен диоцез Реймс, дипломат и писател. Немалкото изследвания обаче визират главно политическите и философско-теологичните му възгледи, показват Хинкмар като организатор на църковния живот в диоцеза Реймс, проследяват дейността и идеите му като историк, отношенията с Папството и с владетелите на двете франкски кралства – но и досега въпросът за организацията на държавното управление в това негово съчинение остава частично анализиран. А този въпрос е фундаментален при обясняване развитието на кралската институция при Каролингите.

Архиепископ Хинкмар (806–882) безспорно е една от най-големите исторически фигури на IX в. в Западнофранкското кралство. Неговият живот и дело обаче още не са намерили достойно място в пространна съвременна биография. На разположение на историците е единственото мащабно изследване на немския историк Хайнрих Шрьорс „Хинкмар, архиепископ на Реймс“ с първо издание от 1884 г., второто е от 1967 г., където особено ценен за изследователя е пълният регистър на съчиненията му по години на написване. Най-подробното изследване върху живота и делото на Хинкмар и досега остава това на французина Жан Девисе „Хинкмар, архиепископ на Реймс 845–882“, издадено в три тома в Женева през 1975–1976 г.

Хинкмар е роден през 806 г. в северозападната част на франкското кралство (мястото е неизвестно) в знатно франкско семейство. Още малък той е изпратен в манастира в абатство „Сен Дьони“, където от 814 г. негов учител става абатът на манастира Хилдуин. През 822 г. Хилдуин е избран за архика-

⁶ *Brühl, C.* „Aus Mittelalter und Diplomatik“. Gesamm. Aufsätze. Bd. 1. München – Zürich, 1989. = Hinkmarians I. Hincmar und die Verfasserschaft des Traktats „De ordine palatii“, 48–53.

⁷ *Stratmann, M.* Hinkmar von Reims als Verwalter von Bistum und Kirchenprovinz. = Quellen und Forschungen zum Recht im Mittelalter. Hg. von R. Kotjes und H. Mordek. Sigmaringen, 1991.

⁸ *McKean, P. R.* Hincmar of Laon and Carolingian Politics. Urbana III, 1978.

⁹ *Schmidt, W. A.* Verfassungslehren im 9. Jh. Die Fürstenspiegel und politischen Schriften des Jonas von Orleans, Hinkmar von Reims, Sedulius Scottus, Servatius Lupus von Ferrières und Agobard von Lyon. Diss. Mainz, 1981.

¹⁰ *Nelson, L.* Kingship, law and liturgy in the political thought of Hincmar. – HER, 92, 1977, 241–279.

пелан от Луи I Благочестиви – един много важен пост, отговарящ и за канцеларията на краля освен за дворцовата му църква. Отивайки в столицата, той взема младия Хинкмар със себе си в Аахен, където той продължава образованието си. Аахен е център на голямата религиозна реформа, започната от Бенедикт Аниански, съветник и близък приятел на императора. Принципиите за единство, прогласени от реформата, залагат в основата на императорската конституция от 817 г. девиза: „Един Бог, една Църква, една Империя“ – идея, превърнала се по-късно в химера, но останала жива в сърцето на Хинкмар. В Аахен той осъществява близък контакт с владетеля и с неговия кръг от съветници и министри като абата на Корби – Адалард, полубратята на императора – Дрого и Хуго, канцлера Елиазар, ръководителя на Академията след Алкуин – Айнхард, и др. По този начин младият Хинкмар получава поглед върху реда и устройството на държавата, изучава „Libri Carolini“, придобива широки познания по светско и църковно право, античните автори, римското законодателство, патристиката и пр. За съжаление, в периода на кризата на управлението 830–834 г. абат Хилдуин като представител на протагонистичната партия е заточен по заповед на императора в манастира в Корби, където Хинкмар доброволно го следва. След една година учителят му е помилван и се връща обратно в „Сен Дьони“. След тежките години на политическата криза императорът, оценил вярността и политическата надпартийност на младия Хинкмар, го взема на служба в двора за изпълнение на държавни и църковни задачи – например го изпраща като пратеник на събора в Диденхофен през 835 г. Между 836 г. и 840 г. той изпълнява в „Сен Дьони“ службата на ковчезник на манастира.

След смъртта на Луи I Благочестиви през 840 г. Хинкмар остава на служба при владетеля на Западнофранкското кралство Шарл Плешиви, комуто служи вярно до края на живота му, включително и при неговите наследници.

През 845 г. Хинкмар е избран от Шарл Плешиви и от по-голямата част на западнофранкския епископат за архиепископ на град Реймс и на диоцеза Реймс, който е обхващал 9 епископства, с изключение на диоцеза Камбре, принадлежащ към кралството на Лотар I. В продължение на осем години Хинкмар преодолява огромни пречки като архиепископ: успява да организира регулярната църковна дейност в изоставения десет години диоцез поради свалянето през 835 г. на предишния архиепископ Ебон, да възвърне по-голямата част от заграбените от местните грандове и от краля църковни имоти, и да преодолее съпротивата на противниковата партия на Ебон, неприемаща неговата ординация. С помощта на краля и на по-голямата част от епископата на синода в Соасон през 853 г. се приема, че Ебон е загубил правата си на митрополит още през 835 г. и че ординацията на Хинкмар е напълно валидна. Въпросът обаче остава отворен поради апелацията на противниковата група до папата – и така той се решава чак през 858 г., когато Хинкмар излиза за първи път на политическата сцена по друг, съдбоносен за кралството, проблем.

Смъртта на император Лотар I през 855 г. и подялбата на Италия, Лотарингия и Прованс между тримата му снове слага край на относителното единство в отношенията между наследниците Каролинги. Нашествията на нормани и бретонци през 30–40-те години засилват още повече кризисната ситуация в кралството на Шарл Плешиви. След споразумението със светските и църковните първенци в Кулен през 843 г. и особено след получаване на короната на Аквитания през 848 г. – в ущърб на племенника си Пипин II, западнофранкският крал е изградил до известна степен сигурна почва под краката си и провъзгласява сина си Луи II Пелтека за крал на Нейстрия. Но Луи II е прогонен от бретонците, нападнали Северна Нейстрия. Поради неспособността на Шарл Плешиви и на сина му да отбраняват страната срещу външната опасност аристокрацията от Аквитания и Нейстрия вдига бунт, начело на който застават Робер Силния, граф на Турен и Анжу, Пипин II Аквитански, някои епископи и други светски грандове. Те предлагат трона на източнофранкския крал Лудвиг Германски, който през септември 858 г. нахлува в кралството на брат си и завзема резиденцията Атини, докато в същото това време Шарл бяга в Бургундия. Западнофранкските епископи са свикани от Лудвиг Германски в Реймс, за да узаконят наследственото му право върху трона. С изключение само на един епископ, цялото западнофранкско духовенство начело с Хинкмар отказва да направи това под предлога за некомпетентност. Още преди събора в Реймс Хинкмар събира епископите на провинциите Реймс и Руан в Керси и обобщава съвещанията с тях в пространно послание до крал Лудвиг¹¹.

Предаваме съдържанието на това прочуто послание от ноември 858 г., известно като „*Litteras dominationis vestrae*“ („Писмо до Ваше Благородие“) по текста на Х. Шрьорс¹². То се състои от 15 глави. В целия текст проличава базисната теза на Хинкмар като защитник на нарушеното законово право и на Божията правда. Хинкмар иронизира най-напред желанието на нападателя „да възстанови Църквата и благополучието на християнския народ“ чрез завоюване на страната, докато в същия момент раздавал имоти и абатства на короната за преминалите към него кралски васали. И тук той заплашително напомня на Лудвиг Германски за *visio Eucherii* – визията на епископ Еухерий от Орлеан, който, според легендата, видял крадеца на църковен имот, майордома на франките Карл Мартел, да се мъчи в пламъците на ада¹³.

Хинкмар пламенно заявява в посланието си, че ако кралят можел да декларира само добри намерения за страната и населението, ако не бил подтикнат към завоеванието от алчност, жажда за власт и богатство, и ако сърцето му било чисто, то – с Божията воля – той можел да бъде избран за

¹¹ Посланието е описано при *Schrörs. H.* Цит. съч., Reg. Hincmari, nr. 116.

¹² Пак там, 80–83. Спв. още *MGN Epistolarum Tomi VIII. Karolini aevi VI. Fasc.1. Hincmari archiepiscopi Remensis epistolarum pars prior. Berolini, 1939, 858 – nr. 115.*

¹³ Пак там, с. 82.

владетел със съгласието на народа и магнатите. Тук архиепископът проявява завидна дипломатичност, предвид критичното положение в кралството и възможността Шарл Плешиви да бъде свален от аристокрацията при своето отсъствие. Но в последната част от посланието епископите начело с Хинкмар ясно заявяват своето виждане на нещата. За тях крал Лудвиг е нарушител на закона и те отказват решително среща с него. Според тях само един национален (западнофранкски) синод можел да вземе решение по този въпрос, което щяло да бъде само в полза на западнофранкския владетел по две причини: първо, Шарл бил миропомазан още през 848 г. като крал на Аквитания от епископите в Орлеан с особено свято миро, дарено пряко от Бога, наречено хризма (*chrisma*), което го правело „най-християнския“ крал на всички франки. Хинкмар разяснява по-нататък, че това било станало вече „свещена традиция“, имайки предвид още миропомазването на крал Хлодвиг (482–511) с това миро от епископ Ремигий в Реймс през 496 г.¹⁴ Освен това кралят бил избран със съгласието на народа, помазан бил и от папата, поради което правото му на техен суверен било законно и свещено. Неговото владетелско достойнство било дело и на Църквата, и те не можели да свалят господаря си, както правели светските князе. Второ, епископите не били равни на кралските васали, които се комендирали (поставяли се във васална зависимост) на когото и да е, а епископските църкви не били бенефиции на крал Лудвиг, които той своеволно раздавал. И накрая е важно да отбележим, че в това послание се срещат за първи път, изказани от автора, принципите, на които почива кралското управление, които той ще повтори отново в своето съчинение „*De ordine palatii*“ („За реда в двореца“).

Като юрист Хинкмар е особено възмутен от правното неспазване на клетвените договори за „общо управление и ненападение“ между внуците на Карл Велики, декларирано например при срещите в Диденхофен през 854 г. и 847 г. и през 851 г. в Мерсен.

Националноосъзнатата позиция на защита на кралството кара Хинкмар, както сочат изворите¹⁵, да предупреди в писмо от февруари 859 г. Шарл Плешиви да се грижи по-добре за сигурността на страната, и припомня задачите на службата му – да бъде водач на Доброто, а Злото сред поданиците си да поправя, започвайки критиката от самия себе си. В тези думи на архиепископа откриваме основни моменти от управленската етика, основана на редица християнски постулати от съчиненията на блажени Августин (354–430) и на някои видни папи като Григорий I Велики (540–604). През пролетта на 859 г. Шарл Плешиви се връща от Бургундия и кризата за властта е преодолена успешно.

¹⁴ Срв. *Wallace-Hadril, J. M. History in the Mind of Archbishop Hincmar*. – In: *The Writing of History in the Middle Ages*. pres. to R. W. Southern. Oxford, 1981, note 4. = *MGH Epistolarum Tomi VIII. Karolini aevi VI. Fasc. 1, 62–65, nr. 126.*

¹⁵ *MGH Epistolarum Tomi VIII. Karolini aevi VI, Capit. II, 2, p. 439.*

Тази позиция на епископата показва, че той е най-здравата част от разпадналата се каролингска система. Оттук нататък владетелят ще разчита все повече на духовенството и на Хинкмар като негов водач в решаването на важни държавни дела. За в бъдеще духовенството ще потвърждава с миропомазването при коронацията свещения характер на кралската власт, ще контролира и ще се намесва в управлението на държавата и дори ще замества краля в някои от неговите функции, особено когато става въпрос за възстановяване единството между властващите Каролинги. Всяка криза на политическата власт при Шарл Плешиви ще предпоставя нарасналата власт на епископата в кралството.

Укрепналото положение на духовенството личи в сключването на мирния договор с източнофранкския крал. През май 859 г. синод на църквата в Мец пише неговите условия, ръководител на делегацията е Хинкмар. Договорът е подписан през юни с.г. През 860 г., подготвен от срещата в Кобленц, е подновен договорът от Вердюн през 843 г., който разделя Франкското кралство на три части между наследниците на Карл Велики.

Утвърденият авторитет на архиепископа проличава в борбата му срещу учението на монаха Готшалк за предопределението, разпространило се сред част от франкското духовенство през 50-те години на IX в. Теологичният спор срещу Готшалк е започнат от абата на Фулда Рабан Мавър (780/783–856), архиепископ на Майнц. Абатство Фулда е църковният и духовен център на Източнофранкското кралство. Следвайки блажени Августин, Готшалк развива тезата за двойното предопределение. Според него, ако човек бил предопределен към Зло или към Добро, това положение не можело да се промени, независимо от кръщението, което възвръщало Божията милост към човека. Последовател на британския монах Пелагий, Рабан Мавър извежда тезата за свободната и неопорочена от първородния грях човешка воля, придобита при кръщението. Човек бил предопределен от Бога към Добро, оттук и възможността да може да се спаси по Божия милост чрез добри дела. Причинител на Злото бил самият човек, а не Бог, и той отговарял пред Бога за лошите си дела.

Хинкмар пише три контрасъчинения срещу Готшалк: „Ad simplices“¹⁶ („До простия“), „De predestinatione Dei et libero arbitrio“¹⁷ („За Божието предопределение и за свободната воля“), третото съчинение, за съжаление, е изгубено. Позицията на Хинкмар е повече пелагианска и е повлияна главно от Рабан Мавър, с когото поддържа активна кореспонденция.

През ноември 849 г. Готшалк е осъден от църковен събор в Керси като еретик. Но борбата между про- и контрапартиите не е приключила. Следва си-

¹⁶ „Erste Streitschrift gegen Gotschalk“. Ed. W. Gundlach, Zwei Schriften des Erzbischofs Hinkmar von Reims. – ZKG X, 1889, 258–310.

¹⁷ *Schrörs, H.* Цит. съч., Reg. nr. 136.

нод в Соасон през 853 г. с решения срещу лъжливото учение, които са конципирани от Хинкмар, съответно и контрасъбор във Валенс през 855 г. Спорът за предопределението приключва през 866 г. Междувременно архиепископът на Реймс пише като част от борбата срещу учението на Готшалк и мнението му за Светата Троица съчинението „De una et non trina deitate“ от 860–861 г.¹⁸ („За Божието единство, а не за триединството“), проявявайки огромни за времето си познания върху съчиненията на църковните отци.

От 860 г. Хинкмар концентрира вниманието си върху брачната афера на крал Лотар II (855–869), владетел на Лотарингия. Почти през целия си живот Лотар II се бори да се разведе с първата си жена Тетберга, от която няма наследник, и да се ожени за своята наложница, от която има син – Хуго. Брачната традиция в кралството признавала като единствена легитимна брачна форма т.нар. попечителски брак (*Muntehe*), включваща предаване на девойката от роднините ѝ мъже, на жениха, срещу подаръци, които стават зестра (*dos*) на жената. Следва годеж и тя бива отведена в дома на жениха и след сватбата като част от договореността се осъществява физическият контакт в брачното ложе, с което свършва брачната церемония. За разлика от традицията през V–VI в., когато легалното брачно съжителство е могло да съществува успоредно с т.нар. свободен брак (*Friedelehe*), при който жените не са съпруги, а наложници, и който е можел да бъде анулиран и без участие на Църквата, през IX в. разтрогването на брака от първия вид е почти невъзможно според църковните канони. Това положение става валидно и за кралиците и техните близки, а свободният брак се забранява като нелегитимен. Още Карл Велики изключва децата на многобройните си наложници от законните си наследници.

Така срещу желанието на император Лотар II, целящо всъщност запазване на неговата династия, се изправят две силни фигури – тази на папа Николай I (858–867) и на архиепископ Хинкмар, които защитават безкомпромисно позицията за принципната неразтрогваемост на християнския брак. Като теологично-правна обосновка на своята теза Хинкмар пише през 860–861 г. своя труд „De divortio Lotharii regis et Tetbergae reginae“¹⁹ („За развода между крал Лотар и кралица Тетберга“). Въпреки опозицията, подкрепян от своята аристокрация, Лотар II получава на синод в Аахен през 862 г. разрешение за брак с наложницата си Валдрада поради представеното доказателство за инцест (полови контакти на съпругата Тетберга с нейния брат), по-нататък и синодът в Мец през октомври 863 г. потвърждава без проблеми решенията в Аахен. Тетберга бива изгонена от кралството, но намира прием при папата, който отхвърля законността на постигнатото от Лотар II решение. Също така в отговор на нерешеното положение за брака на племенника им, превърнал се в прио-

¹⁸ Пак там, Reg. nr. 146.

¹⁹ Пак там, Reg. nr. 139.

ритетно политически въпрос, Шарл Плешиви и Лудвиг Германски сключват два пъти съюз срещу краля на Лотарингия – през 865 г. и 867 или 868 г., като в съвещанията през последната година вземат участие редица епископи начело с Хинкмар²⁰ с цел да конкретизират подялбата на кралството. Синът на императора – Хуго, в крайна сметка е определен като нелегитимен наследник на своя баща от властващите Каролинги.

По въпроса за позицията на Хинкмар като политик по този проблем, касаещ бъдещето на всички Карлови наследници, възниква въпросът дали архиепископът е имал активно участие при решаването му. Немски автори, като Л. Бьорингер например²¹, не виждат в лицето на Хинкмар личността, която да може да се оцени като съучастник в амбициите на Шарл Плешиви към Лотарингия и Прованс – мнение, което защитават повечето историци. Като контрааргумент на това мнение ни служи например декларираната в „De divortio...“ от Хинкмар критика към каролингските наследници заради поведението им, опровергаващо клетвените обещания за запазване цялостта на империята. Като юрист Хинкмар дори подчертава, че би разрешил на Лотар II втори брак при доказан инцест на Тетберга, казано по-горе. Според нас тук той проявява независимата си позиция спрямо амбициите на своя крал, защитавайки основните правни принципи – Справедливостта и спазването на Закона като основи на духовността и държавността.

Ето защо не сме склонни да приемем общоприетото от изследователите твърдение, изказано в книгата на френската авторка Лоран Тес „Наследството на Каролингите от смъртта на Карл Велики до хилядната година“ (= Нова история на средновековна Франция. Ч. 2. С., 1997, с. 40), че „Несъмнено той (Хинкмар – б.м., В. Г.) говорел от името на Бога и на Църквата, но в действителност изразявал интересите на своя крал Шарл, който никак не бил безразличен към лотарингското наследство“. Считаме, че Хинкмар не е бил „платен“ говорител на Шарл по този въпрос, а е проявил личностната си позиция – критичност и независима политическа мисъл, оставайки лоялен към своя владетел дори при завладяването на Лотарингия през 869 г., възприемано от кралските му роднини като нарушение на междудържавните споразумения, сключени дотогава. По въпроса за отношението на архиепископа към последния проблем, бихме го определили отчасти като противоречиво, защото той е следвал едновременно **своята** политическа и морална линия, невинаги съвпадаща с клетвата за вярност към краля.

По-нататък Хинкмар посочва в увода на съчинението си „De divortio...“ принципното положение, защитавано от Църквата и заявено още от блажени Августин, че именно на епископите като духовно съсловие било поверено

²⁰ Срв. Hinkmar von Reims. De divortio Lotharii regis et Thetbergae reginae. Hg. V. L. Böhringer. = MGH Concillia T. IV. Suppl. 1. Hannover, 1992, p. 19.

²¹ Пак там, 17–19.

спасението на душите на владетелите, също така на тях била поверена следната повеля от Бога: да бдят над кралете за поведението им, да следят как изпълняват задачите си като християнски управници и да ги критикуват при тяхното неизпълнение. Той акцентира тук на основната си мисъл, следвайки св. Августин: владетелите трябвало да служат пред Бога и хората като образец във всяко едно отношение²². В заключението на съчинението си Хинкмар апелира към управниците и духовенството да се отнасят с отговорност към съответните им задачи.

Император Лотар II умира през 869 г., а наследникът му Хуго остава не-легитимен. Първородният син на Лотар II – Луи II, крал на Италия, остава без наследник, а вторият – Шарл, крал на Бургундия и Прованс, умира през 863 г. При това положение въпросът за наследството на Лотар II остава открит. Най-решителен от всички, още повече че другият претендент за Лотарингия, крал Лудвиг Германски, в момента е болен и не може да реагира, Шарл Плешиви навлиза в Лотарингия и бива миропомазан и коронясан в Мец на 9 септември 869 г. от Хинкмар и местния епископат. След това посещава Аахен и поставя нови епископи в Трир и Кьолн, което ясно показва решимостта му да стане господар на цяла Лотарингия. Но една година по-късно Шарл е принуден с договора от Мерсен да поделит „спорното“ кралство с Лудвиг Германски.

Ще се спрем по-подробно на коронационното ордо от 869 г. и на това от 877 г. за сина на Шарл Плешиви – Луи II Пелтека (877–879), защото те са най-старите коронационни **ordines** в Западна Европа. Записаните средновековни **ordines** са едни от най-важните свидетелства за провеждането на църковния ритуал при миропомазването на владетелите, за който почти липсват сведения в изворите на Ранното средновековие. Литургични текстове с молитви и с указания за церемониалните действия, тези **ordines**, първоначално създадени за интронизации на някои владетели, се превръщат след IX в. в норма за коронация и в двете франкски кралства. В Западнофранкското кралство обаче – за разлика от коронациите на германските крале, при които на преден план излиза светският момент, изборът на краля от страна на елита – миропомазването се превръща в най-важния и легитимиращ владетелското възкачване акт. Миропомазването е олицетворявало основната идея на духовенството: че властта се дава на краля не от хората, а от Бога, което го поставя на по-високо ниво от тях като **rex et sacerdos** и му възлага надперсонални духовни задължения към кралството и народа. Основополагащи за изграждане на държавността през Ранното средновековие, **ordines** презентират също така решителното укрепване на църковното участие в коронацията на владетелите. Хинкмар се счита за автор и организатор на целия коронационен ритуал от 869 г., състоящ се от определени церемонии и молитви²³.

²² Пак там, с. 20. Ordo MGH, Cap. Reg. Franc. II, p. 456 ss.

²³ Срв. Schramm, P. E. Ordines-Studien II, p. 10. – In: Archiv f. Urkundenforschung, 15, 1938; Devisse, J. T. 1, p. 455.

Ордото за коронация включва следните пет части: избор от светската аристокрация; молитви – благословии на шестима епископи за кралското управление; миропомазване; коронация; тържествена литургия²⁴.

Преди избора се включва като начална една молитва от епископ Адвентий от Мец, в която той призовава към единство в решението на магнатите за един крал, който е призван да управлява справедливо, законово и мъдро и да приведе в ред разрушеното кралство, да води народа към благоденствие, да се бори със Злото, да защитава Църквата и пр. Молитвата има за цел Бог да благослови новия крал с тези качества и да осигури в края на живота му вход към Божието царство. Кралят трябва да се счита от всички като Божи избраник. Втората молитва измолва от Бога пълната му милост за земното и отвъдното съществуване на краля и подчертава тежестта на службата на владетеля поради високата ѝ отговорност за кралство и народ. Третата молитва се опира на по-стара галиканска и се отнася за Божията милост към християните, за тяхната сигурност при управлението на този крал. Четвъртата молитва измолва от Бога спасение на душата и тялото му, защита от Бога и отдаденост на краля към добри дела. В петата молитва кралят се призовава да проявява винаги послушание пред Бога.

Молитвите на архиепископ Хинкмар от Реймс²⁵ са завършителни за литургичния ритуал. Той измолва благоденствието (Heil), което кралят трябвало да донесе на народа си, и интересното е това, че Хинкмар прави в случая заемка от една молитва на Алкуин за Карл Велики, в която той се моли за опрощение на греховете на краля и за освобождение от всичко лошо – особено от „лукавостта на видимите и невидими врагове“ – израз, взет от по-стари ирландски и англосаксонски молитвеници. Следвайки Алкуин, Хинкмар счита, че Бог трябвало да пази владетеля от невидимите му врагове, особено от видимия знак на Сатаната – меча. В молитвата на архиепископа се измолват също така мир и любов между хората и „вечно благополучие“ за краля въз основа на думите от псалм 131 : 12: „Ако твоите синове спазват Моя завет и Мойте откровения, на които ще ги науча, то синовете им ще седят вечно на твоя престол“, на словата от същия псалм, параграф 15: „Ще благословя и преблагословя храната му, сиромасите с хляб ще наситя“, и на тези от параграф 17: „Там ще въздигна рога Давиду, ще поставя светило на Моя помазаник“²⁶.

²⁴ Представянето на коронационното ордо е по статията на *Sprengler, A.* Die Gebete der Krönungsordines Hinkmars von Reims für Karl den Kahlen als König von Lothringen und für Ludwig den Stammler. – In: *Z.schr. f. KG* 4, Folge I, Bd. 63, 1950/51, H.1, 245–265. Срв. също *Schramm, E. P.* Die Krönungen bei den Westfranken. – In: *Kaiser, Könige und Päpste*. Bd. 2. Stuttgart, 1968, 140–168.

²⁵ Текстът на латински език е предаден при *Sprengler, A.* Цит. съч. (молитви 7–12), 264 – 265.

²⁶ Библия сиреч книгите на ВЕТХИЯ и НОВИЯ ЗАВЕТ, изд. Св. Синод на Бълг. църква. С., 1991, Псалтир, с. 703.

По този начин Хинкмар определя по аналогия с молитвата на Алкуин за Карл Велики Шарл Плешиви като **наследник на Давид**, а неговото кралство – като **нов Израил**. Така, според него, над краля щяла да се излее Божията милост, а обещанията на Бога за благоденствие към Давидовия род щели да преминат върху западнофранкските наследници.

По-нататък следва миропомазването с хризма, най-свещеното миро, по челото, ушите и главата на краля²⁷, което, според Хинкмар, било мирото на Божието благословение и на Светия Дух, една духовна „корона на славата“²⁸. С това понятие „*corona gloriae*“ във Ветхий завет (Исая 28:5) се означавал сам Господ за своя народ, респективно и владетелят трябвало да се разбира като борец и защитник на истинския Израил. С такова миро и с вяра били побеждавани кралства и били изпълнявани Божиите обещания. Това трябвало да очаква и новият крал, комуто била поверена от Бога задачата да се бори до смърт със Злото. Триумфът на владетеля служел за благополучието на целия народ. Ще припомним тук, че определянето на Шарл Плешиви като „най-християнски“ крал е подчертано от Хинкмар още по-рано, в посланието до Лудвиг Германски през 858 г.

Това священо миро било донесено, както съобщава Хинкмар в по-късно написаното житие на св. Ремигий, около 877–878 г.²⁹ – при кръщението на Хлодвиг през 496 г. от бял гълъб, носещ в човката си ампула с Божието миро. Хинкмар може да се нарече автор на тази легенда в смисъл, че той я възвръща към живот по определени причини. За кръщението на франкския владетел с миро в Реймската катедрала той научава освен от съчинението „Десет книги история“ на Григорий от Тур³⁰, базирано на едно незапазено житие на светеца, така и от житието с автор абат Хилдуин, написано по молба на Луи I Благочестиви. След смъртта на абат Хилдуин през 840 г. Хинкмар поема задачата да напише ново житие на св. Ремигий, инспириран от желанието да утвърди този култ извън Реймс. Конкурирайки се с другите кралски патрони на Меровингите и Каролингите – св. Дионисий в „Сен Дьони“ и св. Мартин от Тур, той не е предполагал, че този местен култ ще се наложи в традиционните вярвания. От материалите в архива на Реймската библиотека Хинкмар е можел да събере първите сведения за светеца. Освен това Реймската църква вече била разпространила култа към св. Ремигий в региона, в литургиите се е споменавало за покръстването на Хлодвиг с Божието миро. Най-добрият биограф на архиепископа – Флодоард, посвещава

²⁷ Цит. при *Sprengler, A.* Цит. съч., с. 251.

²⁸ Пак там, молитва 9, с. 264.

²⁹ *Vita Remigii episcopi Remensis auctore Hincmaro.* Ed. Br. Krusch. = MGH SS rer. Merov. 3. Hannover, 1896, 239–349.

³⁰ Срв. *Григорий Турский.* История франков. Изд. В. Д. Савукова. Москва, 1987, кн. II, 31. Той погрешно го приписва на Фенанций Фортунат. Срв. MGH Auct. antiquis. T. 4, pars 2.

третия от четирите си тома по история на Реймската църква (написани между 948 и 953 г.) на Хинкмар, най-забележителният духовен вочач през IX в. във Франкското кралство. Както съобщават френските хронисти, мирото в светата ампула било налице чак до XVI в.

Знаейки за тази легенда, архиепископът на Реймс има за цел при коронацията от 869 г. да възпроизведе споменатото висше тайнство при помазанието на своя владетел Шарл Плешиви за крал на Лотарингия и по този начин да акцентира върху свръхсакралността на този акт. За миропомазването на Шарл Плешиви той употребява фразата „*coelitis sumpto chrismate*“ („миро, спуснато от небето“), записана в Сенбертинските анали (*Saint-Bertin Annales*) за 869 г.³¹

Чрез този църковен акт духовенството начело с архиепископ Хинкмар легитимира в политически план завладяването на Аквитания и Лотарингия от Шарл Плешиви. Считаме, че в случая Хинкмар „обслужва“ напълно съзнателно кралската глобална политика за териториално разширение.

Бихме сравнили това действие с първото исторически доказано миропомазване на франкски крал през 751 г., когато майордомът Пипин III Къси е бил избран за крал на франките и миропомазан от архиепископ Бонифаций. Това събитие е било квалифицирано от съвременниците като „държавен преврат“, предвид съществуването на „безвластния“ (както го назовава Айнхард в своята „*Vita Caroli Magni*“) меровингски крал Хилдерих III, който е бил подстриган и хвърлен в манастир. Събитията от 848 г. и 869 г. могат да се определят по същия начин, предвид съществуването на други законни наследници за трона на Лотарингия.

Много показателен за амбицията на архиепископа да утвърди като легитимна коронацията през 869 г. е стремежът му да търси кръвна връзка на Каролингите с предшествашите Меровинги. Използвайки анонимната поема „*Origo ex eordium gentis*“ („Произход и начало на народите“), Хинкмар открива тази предполагаема връзка в потомството на св. Арнулф от Мец, един от родоначалниците на новата династия, в лицето на Ансберт, негов дядо, който от своя страна бил съпруг на Билихилда, дъщеря на крал Хлотар I (511–561)³². Самият Хинкмар обаче не намира достатъчно исторически доказателства за тази далечна приемственост.

Именно тези усилия на Хинкмар да утвърди Шарл на трона на Лотарингия, подхождайки по нетрадиционен начин – като историк и агиограф, успяват да наложат новия крал сред епископата на Лотарингия в този напрегнат политически двубой, когато и папата не е бил съгласен с узурпирането на кралството на Лотар II.

По-нататък в коронационния ритуал на миропомазването архиепископът подчертава основната мисъл в молитвата си, че борбата за нова духовност

³¹ Срв. *Wallace-Hadril, J. M.* Цит. съч., с. 64.

³² Пак там, 55–57.

на кралството трябвало да започне от собствената личност на владетеля. Той трябвало да има страх и любов към Бога, да притежава истинска вяра и да се стреми към добри дела и мир сред поданиците си.

Никъде при коронацията от 869 г. Хинкмар не определя краля като пряк заместник на Христос на земята. В кралската си теология архиепископът избягва подобна формула: според него – ако кралете се считали за служители на Бога, „*vicarius Dei*“, то епископите, „*vicarius Christi*“ – били истинските представители на Христос на земята. По този начин Хинкмар запазва разликата между **regnum** и **sacerdotium** и подчертава по-високото положение на **sacerdotium**. Той е изразил тази мисъл в едно предупредително послание до епископите и крал Карлман (879–884) след събора във Фисмес през 881 г.: „Но толкова по-тежка е отговорността на епископите, защото те трябва да дадат отчет за кралете пред Страшния съд, и толкова по-голямо е достойнството на епископите пред това на кралете, защото кралете се помазват от епископите, за да имат власт да управляват, но епископите не могат да бъдат помазани от кралете“³³. Тук той повтаря буквално основната мисъл на папа Григорий I Велики. Или, както е казал и апостол Павел в Посланието си до римляните, гл. 13:4 в Новия завет: „Защото *началникът* е Божий служител [...] той отмъщава с гняв ономува, който прави зло“ и в 13:5: „Затова трябва да се подчиняваме, и *то* не само поради *страх от* неговия гняв, но и по съвест“³⁴.

Церемонията продължава с връчване на кралските инсигнии, които кралят приема като доказателство за вечно властване и вечен триумф: това са короната, скипътърът и палмата³⁵ (има се предвид палмовият венец, символ на победата).

Следва тържествена литургия с молитви, между които са включени молитви от литургията на Алкуин за Карл Велики, в които се измолват за краля духовни добродетели, сила да надделее над Злото, изпълнение на службата му като владетел, и вечен живот. В тях също така се обръща внимание на положението, че, за да изпълни своите свещени обязанности, владетелят трябвало да бъде чист пред Бога, винаги да е близо до него, за да се бори успешно със силите на мрака – главно на тази мисъл се гради коронационното ордо на Хинкмар за Шарл Плешиви.

И отново на Хинкмар се приписва неоспоримото авторство на коронационното ордо за Луи II Пелтека от 877 г., което е съставено по същия ритуал

³³ Цитат от: „*Mahnschrift an die Bischöfe und an König Karlmann*“. – In: *Fürstenspiegel des frühen und hohen Mittelalters*. Ausgew., übers. und kommentiert von H. H. Anton. = *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*. FvSt – Gedächtnisausgabe, Bd. 45. Darmstadt, 2006, p. 197.

³⁴ Библия, с. 1402.

³⁵ *Sprengler, A.* Цит. съч., молитва 12, с. 265.

ал, както при коронацията на Шарл Плешиви³⁶. Новото, което прави той при съставяне на молитвите при миропомазването, е да преобразува и използва по-стари галикански и франкски молитви за краля. В първата част на литургичния ритуал той възпява Божия план, разкрит на старозаветните пророци, изрежда ги и **поставя краля като последен в редицата им**. За краля се измолват същите божествени добродетели, които са притежавали пророците, той води същата духовна борба със Злото, каквато те самите са водили.

Във втората част на молитвите Хинкмар представя самото действие на миропомазването. Мирото е истинският извор на победа над всичко противобожествено. Когато се стича над главата на краля, то прониква в най-съкровената част на тялото – сърцето му, по аналогия с това, което е казано в псалм 132:2: „То е като драгоценен елей върху глава, който се стича по брада, брадата Ааронова [...] по краищата на одеждата му“³⁷. Изговарят се обещанията Божии за краля – щастливо управление и да бъде той приет, заедно с победоносните крале Давид и Соломон, в Божието царство³⁸. Хризмата издига краля по начин, както и Христос, над обикновените смъртни. И той ще води борба с демоните, както е водил Христос. Използвайки словата на блажени Августин за миропомазването³⁹, Хинкмар възхвалява краля, който по тайнствен начин е носел вече името на Христос. Така въз основа на молитвата при миропомазването, по аналогия със старозаветните пророци Авраам, Моисей, Давид и др., наричани от църковните отци „*typus Christi*“, Хинкмар назовава Луи II Пелтека вече прообраз на Божия син. Тук за първи път в коронационния ритуал миропомазването на краля е съотнесено с това на Христос, а не на Давид, както е било обичайно при предишните коронации на франкските владетели.

Също така поставянето на краля в редицата на пророците го включва към теологията на Стария Завет.

Хинкмар говори директно за владетеля като „*typus Christi*“ в други свои съчинения – например в „*De divortio...*“ той представя кралете като носители на Христовото име, като служители на Бога и Църквата. Определението „*typus Christi*“ обаче не е определение за службата на владетеля. Тя включва владетеля като служител на Бога към областта на Църквата. Всъщност при предаване на кралските инсигнии, на скиптъра, „*virga recta*“, назован по аналогия с „*virga directionis*“ – скиптърът на Христос в псалм 45, след миропомазването се изрича една формула, фундаментална за разбиране съдържанието на кралското служене. Тя е съставена от игра на определени думи, свързани с **rex: regere – rectus – corrigere – dirigere – aeternum regnum**. В анализа на първите глави на „За реда в двореца“ ще обясним значението на

³⁶ Срв. Ordo – MGH, Cap. Reg. Franc. II, p. 461.

³⁷ Псалом 132:2. – Библия, с. 703.

³⁸ Срв. *Sprengler, A.* Цит. съч., с. 256.

³⁹ *Augustin, A.* De civitate Dei, Lib. XVII, cap. IV.

това словосъчетание, много популярно при характеризиране на монархията през Средновековието. В същия смисъл се произнася Хинкмар в труда си „De Divortio...“: „Rex enim a regendo dicitur, et si seipsum secundum voluntatem Dei reget, et bonos in viam rectam dirigit, malos autem de via prava ad rectam corrigit, tunc rex est“⁴⁰. Подобна интенция имат и неговите бележки към Диегата в Пистес от 862 г.⁴¹

Като цяло Хинкмар избягва пряката аналогия на краля с Христос, за да не постави епископската служба в подчинено положение спрямо светската власт, но признава на владетеля поради миропомазването свещения характер на службата му. Освен това архиепископът е бил верен на теологията от каролингско време, която традиционно е титулувала краля като „**minister Dei**“ или „**vicarius Dei**“.

Хинкмар е един от основоположниците на кралската теология през IX в. Възгледите си за кралската власт архиепископът развива най-ясно в съчинението си „De regis persona et regio ministerio“ („За личността на краля и за кралската служба“), написано най-вероятно през 873 г. и адресирано до Шарл Плешиви⁴². Това съчинение е най-важното от произведенията му, които могат да се определят като „**Огледало на владетеля**“ – един разпространен литературен жанр, в който се вписват имената на други видни автори от IX в. като епископ Йонас от Орлеан, абат Седулий Скот, абат Смарагд от Сен Михиел и писателката Дуода. В това съчинение Хинкмар изброява необходимите добродетели, в които кралят да може винаги да се „оглежда“, когато управлява. Той поставя за основа на управлението Справедливостта и спазването на Закона, Смирението – но и Силата да се наказва злото, личния Морал на владетеля – огледало на личността му, Скромността, Достойнството му като крал, Умението да води политика в интерес на общото благо, Способността да защитава религията, Църквата и живота на поданиците си, както и кралството от външни врагове. Кралят и съветниците му трябвало да бъдат образец във всичко пред своите подвластни. В крайна сметка изкуството да бъдеш добър крал се състои, според Хинкмар, в това да можеш да поставиш себе си в подчинение на Бога.

Хинкмар е един от авторите, които поставят основите на християнската кралска етика в размирния IX в., когато моралните стойности губят съдържанието си пред натиска на беззаконието и само владетелите са в състояние да спасят кралството си чрез личен пример на разум и сила, слети в едно.

Особено посредством съчиненията си, посветени на владетелите и някои съборни послания, например това до Лудвиг Германски от 858 г., писанията до наследниците на Шарл Плешиви, актовете на събора във Фисмес

⁴⁰ Migne PL 126, 23.

⁴¹ Срв. *Schrörs, H.* Цит. съч., с. 235, бел. № 72. = MGH Cap. Reg. Franc. II, p. 305, 1, 36 ss.

⁴² De regis persona et regio ministerio ad Carolum Calvum regem. – Migne PL125, 833. = 856. *Schrörs, H.* Цит. съч., 386–388.

от 881 г. и др., които се вписват в жанра „**Огледало на владетеля**“, Хинкмар поставя началото на обективацията на кралската служба – т.е. когато тя се възприема като институция, отделена от владетеля. Кралството се възприема при това не като лична собственост на владетеля – негов алод, както е било при Меровингите, а като имагинерна величина, несъвпадаща със своя носител. Чрез своите морално-теологични съчинения до някои от западнофранкските крале Хинкмар изгражда сакралността и етоса на кралската служба, основани на християнско-библейската и патристична традиция и поставя началото на идеята за държавата като трансперсонална величина – процес, който протича през цялото Средновековие. Той е съставител и на първите коронационни ритуали, превърнали се в образец при възкачването на западноевропейските владетели. С всичко гореказано можем да твърдим, че Хинкмар е основополагащ автор на символиката и теорията на държавността през Средновековието.

Това е от голямо значение във времето на феодализация на обществото, когато личната връзка между крал и поданици се измества все повече от сеньорите-медиатори.

Като управител на своя диоцез Хинкмар развива оживена дейност по благоустрояването му – започва нов строеж на катедралата в Реймс и разширява с нова крипта църквата в „Сен Реми“ във връзка с пренасяне мощите на светеца през 852 г. Абатството в Сен Реми е до X в. гробница на реймските архиепископи и на някои франкски крале като брата на Карл Велики – Карлман (768–771), Лотар II и Луи IV Задморски (936–954). Този факт не е случаен. Той кореспондира със стремежа на Хинкмар да утвърди новия за Реймс и Западнофранкското кралство култ към св. Дионисий и абатство „Сен Реми“ като централно свято място в кралството. За да не създава прецедент култът да се развие на друго място, той отхвърля искането на Лудвиг Германски да му бъдат изпратени части от мощите на светеца.

Хинкмар доставя книги за скриптория на Реймската църква – литургична и патристична книжнина, под негово ръководство са били изготвяни и ръкописи за други църкви. В Реймс е имало и училище за миряни. Този факт стои във връзка с увеличаване броя на реймските каноници, поради което той разширява построения за тях приют. Верен на своя принцип, че особено важна задача на епископа е да се грижи за поклонниците и бедните хора, той построява в Реймс болница под контрола на приюта. Но най-голяма е била грижата му за съответното образование на всички църковни степени, особено на свещениците и епископите. Хинкмар предписва задължително теологично образование за тях в споменатите по-долу „*Capitula synodica*“ („Синодални актове“), съставени между 853 г. и 877 г., и в съчинението си „*Collectio de ecclesiis et capellis*“ („Преглед на църквите и параклисите“), написано по поръчение на Шарл Плешиви най-вероятно през 861 г. Архиепископът особено много е държал духовниците да познават двете съчинения на Григорий I

„Regula pastoralis“ („Духовни правила“) и „Homilia in evangelia“ („Евангелска хомилия“). Изисквал е църквата в Реймс да има списък с книгите в скриптория, за да може да бъде попълван. За някои важни книги той търси преписи от други лица, например от епископа на Тур и Камбре – съчинения на блажени Августин, от епископа на Лан – труда на Амвросий Медиолански „De fide“ („За вярата“) и пр. От богатия архив на „Сен Дьони“ също идват за копиране ръкописи. Самият Хинкмар е бил копист в младите си години в манастира. Важно е да се знае също така, че редовното архивиране на документи в Реймс започва при Хинкмар, който го превръща в голям книжовен център в Западнофранкското кралство през IX в.

Другата голяма грижа на архиепископа е била запазване на църковната собственост от посегателствата от страна както на църковни лица, така и на светски магнати, включително и на краля. Той се е стремил чрез написаното от него „Vita Remigii“ („Житие на св. Ремигий“) да докаже и съхрани за църквата в Реймс подарените на светеца имоти от франкските крале и от папите Хормизд (514–523) и Йоан I (523–526), за които днес историците със сигурност знаят, че са били фалшифицирани по поръчка на архиепископа. В случая се убеждаваме, че икономическата страна на култа към светеца (материалната собственост на Църквата) е била от първостепенна важност за Хинкмар, предвид посегателствата върху църковните имоти в Реймска епархия. Знаем, че той не се е спирал пред някои морални норми, когато се е касало за църковните интереси.

Той е автор на „Instructio pastoralis“ („Духовни указания“) за епископите и на споменатите „Capitula synodica“ – пет капитулария за епископите, свещениците, архидяконите, дяконите и деканите⁴³. Никой архиепископ преди и след него не е написал толкова обширни текстове, които с такива подробности да изброяват задълженията на различните църковни чинове и да посочват основната теологична книжнина за образованието им. Изследователите са на мнение, че епископските капитуларии на Хинкмар представляват връх в развитието на каролингските „Capitula synodica“.

Без да навлизаме тук в подробности, можем да обобщим, че той е държал особено много на поведението на епископите като морален образец. В съчинението си „De ordine palatii“ той извежда от наименованието им – гръцкото „episcopus“, функцията им на пазачи на паството. Както казва пророк Иезекиил: „сине човешки! Аз те поставих страж над дома Израилев, и ти ще слушаш слово от Моите уста и ще ги вразумяваш от Мене“⁴⁴ (Книга на пророк Иезекииля, 3:17), така и Хинкмар сочи в глава I на „De ordine palatii“ следното: „Задача на стража е да показва непрекъснато на поверения му народ чрез

⁴³ Срв. *Stratmann, M.* Цит. съч., 20–22; Migne PL 125, 773–792.

⁴⁴ Библия, книга на пророк Иезекииля 3:17, с. 960.

пример и слово как да живее [...]“⁴⁵, и по-нататък: „В свещената книга на кралете (т.е. Библията – б. м., В. Г.) ние четем, че висшите свещеници (Хинкмар ги нарича „sacerdotes“ за разлика от нисшите, „presbyterii“ – б. м., В. Г.) слагат на главата на кралете, които помазват със свето миро в знак на тяхната власт, корона, която е знак за тяхната победа, и поставят закона в тяхната ръка, за да знаят, че като крале трябва да владеят себе си, да противоборстват със злото и да водят добрите по правилния път“⁴⁶.

В „Capitula synodica“ и по-специално в „Collectio de ecclesiis et capellis“⁴⁷ („Сборник за църквите и параклисите“) архиепископът засяга един особено парлив въпрос на съвременето – въпроса за т.нар. „домашна“ църква, термин, който означава: „Божи дом, подчинен на една власт по такъв начин, че тя разполага не само напълно със собствеността в имущественоправно отношение, но и притежава цялата духовна власт над него“⁴⁸. На чието място и да е построена, църквата е в ръцете на собственика на земята като имуществен обект с права на свободно разпореждане – продажба, наем, подялба, наследяване. Назначените в такава църква духовници са в икономическо и правно отношение зависими от феодала, което накърнява сериозно и дори анулира понякога каноничния авторитет на отговарящия за църковния дом епископ. Като собственици на „домашната“ църква се визират не само църкви, абатства, манастири и цели епископства, но и частни лица (кралят, светски магнати, клирици). „Домашната“ църква, която има корени още от времето на основаването на германските кралства през V в., е била широко разпространено явление в Западна Европа през VIII–IX в. Самото духовенство е признавало такава църква поради доходността ѝ посредством църковния десятък и пр. С капитуларий от 803 г. се разрешава на всеки поданик създаване на такава църква, а „Capitulare ecclesiasticum“ („Капитуларий за църквата“) на Луи I Благочестиви от 818–819 г. постановява, че собственикът на църковния дом имал право да избира по свое усмотрение духовното лице в него, като епископът можел да оспори избора само при изключителни обстоятелства. Всяка църква, въпреки че за издръжката си е разполагала с една хуфа необлагаема земя (през IX в. това е площ между 12 и 16 хектара), е била задължена към собственика със служби от различен характер, стигащи до истинска експлоатация на духовните лица. Рим също принципно е признавал в каноничното право създаването на „домашни“ църкви. Интересен е фактът, че Карл Велики като „баща на народа“ и „rex et sacerdos“ е оглавявал

⁴⁵ Hincmarus (Remensis). De ordine palatii. Hg. und übers. v. T. Gross und R. Schieffer. Hannover, 1980. = Leges: 8, Fontes iuris germanici antiqui in usum scholarum separatim editi 3, Kap. II, 43–44.

⁴⁶ Пак там, гл. I, с. 41.

⁴⁷ De ecclesiis et capellis. Ed. W. Gundlach. Zwei Schriften des Erzbischofs Hinkmar von Reims. – ZKG, X, 1889, 92–145.

⁴⁸ Lexikon des Mittelalters. Bd. 3. 1986, p. 1706.

„фамилната“ църква в диоцезите, считайки я за част от държавната църква, която той е ръководел.

Направени са усилия от страна на известни църковни лица като епископите Агобард от Лион, Йонас от Орлеан и др. да се ограничи практиката на „домашна“ църква в кралството, а някои западнофранкски епископи правят опити да отстранят това явление от епархиите си, отнемайки ги от собствениците им. Именно поради техните опити, стигнали и до краля, Хинкмар пише споменатото по-горе съчинение, единствено по рода си през Ранното средновековие. В него той по принцип защитава практиката на „домашна“ църква, въпреки известните злоупотреби. Историките⁴⁹ са на мнение, че архиепископът е защитавал проблема от тази гледна точка най-вече поради факта, че той самият е бил собственик на няколко големи „домашни“ църкви и в случая е следвал собствения си интерес. Шарл Плешиви, например, му подарява като собствен манастир „Сен Жермен дьо Пре“ през 844 г.

Важно е да отбележим в този аспект, че Хинкмар винаги е защитавал единството на имперската Църква, валидно за всички части на разпокъсаната франкска държава. Въпреки разделението на кралството на три и повече части в периода 843–870 г., Карловите наследници са възприемали териториите си като съставна част от империята. Преобладавало е още съзнанието за общофранкско единство в политическо и духовно отношение. Ето защо архиепископът влиза дори в конфликт с Папството, защитавайки интересите и независимостта на Западнофранкската църква по въпроси от юридически и политически характер, чието решение не е съвпадало с каноничното право. Както пред Папството, така и в диоцеза си Хинкмар изхожда от концепцията за завишени, в сравнение с установената традиция, митрополитски права, поради което влиза в спор с редица клирици като суфраганите Пруденций от Троа и Венило от Сенс. Така например, той е упражнявал правото да свиква синодите в своята провинция, да определя дневния ред и да наказва отсъстващите. Избирал е епископите на свободните епископства с участие съвета на синода, наказвал е провинени суфрагани, често без да търси решението на епископския синод. Контролирал е отблизо всякаква дейност спрямо църковните имоти, особено е следял за нарушения като продажба и присвояване на чужд имот от страна на църковни лица в своята провинция. В случая обаче с епископ Ротхад от Соасон, в чието управление се намесва по повод на спорни обекти на „домашна“ църква, е принуден да отстъпи.

Представата му за неоспорими върховни права като архиепископ, както и спорните случаи в неговата църковна практика, от които невинаги излиза победител, са една от причините за появата на Псевдо-Исидоровите декреталии

⁴⁹ Срв. *Stratmann, M.* Hinkmars von Reims. *Collectio de ecclesiis et capellis.* = *Fontes iuris germani antiqui in usum scholarum separatim editi* XIV, Hannover, 1990, 9–10.

в средата на IX в.⁵⁰ Те обхващат 4 текстови групи, от които четвъртата, носеща авторското име на Исидор Меркатор, придобива сред всички църковни законодателни сборници най-голяма известност и разпространение през Средновековието, най-вече във връзка със спора за инвеститура през XI в. Цел на фалшифицирания сборник е била да се засилят епископските права и епископите да са защитени законово спрямо архиепископите, провинциалните синоди и светската власт. Архиепископите трябвало да вземат решенията си само заедно с епископите от провинцията и да бъдат ограничени в действията си от друго по-висшестоящо лице. На папите също се приписвали по-големи права, но само във връзка с позицията им спрямо архиепископите.

Хинкмар може да се счита и за единствения историк сред големите политически фигури на IX в. Като такъв той се проявява най-вече с написването на Сенбертинските анали. Той ги продължава след смъртта на предишния аналит епископ Пруденций от Троа за периода от 861 до 882 г.⁵¹ За разлика от *Annales regni Francorum*, които са сухи и кратки, неговите записки са по-богати, особено когато се касае за събития, в които той е бил пряк участник. В тях може да се усети неговата лична позиция. Хинкмар показва проникновеност и ерудиция спрямо материала, с който работи. Самият той е бил пръв съветник на краля и участник във всички по-големи църковни и политически събития на времето и е познавал отблизо действащите лица. Като никой друг негов съвременник той прозира причините и целите на голямата политика и проявява отношение на отговорен държавник, което личи и в неговите добавки към анализите. Като цяло той се отнася към официалните актове с голяма добросъвестност и отговорност и съзнава значението на работата си като историк. Хинкмар работи предимно с официални източници и анализите му имат до известна степен служебен характер⁵².

Дипломат от голям ранг, той не спестява на владетелите своята критика, например към Шарл Плешиви относно отстъпките пред грандовете и партиите, направляващи неговата политика в по-късния период от управлението му. Критикува остро неговата италианска политика и коронясването му за император през 875 г., връх на универсалистките възжелания на краля, направено в момент, когато страната е лишена от вътрешна и външна стабилност. Хинкмар защитава независимостта си като западнофранкски митрополит – като архиепископ той се стреми да запази Църквата от натиска на грандовете и на краля. Особено много държи на автономията на Запад-

⁵⁰ Срв. *Betz, K.-U.* Hinkmar von Reims, Nikolaus I., Pseudo-Isidor. Fränkisches Landeskirchentum und römischer Machtanspruch im 9. Jh. Inaug. Diss. Bonn, 1965, 30–75. Срв. също и *Angenendt, A.* Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900. Stuttgart, Berlin, Bonn, 1990, 393–95.

⁵¹ Срв. *Wallace-Hadril, J. M.* Цит. съч., с. 59. = PL 125, 983–990; *Schrörs, H.* Цит. съч., с. 456.

⁵² *Wallace-Hadril, J. M.* Цит. съч., с. 59. = PL 125, 1035–1070.

нофранкската църква спрямо Папството. Открито критикува отказа на кралската власт да се бори с норманската опасност. Участващ в консилиума на светските и църковните магнати, който още в началото на управлението на Шарл Плешиви се изявява като негов партньор във властта, той упражнява своето право на критика и контрол спрямо кралското управление.

Хинкмар пише историята от гледна точка на своите политически и духовни убеждения, проявява и пристрастие, което е разбираемо. Успоредно с това той се стреми да ѝ придаде повече универсален характер, като включва събития от съседните кралства, Италия и Рим, дори църковни събития от Ориента.

За разлика от стила на анализите, които пише, като агиограф Хинкмар не е така добросъвестен и точен, и това личи най-много в житието на св. Ремигий, което той счита за една от най-важните си творби, но което на практика представлява безкритична на много места компилация от различни източници. Той е използвал „Десет книги история“ на Григорий от Тур, но в недобър по-късен препис от VIII в. На места архиепископът обръква събития, предава например неточно деня на кръщението на Хлодвиг (вместо на Коледа го датира на Великден)⁵³; обръща внимание не толкова на реалните исторически данни в живота на светеца, а главно на неговите чудеса и тук проявява своята фантазия и лековерие, безкритично приемайки данни от устното творчество и от литургични податки в архива на Реймската библиотека. При написване на житието не използва „Четири книги история“ на Псевдо-Фредегар от VII в. и други по-точни източници като коректив. Съставянето на „Vita Remigii“ показва, че Хинкмар е придавал голямо значение на този светец като пръв покръстител на франките, придавал му е политическо значение за своето време – разглеждал е неговия живот и дело като историческа поука за възходите и паденията във франкската история. От пролога към „Салическият закон“, написан през VII в., той вниква в идеята за историческата мисия на франките и я обвързва с приноса на големите светци при Меровингите.

Не е случаен фактът, че при възкачването на Луи II Пелтека през декември 877 г., когото лично коронясва, архиепископът му посвещава своя труд „Novi regis instructio“ („Новата инструкция за краля“), написан като урок по франкска история⁵⁴. Според него кралете са имали успех, когато са се съобразявали с Божия план и с проводниците на Бога, епископите, и обратно – са се проваляли, когато не са се вслушвали в предупрежденията им. Дори в написаното от него през 877 г. *visio Bernoldi*⁵⁵ той сочи на наследника на Шарл Плешиви, че баща му е попаднал в чистилището, именно защото не е послушал неговите, на Хинкмар, съвети.

⁵³ *Schrörs, H.* Цит. съч., с. 449.

⁵⁴ *Wallace-Hadril, J. M.* Цит. съч., с. 59.

⁵⁵ PL 125, p. 984.

Като цяло историята няма за него самостоятелно значение, а е служила като доказателствен материал за неговите теологични, канонични и други трудове. Към ранната история на франките той няма особен исторически интерес. Както можахме да установим, той е използвал провиденциалисткото им минало по оригинален, практически начин – с цел да утвърди своите конкретни цели като политик, теолог и държавник. И все пак във франкската история освен поука той е търсел и утешение, и съвет за своите действия.

Хинкмар е конципирал и голяма част от решенията на синодите след 853 г. в Западнофранкското кралство. Бил е един от най-начетените и разностранни личности на времето си, виден теолог и политик, агиограф, юрист и писател. Проявявал е задълбочени интереси в почти всички сфери на знанието. Познавал е като никой друг римското класическо право, римската и античната гръцка литература.

Той е изпълнявал редица важни дипломатически мисии – като съветник на Шарл Плешиви е участвал в срещите му с неговите братя и с техните наследници, като например тези в Савониер – 859 г., в Кобленц – 860 г., отново в Савониер – 862 г., в Туси – 865 г., в Мец – 867 г., и през 870 г. в Аахен, с цел да реши спорните въпроси и да укрепят мирните отношения между тях. След тези срещи се подписва договорът в Мерсен от 870 г., според който Югозападна Лотарингия остава към Западнофранкското кралство. По-късно обаче договорът в Рибмон, състоял се след смъртта на Луи II Пелтека през 879 г., присъединява останалата част на Лотарингия към Източнофранкското кралство. На дипломатията на Хинкмар се дължи до голяма степен мирът в кралството през тези години.

Целият му живот е бил посветен на просперитета на кралството и властта. Той остава докрай лоялен към наследниците на Шарл Плешиви. Като политик Хинкмар се е стремил към запазване целостта на кралството, въпреки наличието на много неблагоприятни фактори – поделянето на територията между синовете на Луи II Пелтека, провокирало нова криза на властта, непрекъснатата вътрешна опозиция и външния натиск на източнофранкския крал Лудвиг III Младши. Когато той нахлува в Западнофранкското кралство през 875 г., Хинкмар припомня в едно послание до всички епископи, названо „De fide Carolo regi servanda“⁵⁶ („Наблюдаване вярата към крал Шарл“), тяхната клетва за вярност към суверена им. Положението остава напрегнато и през следващите години поради формирането на опозиционни партии, готови за въстание срещу короната.

През 879 г. една от най-силните партии в кралството начело с архиканцлера и абат на „Сен Дьони“, „Сен Жермен дьо Пре“ и „Св. Аманд“ – Гозлин, решава да предложи короната на Лудвиг III Германски. Спечелването на архиепископа на Реймс е било за тях особено важна задача, но Хинкмар отхвърля

⁵⁶ PL 125, 961–984.

предложението. Регентството, ръководено от граф Теодерих, се вижда принудено да препотвърди отстъпването на югозападната част на Лотарингия на източнофранкския крал и, предвид реалната опасност от нова инвазия, налага бързото коронясване на Карлман, което отново е трябвало да направи Хинкмар. Поради болестта му обаче коронацията е извършена през септември 880 г. от архиепископ Анзегис от Сенс⁵⁷.

Началото на 881 г. е съпътствано от нови опити на прогерманската партия в кралството да привлече стария вече архиепископ, войската на Лудвиг Младши се намира дори пред Атини. Тогава той се обръща за помощ и съвет към магната Хуго Абата, който управлява територията между Сена и Лоара, „сърцето“ на кралството. Хинкмар защитава Реймс, заплашен от наплива и на друга мощна сила – норманите, и моли кралица Лиутгард, съпруга на Лудвиг Младши, да издейства пред краля защитата на светите места с център „Сен Дьони“⁵⁸.

В последните години на живота си Хинкмар става автор на спасителен, според него, политически проект – да накара източнофранкския владетел Лудвиг III Дебелия, провъзгласен за император през 881 г., да осинови наследниците на Западнофранкското кралство – малолетни принцове, и да установи протекторат с оглед запазване единството на кралството. Този проект не се осъществява по различни причини. През март 880 г. на Диетата в Амиен кралството се разделя между синовете на Шарл Плешиви, които обаче не са в особено добри отношения. В страната цари анархия, беззаконие и глад, а от север заплашват норманите, известни със своята жестокост.

С оглед на критичното положение Хинкмар изпраща послание през април 881 г. до синода във Фисмес⁵⁹, в което призовава към общонационално действие. Той представя на всички съсловия техните грехове и посочва пътя към Църквата, единственият спасител на кралската власт и гарант на мира. Като духовно лице от висш ранг, той поставя духовния сан резонно по-високо от светската власт. **Regnum** и **sacerdotium**, според него, трябвало да си помагат за благо на поданиците в този решаващ момент в рамките на **ecclesia**, но да не смесват своите функции. Архиепископът описва критичното състояние на нещата в кралството: епископите са забравили своите пастирски задачи – „почти няма светско дело без намеса на епископите“⁶⁰, кралските служители – пазители на реда, са станали съвсем продажни, населението е обзето от страх и неверие. Той предупреждава франкските големци и източногерманския крал да обърнат поглед не към беззащитното кралство, а към норманите, с които на практика не се воювало, а се откупвал мирът с огромни финансови средства.

⁵⁷ *Schrörs, H.* Цит. съч., с. 430.

⁵⁸ Пак там, с. 431. *Reg. Hincmari*, nr. 489, 490, p. 555.

⁵⁹ PL 125, 1069–086; *Schrörs, H.* Цит. съч., с. 434.

⁶⁰ Пак там.

В края на 879 г. Хинкмар влиза в конфликт дори с кралските синове заради епископското ръководство на обединените църковни провинции Ноайон и Турне⁶¹. В кореспонденцията си старият архиепископ им припомня собствените си заслуги за тяхната коронация, както и обещанията им да пазят Църквата и нейните интереси. Той оспорва ръководството на църковната епархия за източнофранкския крал Лудвиг III Младши. Спорът е решен в началото на 881 г. в полза на архиепископа.

Инспириран от молбата на верни на краля членове на кралския Съвет, както и от напредналата си възраст, Хинкмар се заема да напише последното си голямо съчинение за поука на повторно коронования през декември 882 г., след смъртта на брат си, Карлман (879–884) под заглавие „Admonitio Hinkmari archiepiscopi ad episcopos et at regem Karlomannum per capitula“ („Предупреждение в глави от архиепископ Хинкмар до епископите и до крал Карлман“), общоизвестно като „De ordine palatii“ („За реда в двореца“). На 21 декември Хинкмар умира в Еперне, където е избягал от набезите на норманите. Така завършва живота си архиепископ Хинкмар. Той е погребан според завещанието си до гроба на св. Ремигий в църквата в Реймс.

Неговата духовна сила и непреклонна воля да наложи Нравствеността, Законността и Справедливостта във всички сфери на обществения живот, в които е бил пряк участник, са оценили високо редица видни личности на IX в. като например Рабан Мавър, най-големият учен и теолог в Източнофранкското кралство. С живота и делото си Хинкмар е успял да реализира стремежа си да докаже своята независимост като политическа и духовна личност, да потвърди, че винаги е поставял интересите на кралството над личните си интереси и ги е обслужвал според силите си, надраствайки своите съвременници с енергията, националната си позиция и отговорността към всяко свое действие. За съжаление, имаме малко лични свидетелства за него от съвременниците му. Първият, който ни оставя неоценими сведения за живота му, е хронистът Флодоард от X в., автор на четиритомната „История на Реймската църква“, от която третият том е посветен изцяло на живота и делото на най-известния архиепископ на Реймс. Освен това в архива на Реймската църква са съхранени копия от повечето негови съчинения, като преписите от тях стигат най-късно до XI в.

2. ТРАКТАТЪТ „DE ORDINE PALATII“. СТРУКТУРА НА ДВОРЦОВОТО И ДЪРЖАВНОТО УПРАВЛЕНИЕ ПРИ КАРЛ ВЕЛИКИ

Най-напред дължим едно важно уточнение относно превода на трактата и анализа му. Терминът **palatium** в превод от латински означава „императорски дворец“, „палат“ „кралски двор“, т.е. заглавието резонно следва

⁶¹ *Schrörs, H.* Цит. съч., с. 435.

да е „За реда в двореца“ или „За реда в кралския двор“. И двата термина се срещат в текста на трактата като взаимно обусловени и смислово прекриващи се, ето защо в анализа ще ги употребяваме като две паралелни понятия. И второ важно уточнение: дворецът (дворът) при Адалард (Хинкмар) като персонално и пространствено цяло се разглежда включен в един много по-широк фон, а именно – този на държавното управление. След описание на двореца (двора) като организирано в определен ред управленско и икономическо цяло – **ordo palatii** (в IV и V глава), в VI и VII глава се представя другата сфера – **ordo regni**, механизмът на държавното управление, като негово съдържателно и логично продължение. В основата на тази концепция стои идеята, залегнала като основна в първоизточника, че дворецът (дворът) е прообраз на държавата – идея, почерпана от множество антични и християнски автори.

„За реда в двореца“ е от тези съчинения на Хинкмар, които не са били съхранени в Реймския архив. През 1930 г. в Базелската библиотека се откриват няколко събрани негови съчинения – ръкописи, между които и „De ordine palatii“. Дотогава имаме сведение за съществуването на този труд единствено от печатното издание на Йохан Мюзеус от 1602 г., което, за съжаление, е изгубено, но е успяло преди това да послужи за редица по-късни издания, от които по-важни са следните: *Hincmari archiepiscopi Remensis Opera, cura et studio Iacobi Sirmondi, t. II, Lutetiae Parisiorum, 1645, 201–215*; *J. Migne, PL, t. 125, Parisiis, 1852, Sp. 993–1008*; *Hincmar, De ordine palatii. Texte latin traduit et annoté par M. Prou – Bibliothèque de l' Ecole des Hautes Etudes 58, Paris, 1885*; *Hincmarus, De ordine palatii, edidit V. Krause = MGH Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum 3, Hannoverae et Lipsiae, 1894*; *MGH Capitularia regum Francorum, t. II, Hannoverae, 1897, 517–530*.

За анализа на съчинението използвахме най-новото немско-латинско издание: *Hincmarus <Remensis>, De ordine palatii. Hincmar von Reims. Hrsg. u. übers. von Th. Gross u. Rudolf Schieffer. Hannover, 1980 = MGH Leges 8, Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi: 3*.

Трактатът се състои от две отделни тематични части. Първата част (глави I–III), написана в пряка връзка с ревизираните от Хинкмар актове на събора във Фисмес от 881 г., е посветена на въпроса за устройството на обществения ред и по-специално за произхода на епископската служба и задачите на епископите. Заедно с това се разглежда и важният въпрос за същността на кралската длъжност и задачите на краля. Втората част на трактата (глави IV–VII) представя организацията на дворцовото и на държавното управление от времето на Карл Велики. Както посочихме, смисловото звено между двете части се базира на убеждението на архиепископа за същностната връзка между устройството на двора, **ordo palatii**, и на държавата, **ordo regni**.

В пролога на съчинението си Хинкмар, обръщайки се назад към времето на минало величие на кралството, обосновава написването на трактата с моралното си задължение като духовен глава на обществото и с грижата си за мира и реда в Църквата и Държавата, и посочва следната причина за това: „Поради моята напреднала възраст и опит в църковната служба вие, наследници, добри и разбрани мъже, се обръщате за съвет към мене. Аз участвах в управлението на Църквата и двора, когато те бяха щастливо водени по време на могъществото и единството на държавата, и аз слушах съвета и учението на онези, които водеха светата Църква в истинност и справедливост, както и на тези, които управляваха в миналото укрепената държава с повече успех. [...] Ето сега аз трябва да представя с цел обучението на този млад мъж, нашият нов крал, и за да се възстановят правото и мирът в Църквата и Държавата, църковното устройство и управлението на кралския двор в свещения палат (**sacrum palatium** – подч. мое, В. Г.) така, както съм ги видял и преживял, за да може кралят в своята младост да се оформи под влияние на това учение и да е в състояние да се хареса на Бога като владетел, да управлява щастливо в този живот и когато му дойде времето, от това земно царство да отиде във вечното“⁶².

Хинкмар продължава по-нататък: „Така нашият господар кралят трябва да разбере до каква служба е достигнал, и би трябвало да се вслуша в предупреждението на краля на кралете (Христос – б. м., В. Г.), който му казва, както и на другите крале: „Ето вие, крале, внимавайте; вие, които съдите на земята, поучете се. Служете на Господа в смирение и страх и Го хвалете с трепет. Бъдете кротки, да не би някой ден Господ да се разсърди и да ви помете от правия път; [...] Той (кралят – б. м., В. Г.) трябва да слуша Свещеното Писание, което му предписва: обичайте справедливостта, с която управлявате на земята. Мислете за Господа в истинския смисъл и Го търсете истински със сърцето си, защото в човек с лош дух няма да влезе мъдростта, и няма да живее в тяло, което е отдадено на греховете“⁶³. Хинкмар подчертава няколко реда по-нататък, по аналогия с думите на

⁶² De ordine palatii, Prolog, p. 33–34. „Pro aetatis et sacri ordinis antiquitate posteriores tempore, boni et sapientes viri, rogatis exiguitatem meam, ut, qui negotiis ecclesiasticis et palatinis, quando in amplitudine et unitate regni prospere agebantur, interfui et consilia doctrinamque illorum, qui sanctam ecclesiam in sanctitate et iustitia rexerunt, sed et eorum, qui soliditatem regni tempore superiore prosperius disposuerunt audivi [...] ad institutionem iustius iuvenis et moderni regis nostri et ad reerectionem honoris et pacis ecclesiae ac regni ordinem ecclesiasticum et dispositionem domus regiae in sacro palatio, sicut audivi et vidi, demonstrarem; quatinus in novitate sua ea doctrina imbuatur, ut in regimine regni Deo placere et in hoc saeculo feliciter regnare et de praesenti regno ad aeternum valeat pervenire.“

⁶³ Пак там, с. 36: „Intelligat igitur dominus rex, ad quod officium est proventus, et obaudiat commonitionem atque comminationem regis regum dicentis ei cum aliis regibus: Et nunc reges, inquit, intelligite: erudimini, qui iudicatis terram. Servite Domino in timore et exultate ei cum tremore. Apprehendite disciplinam, ne quando irascatur Dominus, et pereatis de via iusta; [...]. Obaudiat etiam sanctam scripturam sibi praecipientem: Diligite iustitiam, qui iudicatis terram.“

пророк Иезекиил (Ветхий завет, книга на пророк Иезекииля, 33:7), правото на епископите на критика и контрол над кралете.

При разглеждането на темите в първа част ще се спрем най-напред на въпроса за същността на кралската служба, който е свързан с анализа на втората част от трактата.

Опирайки се на думите на папа Геласий I (492–496) и на актовете на синода във Фисмес от 881 г., чийто редактор е, Хинкмар отбелязва, че съществували два порядъка, **ordines**, които управлявали света: светият авторитет на свещениците – „**auctoritas sacra pontificum**“, и този на кралската власт, „**regalis potestas**“⁶⁴. Към всеки порядък се числели хора с различен ранг и служба, поели своите съответни задължения, и добавя: „Всеки в своето съсловие и професия трябва да се отнася грижливо към името, което му е дадено при определяне на мястото му в порядъка, и преди всичко да полага усилия да не се отклонява от това име в своите професионални действия“⁶⁵. За краля той посочва съответно следното: „Също и кралят трябва да пази достойнството на своето име. Името „крал“ включва в себе си именно смисъла да заема спрямо всички поданици службата на водача. Но как би могъл някой да укорява другите, който не променя постоянно към по-добро собствените си навици? Защото само чрез справедливост ще се издигне тронът на владетеля и чрез истина се закрепва властта над народите“⁶⁶. Тук владетелят е наречен **rector** и това, според Хинкмар, била най-важната му функция, поставена от Бога.

Хинкмар обръща внимание върху значението на спазването на законите от двата порядъка на обществото. Следвайки Исидор Севилски, епископ от средата на VII в., един от фундаменталните християнски авторитети след Аврелий Августин, архиепископът акцентира и като теолог, и като юрист особено силно върху значението на светския Закон, на който били длъжни да се подчиняват и светските управници, не само поданиците. Владетелите управлявали страната по два начина: чрез законите и капитулариите на предшествениците си и чрез собствените им закони, одобрени чрез общото съгласие на верните им хора. По Божия воля те били приели да защитават

Sentit de Domino in bonitate, et in simplicitate cordis quaerite illum; quia in malivolam animam non introbit sapientia nec habitabit in corpore subdito peccatis“.

⁶⁴ Пак там, гл .II, с. 42: „Unde, sicut beatus papa Gelasius ad Anastasium imperatorem ex sacris scripturas demonstrat et in his, quae nuper apud martyrium sanctae Macrae in synodo gesta sunt, continetur, duo sunt, quibus principaliter unacum specialiter cuiusque curae subiectismundus hic regitur: auctoritas sacra pontificum et regalis potestas“.

⁶⁵ Пак там: „Diligenter igitur quisque debet in ordine et professione sua, quo nomine censetur, attendere et magnopere providere, ne a nomine discordet officio“.

⁶⁶ Пак там, с. 45: „Et rex in semetipso nominis sui dignitatem custodire debet. Nomen enim regis intellectualiter hoc retinet, ut subiectis omnibus rectoris officium procuret. Sed qualiter alios corrigere poterit, qui proprios mores ne iniqui sint non corrigit? Quoniam iustitia Regis exaltabitur solum et veritate solidantur gubernacula populorum“.

Църквата и нейния имот. Архиепископът набляга на следното положение: на духовни длъжности, особено на епископското място, трябвало да се избира чрез одобрението на краля, чрез избора от клира и народа и със съгласието на епископите от съответната провинция само хора по Божия воля – т.е. не такива, чието избиране чрез подаръци, подкупи, обещания, роднински връзки и пр. можело да противостои на Божия закон. По същия начин и кралят не трябвало да се подвежда от недостойни хора чрез техните ласкателства, подаръци или покорство, или да защитава определени (негови) хора поради роднински чувства, с което действал греховно срещу Бога, Църквата и Държавата⁶⁷. Хинкмар цитира също така шестия откъс от съчинението на Псевдо-Киприян „De XII abusivis“ („XII злоупотреби“), който се отнася до властовото управление, именно – че с Божията помощ тези, които имали власт и „се определят като господари“, трябвало да имат способността да бъдат такива по причини и с помощта на Бога, защото: „нищо не струва властта, когато нейният носител не притежава сам постоянно желание за работа“⁶⁸. И продължава друга мисъл на Псевдо-Киприян, на която самият той отдава голямо значение: че за един владетел били най-важни три неща – да предизвиква страх (terror), да въвежда ред (ordinatio) и да събужда любов (amor)⁶⁹.

Казаното дотук по отношение службата на краля може да се определи като едно малко „огледало на владетеля“, с интенции, които са развити по-пространно от Хинкмар в произведението му от 873 г. „De regis persona et regio ministerio“ („За личността на краля и за кралската служба“).

Изказаните мисли в първата част на трактата отразяват не само теорията, но и практиката на държавното управление и набелязват съществуващите проблеми в тази област. По този начин, чрез опита си, Хинкмар учи младия владетел да се пази от неправомерни действия в управлението си.

В края на III глава архиепископът посочва, че всичко казано дотук от него за дейността на Църквата и нейните водачи, за задълженията на краля и за управлението на държавата било съгласно актовете от Фисмес, написано било с оглед на Свещеното Писание, църковните отци и постановленията на християнските крале. И приключва с изказването, че е познавал в своята младост

⁶⁷ Пак там, с. 50: „[...] ita rex custodire debet, sicut sanctus Augustinus demonstrate, ne muneribus vel blanditiis cuiusquam scelerati pelliciatum vel adulationibus decipiatur, nec qui buscunquepropinquitatis necessitudinibus coniunctis contra Deum santamque ecclesiam atque rempublicam perverse agentibus affectu carnali parcat [...]“.

⁶⁸ Пак там: „Et quicumque in omni ordine et professione in dominatione constituuntur et domini appellantur, sicut sanctus Cyprianus in sexto abusivis gradu demonstrate, dominationis virtutem auctore et cooperatore Domino teneant, quia nihil proficit dominandi habere potestatem, si dominus ipse non habeat et virtutis rigorem“.

⁶⁹ Пак там, с. 52: „Tria ergo necessaria hic qui dominantur habere oportet, terrorem scilicet, ordinationem et amorem“.

Адалард, абат на Корби, близък роднина и съветник на Карл Велики, един от най-влиятелните хора в кралството, чието съчинение за устройството на двора бил чел и преписал⁷⁰.

Вероятно личната им среща е била през годините 822–823 в двора на Луи I Благочестиви, където Хинкмар се запознава с неговата, за съжаление незапазена за историците, „*Libellus de ordine palatii*“ („Книжка за реда в двореца“). Адалард е бил от 781 г. нататък регент в Павия на сина на Карл Велики – Пипин, крал на Италия (781–810), а от 811 г. до 814 г. е регент на сина на Пипин – Бернхард Италийски. От 814 г. до 821 г. по заповед на Луи I Благочестиви Адалард е в изгнание, но после е възстановен в правата си и се връща в Аахен през 821 г. Умира през 826 г.⁷¹ Според най-новите изследвания⁷² той е създал своето съчинение за устройството на франкския двор, чието заглавие е било вероятно „*De ordine palatii et reipublicae dispositione*“ („За реда в двора и за положението в държавата“) или „*De ordine palatii et dispositione regni*“ („За реда в двора и за положението в кралството“), в годините, когато е бил регент на Пипин или на сина му, т.е. или след 781 г., или в периода 811–814 г. Целта му е била да запознае краля като бъдещ управник с организацията на дворцовото управление и с това на кралството.

Тъй като, подобно на Адалард, Хинкмар е имал същото национално отговорно чувство за съдбата на кралството, той използва изчерпателно труда на абата на Корби с цел да насърчи морално току-що стъпилия на престола Карлман. Четейки и „преписвайки“ труда му, той е променил някои глави, пасажи и думи от текста по свое усмотрение.

По най-важния въпрос, който генерално засяга анализа на текста на Хинкмаровото произведение, а именно дали по съдържание то се отнася за времето, когато го е написал Хинкмар, т.е. за края на IX в., или за времето на Карл Велики (768–814), повечето историци⁷³ са единодушни: сравнено с други данни на съвременето му като например писмата на Алкуин или на епископ Теодулф от Орлеан или други извори от епохата IX в. като „Капитуларий за именията“, съчинението предава достоверно функционирането на двора при Карл Велики.

Както сочат изследванията, Хинкмар се е придържал общо взето стриктно към текста на Адалард. Неговата цел е била да не променя основното му съдържание, за да може да изобрази **един идеален модел** на кралски двор, и е считал представеното от Адалард като образцов пример за това. Самият ар-

⁷⁰ Пак там, с. 54: „*Adalhardum senem et sapientem domni Karoli magni imperatoris propinquum et monasterii Corbeiae abbatem, inter primos consiliarios primum, in adolescentia mea vidi. Cuius libellum de ordine palatii legi et scripsi [...]*“.

⁷¹ За него по-подробно при *Kasten, Br: Adalhard von Corbie. Die Biographie eines karolingischen Politikers und Kloostervorstehers. = Studia humaniora. Bd. 3. Düsseldorf, 1985.*

⁷² Пак там, с. 79.

⁷³ Срв. *Brühl, C.* Цит. съч., 48–50.

хиепископ е приемал **като образец двора на Карл Велики**, който е познавал отблизо и който е бил за него във всяко едно отношение връх в управлението на Франкското кралство. От друга страна, Хинкмар е искал да представи на своя млад владетел най-вярна картина на функционирането на дворцовото и държавното управление от времето на Карл Велики⁷⁴.

И досега остава недоизяснен въпросът доколко Хинкмар внася свои промени в текста на първоизточника. Те са неизбежни като факт, защото прозвучат от промените в кралския двор до края на IX в. и от собствените му политически концепции. Такива интервенции в текста на Адалард по принцип са малко, предполагат се известни съкращения в частта за дворцовото устройство и редица стилистични промени при някои от термините, с които са означени службите в двора, напасаващи имената им към времето на Хинкмар. Изключение от това правило прави известният откъс за апокризиара („**apocrisiar**“), който е внесен изцяло от Хинкмар. От друга страна, поради загубата на Адалардовия труд и невъзможността да се сверят първичният текст и редакцията на Хинкмар, автори като Луис Халфен⁷⁵ дори оспорват Адалардовото съчинение като база на труда на „*De ordine palatii*“. Тази теза е оборена най-добре от немските историци Хайнрих Льове и от Карлрихард Брюл, които споменахме по-горе.

2. 1. Хинкмаровата част за апокризиара

Втората част на трактата, започваща с IV глава, има за начало думите на Адалард, че цялото кралско управление, **totius regni status**, се състояло от две сфери: **ordo palatii**, дворцовото управление, и **ordo regni**, управлението на кралството⁷⁶. Според Хинкмар/Адалард двете сфери функционирали свързано една спрямо друга: „Относно първата сфера, то кралският двор е устроен в състава на цялото управление на кралството по следния начин: най-високият ранг имат кралят и кралицата с тяхното благородно потомство, като духовните и светските, както и личните въпроси през цялото време са в ръцете на следните служители [...]“⁷⁷. **Palatium regis** тук е термин с персонално, личностно съдържание, характеризиращ конкретната управленска структура на двореца. Повече сведения за нея даваме по-долу в част 2.2 на изложението.

⁷⁴ Halphen, L. Le De ordine palatii d' Hincmar. = Revue Hist. 183 (1938), 1ff.

⁷⁵ Löwe, H. Hinkmar von Reims und der Apokrisiar. Festschr. f. H. Heimpel 3, 1972, 19–56.

⁷⁶ De ordine palatii, гл. IV, с. 56: „Primam videlicet divisionem esse dicens, qua assidue et indeficienter regis palatium regebatur et ordinabatur; alteram vero, qua totius regni status secundum suam qualitatem studiosissime providendo servabatur“.

⁷⁷ Пак там: „In prima igitur dispositione regis palatium in ornamentototius palatii ita ordinatum erat:Anteposito ergo rege et regina cum nobilissima prole sua tam in spiritalibus quamque et in saecularibus atque corporalibus rebus per hos ministrosomno tempore gubernator[...]“.

Но вместо да продължи с изреждане на състава и функциите на служителите, както е по текста на Адалард, Хинкмар вкарва по свое усмотрение на това място, заемайки цялата IV глава, част от V и началото на VI глава, текста за апокризиара, представен от него като най-висше духовно лице в двора на Карл Велики. Тази институция възникнала, както описва той, още при преместване на императорския център от Рим в Константинопол при император Константин Велики. За да се запазела постоянната връзка между папската курия и Константинопол, била създадена институцията на апокризиара – постоянен пратеник на папата при двора на императора. Хинкмар прехвърля този пост към Франкското кралство, дори твърди, че той е съществувал още при Мерovingите, което не отговаря на историческата истина.

Историческите данни сочат, че тази институция е съществувала като посредническа между императора и папата през втората половина на IX в. само във Византия. Оттам тя е могла да бъде известна евентуално на Адалард и възприета от Хинкмар.

В трактата на Хинкмар апокризиарът – обозначен в текста като **capellanus** или **palatii vel custos**⁷⁸, упражнявал контрол над целия придворен клир като най-висш духовник при двора. Нему бил подчинен канцлерът, **summus cancellarius** – важна длъжност на ръководител на канцеларията при двора, който по времето на Карл Велики е бил подчинен съответно на капелана на дворецовата църква, **summus capellanus**. За последните две длъжности ни е известно важното обстоятелство, че именно при Луи I Благочестиви (814–840) службите на канцлера и на капелана получават предиката **summus sacri palatii** – капеланът се нарича вече архикапелан, а канцлерът – архиканцлер, и че те почти се изравняват по значение. Това илюстрира издигането на ранга им, включително и разширяването обсега на техните функции като цяло през IX в.

Пасажите на Хинкмар за апокризиара в IV глава относно произхода на тази длъжност – времето на Константин Велики, тезата му, че функциите му били изпълнявани и от други църковни чинове като дякони, свещеници, епископи и капелани, което всъщност е напълно неканонично и исторически невярно (Хинкмар упоменава за времето на кралете Пипин III Къси, Карл Велики и Луи I Благочестиви като апокризиари капеланите Фулрад, Ангилрам от Мец, Хилдебалд, Хилдуин, Фулко и Дрого – дворецови служители със високо положение в двора), свидетелстват, според нас, за силното желание на Хинкмар да докаже съществуването на такава институция с нейните посреднически функции между франкския епископат и папата, както и с доминиращото ѝ положение над всички светски и църковни лица в двора.

Вероятно архиепископът се е нуждаел от съществуването именно на такава водеща църковна институция с функции, еквивалентни по обем и сила на водещата в светската сфера длъжност на пфалцграфа. Вероятно в нея той

⁷⁸ Пак там, с. 63.

е виждал средство срещу все по-засилващите се отцепнически тенденции на магнатите спрямо краля, както и като щит срещу евентуална намеса на Папството във вътрешните работи на Западнофранкската църква. Тук трябва да добавим още, че посредством акцента върху поста на апокризиара Хинкмар е работел по посока на доказване на завишени митрополитски права по презумпция, както установихме по-горе.

Предпочитанието на архиепископа към съществуването на този пост можем да обясним от друга страна с факта, че поради влошени отношения с Шарл Плешиви след получаване на императорската титла през 875 г. почетният пост „папски викарий за цяла Галия и Германия“, който е бил обещаван на Хинкмар от краля, бива даден на архиепископ Анзегис от Сенс.

С оглед на гореказаното частта за апокризиара се оценява от изследователите като най-неисторичната част в съчинението на Хинкмар. Тук ясно се вижда намесата на архиепископа в текста на Адалард. Но изложението за устройството на двореца (двора) е предадено дословно по оригинала. Ще се спрем на устройството на дворцовото управление при Карл Велики с някои исторически препратки от наша страна.

2. 2. Организация на дворцовото и държавното управление при Карл Велики според „De ordine palatii“ на Хинкмар

По-горе установихме смисловата и функционалната връзка между двете сфери на управление на кралството, ето защо ще анализираме **ordo palatii** в контекста на **ordo regni**.

Преди да се спрем конкретно върху устройството на двора, ще уточним, че дворът, на латински **aula, palatium**, се среща в произведението и в други извори на времето в две основни значения. Първо, дворът се разбира като локално пространство – това са кралските пфалци, в които кралят се е настанявал със свитата си. Известно е, че кралят е управлявал, пътувайки (традиция от времето на Меровингите), поради необходимостта владетелят да контролира, да правораздава, да законодателства и да наказва по места в обширното кралство, реализирайки по този начин върховната си власт над поданиците. Пътуващото кралство е нормалната форма на упражняване на властта през Ранното средновековие в повечето западноевропейски държави. В пфалците дворът е празнувал църковни празници, провеждали са се големите имперски събрания или са се разисквали следващите задачи, свързани с подготовката на новите походи. Най-предпочитани пфалци, до избирането на Аахен като постоянна кралска резиденция от 894 г. нататък, според итинерара на Карл Велики, били Херстал, Киерси, Вормс, Диденхофен, Атини и Нимеген, възникнали във връзка с военните походи на Карл Велики на юг, запад и югозапад. Общо резиденциите при неговото управление са били 250 на брой.

Дворът е представлявал в повечето случаи цял поселищен комплекс с главна зала за заседания, **aula regis**, със стопански постройки, с дворцова църква (**capella**) и крепостна стена или друг вид защитна ограда. Като синоними на **palatium** в изворите се срещат още латинските означения **villa, curtis, fiscus, castrum** и **civitas**.

Второ, дворът / дворецът като личностно пространство имплицира представата за съвкупността от хора, съставлящи обкръжението на краля. Повечето от тях заемат определени служби, както ще видим по-нататък, но освен тях, постоянното обкръжение на краля – съветниците, служителите и дворцовото духовенство, е имало гости, пратеници, бивши придворни и приятели на краля и др. Двете значения на двора – пространственото и персоналното, са взаимосвързани. Според нас в „За реда в двореца“ Хинкмар употребява термина **palatium** най-често в административно-социалното значение на думата: дворът като социална общност и като една строго изградена йерархия от държавни служители. Поради необходимостта голямото количество служители и придворни да бъдат изхранвани, дворът е функционирал и като добре организирано стопанство, а в областта на съдопроизводството и законодателството – като върховна институция начело с краля.

2. 2. 1. *Ordo palatii*

Както вече споменахме, IV глава започва с ключовото изречение, че, според Адалард, управлението на кралството се състояло от две сфери. Едната област, казва той, е онази, в която грижливо и непрекъснато бива уреждано домакинството на краля; другата обаче е тази, която опазва с най-голямо внимание съществуването на цялото кралство съобразно с неговото конкретно състояние. Ето неговото заключение: „Що се отнася до първата област, то кралският двор в *състава на цялостното управление на държавата* (к. м. – В. Г.) беше устроен по следния начин [...]“⁷⁹.

Този цитат, който повтаряме, е много съществен за разбиране на връзката между **ordo palatii** и **ordo regni**. Той доказва ясно мисълта на Адалард / Хинкмар, че дворът (дворецът) и кралството взаимно се обуславят и си принадлежат. Не съществува на практика строго деление между кралското домостопанство и имперското управление. Това е така, защото на практика **palatium** и **regnum** се определят от една и съща управленска структура, както ще видим в изложеното по-нататък. Това съчетаване на двата вида служби – дворцова и местна, е въведено от Пипин III Къси (751/752–768), който променя организацията на управление при Меровингите. При меровингските крале дворцовата администрация и местните длъжности – графове, абати, епископи, херцози и пр., са били отделени една от друга структу-

⁷⁹ Пак там, с. 57.

ри, т.е. носителите на регионална власт, управляващи от името на краля, не са били обвързани с длъжности в двореца.

Ръководейки се от своите разбирания, Хинкмар започва най-напред IV глава с описание устройството на кралския двор (дворец), в V глава се спира по-подробно на функциите на основните дворцови служби, а в VI глава разглежда порядъка в цялото кралство, **totius regni status**, като логично продължение на **ordo palatii**. Характерно за изложението му, което върви в тези пасажки почти без отклонения по Адалард, е, че дворцовите служби и техните функции са очертани от него ясно и стегнато. Те са представени от Хинкмар като **образцови структури**, като **норма** за държавно управление, което личи от цялостния стил и тон на изложението в „De ordine palatii“. Това обстоятелство обяснява защо службите са предадени в редакцията му до голяма степен стилизирано, дори отчасти идеализирано, както например пасажът за съветниците, **consilarii**, в VI глава. За този пасаж ще стане дума по-нататък. Причината трябва да търсим в споменатия вече стремеж на архиепископа да опише възможно най-добре картината на организацията на двора и кралството от времето на техния възход.

Дворът (дворецът) е представен от всички лица, които принадлежат към обкръжението на краля или са негови служители. Начело на двора и на държавата стои кралят. Главна предпоставка за върховната му власт е обстоятелството, че той е избран от магнатите и миропомазан по Божия воля от епископите. От времето на Карл Велики кралят се титулува „крал по Божия милост“ – това е част от пълната титлатура на франкския крал и император, съставена в следния вид след коронацията му през 800 г.: „Carolus serenissimus augustus, a Deo coronatus magnus pacificus imperator, Romanum gubernans imperium, qui et per misericordiam Dei rex Francorum et Langobardorum“, или: „Карл, най-светлейшият август, от Бога коронован, великият носещ мир император, който управлява Римската империя и също така по Божия милост е крал на франки и на лангобарди“⁸⁰. В тази формула е синтезирана идеята за мисията на император Карл – да е обединител и носител на мира сред народите в империята. В нея е фиксирана също така важната интенция за кралската супремация и независимост спрямо Църквата, особено много използвана от **regnum** в противоборството му със **sacerdotium** през цялото Средновековие, а именно – фразата „a Deo coronatus“. На кралската супремация и на директно обоснованата божествена власт на владетеля са се позовавали редица френски крале като Филип II Огюст (1180–1223) и Филип IV Красиви (1285–1314), както и германските крале и императори от династията на Отоните и Щауфените като Отон I (936–973) и Фридрих I Барбароса (1152–1190).

⁸⁰ По: Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Bd. 1. Hg. v. W. Hartmann. Stuttgart, 1995, p. 58.

Какви са били задълженията на краля като коронован от Бога владетел, вече видяхме в текста на глава III. Тук искаме да акцентираме отново на мисълта на архиепископа, че неговата длъжност представлява служение пред Бога, **ministerium Dei**, за което кралят е осветен чрез миропомазването. След функциите му на **rector** и **defensor** на поданиците най-важните качества на краля, отбелязани от Хинкмар в духа на античната традиция, са следните: кралят да бъде справедлив и да носи мир на своето кралство – да бъде **rex iustus et rex pacificus**. Този лайтмотив се повтаря на много места в текста на трактата.

Както се упоменава в началото на IV глава, „кралят, кралицата и благородното им потомство“ оглавяват дворцовата йерархия. За съжаление, за положението на кралицата в двореца имаме само едно свидетелство – това в текста на V глава на съчинението: „За доброто обзавеждане на двора и особено за украсата на краля (имат се предвид кралските инсигнии като скиптър, жезъл, корона и облекло – б. м., В. Г.), но също и за годишните дарове на кралските васали – като изключим снабдяването с храна и напитки и поддържането на конете – отговаряха главно кралицата и след нея сенешалът; и според спецификата на всяко едно нещо те се стремяха винаги да предвидят навреме бъдещите нужди, за да не липсва нищо в даден момент, когато имаше нужда от него“⁸¹.

Ще добавим, че правото на кралицата да бъде начело на кралското домакинство и да се разпорежда суверенно с тези задачи е потвърдено от едно единствено сведение в „Капитулария за именията“ на Карл Велики: „Желаем всичко, което ние сам или кралицата наредим на който и да е от нашите управители или което нашите министри, сенешалът или виночерпецът им сведат по издадена на плед (общо годишно събрание на поданиците) наша или на кралицата заповед, да бъде сторено според както им е било посочено. Оня, който поради небрежност пропусне нещо, щом това му се съобщи, да се въздържа от пиене, докато не се яви в наше присъствие или в присъствие на кралицата, за да поиска прошка“⁸². В случая виждаме „стопанската“ съотговорност на съпругата за доброто поддържане на кралските имения и за прякото подчинение на управителите, **iudices, domestici**, на кралицата. Откриваме също така интересния факт, споменат в текста, че сенешалът и виночерпецът, за които ще стане дума по-нататък, могат като кралски министри да представляват интересите на краля и кралицата пред **iudices**. Малкото единични

⁸¹ De ordine palatii, гл. V, с. 72: „De honestate vero palatii seu specialiter ornamento regali nec non et de donis annuis militum, absque cibo et potu vel equis, ad reginam praecipue et sub ipsa ad camerarium pertinebat, et secundum quisque rei quality atem ipsorum sollicitudo erat, ut tempore congruo semper futura prospicerent, ne quid, dum opus esset, ullatenus oportuno tempore defuisset“.

⁸² Цит. по: Deutsche Geschichte in Quelle und Darstellung. Capitulaire de villis. T. 16, p. 62.

сведения не дават основание да се определи дали кралицата е имала своя администрация или не. Според нас вероятно е повече второто предположение, съдейки по този кратък текст.

Както сочат сведенията на Адалард / Хинкмар в V глава, има постоянно и непостоянно обкръжение на краля. Към първото се числят дворцовите служби с техните помощници, постоянните съветници на краля и дворцовото духовенство – това е дворът (дворецът) в тесния смисъл на думата. В двора има също така временно пребиваващи гости – графове, абати, епископи, отделни поканени лица, пратеничества, гости и др. Това е дворът в широкия смисъл на думата. Междинна група, която се прекрива и с двете категории, са съветниците на краля, **consilarii** – светски лица или духовници. Такива могат да бъдат хора, упражняващи функцията на капелани, канцлери, управители на имения и др., които са имали високо положение в социалната йерархия на обществото и са били избрани лично от Карл Велики заради способностите им в управлението на държавата. Някои от тях са заемали постоянно висши постове в дворцовата администрация, други обаче са извикани от краля за определено време от провинцията, където са управлявали своя регион, трети са без титла и положение, но са търсени на кралските събрания от Карл поради мъдрите им съвети. Предполага се, че това са постоянните **consilarii** на краля. Те образуват Кралския съвет, с който той се съобразява по традиция при вземане на решения, като последната дума остава винаги за владетеля. По времето на Карл Велики Съветът не представлява институция. Упоменат е като такава обаче на пед през 803 г. в Париж, когато се изработва „капитуларий за допълване на законите“. Не се знае нищо конкретно за неговия състав.

Карл Велики наследява при самостоятелното си управление след смъртта на брат си през 771 г. в основни линии службите в двора на Пипин III Къси. Той оставя на постове им редица заслужили личности като канцлера Итаар, заместен впоследствие от Хитериус и по-нататък от Магинард. При него остава след смъртта на брат му Карлман като архикапелан абат Фулрад от „Сен Дьони“, чиято длъжност след смъртта му поемат епископът на Мец Ангилрам, а после – архиепископът на Кьолн, Хилдебалд. Както отбелязахме вече, кралят е използвал за изпълнение на дипломатически задачи и като свои пратеници по кралството и в Италия **missi dominici**, най-често това са били канцлерът и архикапеланът. Например, канцлерът Итаар е ръководил редица франкски посланничества до папата.

Централната администрация представлява съвкупност от служби, целящи точното формулиране и изпълнение на кралските решения и придвижване на текущите дела с цел освобождаване на краля от редица преки държавни задачи. Служителите на краля, неговите **ministri** (слуги, помощници в превод от латински) и васали, упълномощени от владетеля за задачите си и положили васална клетва пред него, управляват светските и духовните дела

в двора от негово име. Ще приведем дворцовите длъжности по реда, предаден от Хинкмар в V глава, където той ги подрежда според тяхното значение и близост до краля.

Тези, на които са поверени духовните задачи, са капеланът и канцлерът и те имат винаги духовен сан. Още при Пипин III духовните лица – капелани, сформират своя организация, наречена при Карл Велики **capella** или дворцова църква. Както отбелязахме по-горе, от времето на Луи I Благочестиви капеланът, ръководител на клириците в капелата, бива вече обозначен като архикапелан. Видяхме, че по свое усмотрение Хинкмар приравнява поста му с този на **апокризиара**. В V глава той съобщава следното относно тази длъжност: „Апокризиарът трябваше да се грижи за живота и реда в църквата, също и за споровете между каноници и монаси и за всичко, което касае двора в църковните неща, и до краля трябваше да стигне само онова, което не можеше да се реши напълно без него. Между другото той се грижеше не само за тези неща, касаещи украсата и провеждането на Божията служба, но и да даде на всеки от двора, който търсеше духовна утеха и упование, както беше необходимо, и дори когато някой не търсеше това, а той считаше за необходимо, той трябваше да положи усилия според характера на лицето да го спре от лошия път и да го насочи по пътя на спасението. Също и другите духовни дейности, които трябваше да се предвидят и изпълнят в двора както за всеки постоянно присъстващ, така и за временни посетители, включително и по отношение на светски неща [...] бяха поверени на неговата особена грижа [...] и не че нямаше някой друг, който да се отличава за слава на Бога с мъдрост и истинско смирение [...] но беше такъв обичаят, че той свършваше или заедно с апокризиара или поне по негов съвет нещата така, че да не стигне до краля нещо излишно или неподходящо“⁸³.

Интересното в този пасаж е доказателството за по-широки пълномощия, при необходимост обаче, на апокризиара или на архикапелана, и сам Хинкмар го характеризира в IV глава по следния начин: „[...] апокризиарът,

⁸³ De ordine palatii, гл. V, 68–71: „Apocrisarius quidem de omni ecclesiastica religione vel ordine nec non etiam de canonica vel monastica altercatione seu quaecunque palatium adibant pro ecclesiasticis necessitatibus, sollicitudinem haberet, et ea tantummodo de externis regem adirent, quae sine illo plenius diffiniri non potuissent; ceterum ut non solum de his, quae ad eos specialiter de omni ornamento vel officio ecclesiastico infra palatium agenda pertinebant, verum quoque et omnem consolationem spiritalem sive consilium totius palatii quicumque quaereret, apud eum, ut necesse erat, fideliter inveniret, et qui non quaereret, et tamen ipse apud aliquem necessarium esse sentiret, iuxta personae qualitatem, et a perverse sensu vel opera retrahere et ad viam salutis convertere studeret [...] non ita, ut alter ullus sive palatinus sive externus superveniens sapientia et vera devotione per Dei gratiam illuminatus tale aliquid minime ageret, sed maxime consuetude erat, ut tunc cum eodem apocrisario pariter aut certe per eius consilium, quod erat agendum, ageret, ne forte quid minus utile aut indignum regi surreperet“.

когото при нас наричат капелан или пазител на двора [...]”⁸⁴. Ще видим по-нататък, че смесени по характер задачи са поверени на повечето дворцови служители, чиито длъжности на практика взаимно се допълват и понякога препокриват.

Канцлерската длъжност, която има късноримски произход и съществува поначало във Византия, е заемана от **summus cancellarius**, ръководител на дворцовата канцелария. Тя е била подчинена първоначално на архикапелана и въведена при Каролингите като самостоятелно отделение в дворцовата администрация след 808 г. На канцлера са подчинени нотари и писари, най-често от нисш произход, но без изключение клирици. Канцлерът обаче е нещо повече от началник на отдела за писане и печатване. Той е бил образовано лице и значението му непрекъснато е нараствало, колкото повече се разширявало кралството на Карл Велики. Докато от канцеларията на Пипин III са били изпращани по 1–2 указа годишно, при него канцлерството е издавало по 4 указа годишно в кралството. Той е изпълнявал и дипломатически задачи, както видяхме. Канцлерството е издавало значителен брой документи – грамоти, послания и разпоредби из цялата страна. В канцеларията се е пазел кралският архив. От голямото законодателство на Карл Велики са редактирани обаче много малко капитуларии при канцлера и неговите служители **refendarii**, защото е известно, че извън обсега на канцеларията са били изготвяни грамотите на дворцовия съд, капитулариите и кралската кореспонденция. По заповед на Луи I Благочестиви абатът на „Сен Вандрий“ Анзегизел съставя през 827 г. сборник от всички намерени от него капитуларии, общо 29, но според историците те трябва да са били над 80 от този период. Явно част от тях са били изгубени или унищожени. В долния край на кралските разпоредби се е полагал белег от печата на владетеля, който е представлявал антична инталия и е бил два вида – голям, за тържествени случаи, и малък.

Двамата полубратя на Карл Велики – Дрого и Хуго, са заемали от 834 г. нататък двата поста, които са се означавали в изворите след 814 г., както установихме, като **summus sacri palatii cancellarius** и **summus sacri palatii capellanus**⁸⁵.

Длъжността на канцлера обаче не се споменава повече в изворите на Западнофранкското кралство след 860 г. Предполагаме, че по тази причина Хинкмар не е счел за необходимо да добави нещо за нея към текста на Адалард в V глава. За канцлера се съобщава от Хинкмар само следното в IV глава: „На капелана бил придаден висшият канцлер, който се наричал преди „a secretis“ и комуто са били подчинени умни, разбрани и верни мъже, които

⁸⁴ Пак там, гл. IV, с. 62: „Apocrisarius autem, quem nostrates capellanum vel palatii custodem appellant [...]“.

⁸⁵ *Boshof, E. Ludwig der Fromme. = Gestalten des Mittelalters und der Renaissance. Darmstadt, 1996.*

са записвали документите на краля, без да търсят никаква облага от това, и са запазвали неговите тайни⁸⁶.

От светските длъжности, чиито функции се проследяват в V глава, най-значима е тази на палатинския граф (или пфалцграфа), **comes palatii** – една типично кралска длъжност още от времето на Меровингите, заемана от най-знатните светски лица. Тя има първоначално административни, по-късно и съдебни функции. При Каролингите съдебните правомощия на пфалцграфа се разширяват и под негово ръководство се създава самостоятелна канцелария. Палатинският граф ръководи кралския съд, последната и най-висша съдебна инстанция в кралството. Той поема за преглеждане спорните или несправедливо решените дела в кралството, обсъжда предварително с юристи някои от делата, които има да се решават от дворцовия плед, за да не се претоварва той. Кралят запазва за себе си решаването на най-трудните случаи. За своята работа *comes palatii* се явява всяка сутрин при краля на отчет. След разпада на империята на Карл Велики отделните кралства запазват своите пфалцграфове, което говори за голямото значение на тази служба.

В текста на V глава функцията му е охарактеризирана по следния начин: „Пфалцграфът е зает освен с многобройни различни неща главно с всички правни спорове, възникнали навън (от двора – б. м., В. Г.), като при една справедлива присъда тя трябва да се види правилно ли е дадена или неправилно, и тя да се върне на пътя на справедливостта, за да намери той удовлетворение както пред Бога заради справедливостта си, така и пред хората заради спазването на законите. Ако обаче става дума за случай, който светските закони в техните казуси не могат да решат, или който според обичайното право е решен по-сурово, отколкото могат да разрешат насоката на християнството и светото учение, то той трябва да бъде представен на краля за смекчаване, за да може той заедно с онези, които познават правото от двете му страни, и се страхуват повече от Бога, отколкото от човешките закони, така да реши, че и двете неща да се спазят, ако може, но иначе светският закон с основание трябва да отиде на заден план и да се спази Божията справедливост“⁸⁷.

От текста става ясно, че длъжността на пфалцграфа е трябвало да служи и като посредническо звено между просителите от цялото кралство и краля, подобно както и капеланът – отговарящ за всички църковни и духовни потребности на населението, е бил медиатор между него и краля.

Тук освен това е залегнала идеята за важността на справедливото решение и на светския Закон, съжителстващ в правораздаването с обичайното право. Както висшият съдебен орган в лицето на **comes palatii**, така и кралят,

⁸⁶ De ordine palatii, гл. IV, 63–65: „Cui sociabatur summus cancellarius, qui a secretis olim appellabatur, eranrque illi subiecti prudentes et intelligentes ac fideles viri, qui praecepta regia absque immoderate cupiditatis venalitate scriberent et secreta illius fideliter custodirent“.

⁸⁷ Пак там, гл. V, 71–73 .

според Хинкмар, е подчинен в личния и обществения си живот на законите, затова задължение на краля и юристите било да познават добре правото и да го прилагат в цялото кралство еднакво справедливо. Архиепископът е държал като ръководна линия през целия си съзнателен живот идеята за спазването на позитивния светски закон и на църковните норми от всички съсловия.

Следва описание на длъжността на камерхера, **camerarius**, известен при Мерovingите и като **cubicularius**. Той е подчинен и свързан на първо място с кралицата, отговаря за финансовите въпроси (хазната), за „кралската украса“ – **ornamentum regale** (т.е. за кралските инсигнии), а също така за кралското съкровище и за подаръците от пратеничествата и традиционните дарове на кралските васали, **dona annualia**. В текста за него е казано следното: „За доброто функциониране на двора и особено за кралската украса, но също и за годишните дарове на васалите – като изключим снабдяването с храна и пиене и поддържането на конете – бяха отговорни главно кралицата и камерхерът; и според особеностите на всяко нещо те се стремяха винаги да предвиждат бъдещата нужда, за да не липсва нещо необходимо във всеки един момент. Камерхерът упражняваше надзор и над подаръците на многобройните посланичества, ако по заповед на краля не се касаеше за неща, които биха били решени по-добре от него и кралицата. Всички тези и други дейности имаха за цел да може нашият крал, освободен от всяка грижа за дома и двора (доколкото това беше възможно), да отправя своята надежда постоянно към всемогъщия Бог и да държи своето съзнание винаги готово за управление и съхранение на цялото кралство“⁸⁸. Длъжността на камерхера е ориентирана приоритетно към материалната обезпеченост на двора и към опазване на кралското съкровище, иманентна част от символите на кралското достойнство. Така че по значение той стои в трактата пред трите отговорни за материалните нужди на двора лица – сенешала, маршала и виночерпеца.

В последния пасаж става ясно голямото значение на всички дворцови длъжности с оглед облекчаване на краля откъм неговите многобройни управленски задачи. Според нас този цитат също така подчетава връзката и зависимостта между **ordo palatii** и **ordo regni**.

Както е казано по-нататък в текста на V глава⁸⁹, за да се знае предварително на кое място и по кое време кралят ще пребивава и да се отправят своевременни заповеди към длъжностните му лица, и да може всичко да се приготви навреме за кралското посещение са отговорни три лица: сенешалът –

⁸⁸ Пак там, 73–75. Пасажът е продължение на текста в бел. № 81: „De donis vero diversarum legationum ad camerarium aspiciebat, nisi forte iubente rege tale aliquid esset, quod reginae ad tractandum cum ipso congrueret. Haec autem omnia et his similia eo intendebant, ut tab omni sollicitudine domestica vel palatine, in quantum rationabiliter et honeste esse poterat, dominus rex omnipotenti Deo spem suam indesinenter committens ad totius regni stratum ordinandum vel conservandum animum semper suum promptum haberet“.

⁸⁹ Пак там, с. 75.

seneschalk, sensecalkus, виночерпецът – **buticularius**, и маршалът, или шалмайстерът – **marescalk, Marschall, comes stabuli**.

Тези три длъжности, свързани с материалното снабдяване на двора, са възникнали още при Мерovingите⁹⁰. При предишната династия управител на двореца след краля е бил майордомът, **maior domus**. При Каролингите по понятни причини, свързани с концентрацията на власт в ръцете на майордомите, длъжността изчезва и е заменена с тази на сенешала. Сенешалът пръв сред гореназованите три служби ръководи материалната част в палата, т.е. е главният иконом. Той отговаря за цялата прислуга и за всички служители в двора и ръководи експлоатацията на кралските домени. От него зависи потока на хранителни припаси към двора, нему са пряко подчинени управителите на домовете. Той бива натоварен в редица случаи с дипломатически и военни задачи от краля.

Виночерпецът е известен при Мерovingите с две латински наименования – **scancio** и **pincerna**, а при Каролингите – с наименованието **buticularius**, и е отговорен за напитките на кралската трапеза, за управлението на кралските лозя и доставката на вино, но поема също така решаването на дипломатически и военни задачи.

Маршалът, или шалмайстерът, е отговорен за кралската конюшня. Неговите подчинени са наречени още при Мерovingите **marescalci**. Маршалът е означен при Адалард / Хинкмар и като **comes stabuli**, т.е. тук можем да говорим за социално издигане на термина от времето на Мерovingите – **marescalcus** прераства при Каролингите в титла от по-висш ранг – **comes stabuli**, конетабъл, граф, комуто са подчинени няколко маршала. Титлата е създадена по аналогия с тази на **comes palatii** и това са единствените аристократични служби в каролингския двор. **Comes stabuli** изпълнява особено важна функция при военните походи – той се грижи за изхранването на конете, за наличие в конния състав на допълнителни ездитни и товарни животни. Той отговаря като цяло за функционирането на транспортното дело в кралството, което е било една особено значима задача с оглед на необходимостта от бърза кореспонденция, доставки и пр.

Разглеждайки функциите на гореспоменатите длъжности, забелязваме, че държавните служители заемат различни нива в дворцовата йерархия, съотнасящи се с техния произход. **Seniscalcus** означава в превод от старогермански „старши слуга“, т.е. който е стоял начело на прислугата в германския дом, а **marescalcus** – „слуга за конете“. Тези длъжности са произхождали явно от средата на най-ниското ниво в домакинството – това на прислугата. Същото се отнася и за длъжностите на виночерпеца и на камерхера. Тези домашни служби са съществували още в началото на германското преселение на юг

⁹⁰ Ewig, E. Die Merowinger und das Frankenreich. = Kohlhammer Urbantaschenbücher 392. Stuttgart – Berlin – Köln, 2001, 91–93.

през I–III в. Немските историци приемат, че при франките те са най-старите длъжности в домо стопанството. От изворите за германските кралства, възникнали на територията на Западната Римска империя, като например лангобардския закон на крал Ротари (636–652) или Lex Visigothorum от VII в., става ясно, че тези длъжности са формирали министериялната администрация и в другите германски кралства.

С развитието на държавността при франките те са прераснали при Меролингите от домашни служби в дворцови и са се развивали с оглед решаване на усложнените управленски задачи при Каролингите. Някои от тях са получили ново наименование, бележещо по-високото им положение в двора в сравнение с това при предишната династия, като например виночерпецът, наричан при Адалард / Хинкмар вече **princeps pincernarum**, като сенешала, известен в биографията на Карл Велики от Айнхард „Vita Karoli Magni“ с почетното звание **regiae mensae praepositus**⁹¹, т.е. „началник на кралската маса“, или като маршала, както установихме по-горе. Тези три служби при Каролингите се заемат вече от знатни големци, които не извършват лично означените дейности, а ръководят своите подчинени.

Представените дотук от Хинкмар дейности са според него най-важните от всички **ministeria**, ядрото на дворецовите служби в кралския двор.

Това, което прави съчинението на Хинкмар много ценно за нас, е споменаването на други служби от по-нисш ранг, но много рядко срещани в изворите на епохата. Това са следните длъжности, изброени в IV глава: началникът по настаняването на двора, **mansionarius**; пазачът при вратите, **summus ostiarius**, и неговите подчинени – **ostiarii**; ковчежникът, **sacellarius**, и сходният по служба с него касиер, **dispensator**; началникът на винената изба, означен като **scapoardus**.

Mansionarius⁹² е отговорна служба, свързана с всичко, отнасящо се до настаняването на двора в кралските пфалци. Тази служба е възникнала във връзка с потребностите на „пътуващото кралство“ още при династията на Меролингите. **Mansionarius** е изпълнявал освен това значимата задача да определя размера и състава на задълженията – *servitium*, на кралските домени към двора, което е било съществена приходна част от материалното му снабдяване. Службата логично е била подчинена пряко на сенешала. Мястото се е заемало от няколко лица едновременно при необходимост. Както казва за него Хинкмар / Адалард: „На сенешала, виночерпеца и конюшния се е падала задачата, според вида и обема на службата им, да насочва главно усилията си натам, че назованите по-горе длъжностни лица, както и домакините, своевременно да знаят по кое време и на кое място ще пристигне кралят. Ако те го биха узнали по-късно, кралските

⁹¹ Einhardi Vita Karoli Magni. Hg. v. Oswald-Holder-Egger. Hannover – Leipzig, 1911, Cap.9. = MGH SS rer. Germanicarum 25, p. 12.

⁹² De ordine palatii, гл.V, 78–77, бел. № 176.

крепостни биха попаднали без вина в беда поради несвоевременното и прибръ-
зано изискване [...] По този начин информираните по-късно длъжностни лица
няма да поемат вина върху себе си за ненавременната експлоатация на зависи-
мите хора (*familia regis* в текста – б. м., В. Г.), както и ако събудят у тях едно,
макар и без да искат това, недобро посрещане и вълнение⁹³.

В този пасаж от текста става ясно, че зад управителите на именията се
очертава втори, по-широк кръг от хора – този на зависимите производители,
които всъщност носят издръжката на двора на гърба си. След общо съве-
щание и съответно разпределяне на отговорностите **iudices** е трябвало да
раздават властно указания, така че всички служебни хора на краля да знаят
колкото се може по-рано на кое място и по кое време кралят ще остане и
да могат да доставят и подготвят всичко необходимо. Този пасаж от „*De
ordine palatii*“ имплицира грижата на управлението на пфалците за тяхното
материално състояние и задачата те да не бъдат претоварвани от кралското
посрещане. Последното изказано мнение е изключително интересно, защо-
то хвърля светлина върху въпроса за социалния аспект на кралския обход по
териториите на империята.

Анализът на гореспоменатата длъжност, засвидетелствана в изворите
на каролингската епоха, показва, според нас, особено ясно функционалната
връзка между **palatium** и **regnum**. Според Адалард / Хинкмар **mansionarius** е
работел в пряка връзка със сенешала, с виночерпеца и маршала. Всички те са
били свързани с друг кръг от хора, които са били кралски служители, но не са
живеели в кралския двор – това са управителите на кралските имения, означе-
ни като **iudices** или **actores regis**⁹⁴. Тяхната дейност, само маркирана в текста,
дава обаче известна представа за базисните структури на кралския двор, без
които той не може да съществува – неговото редовно снабдяване с натуралии,
както и съществуването на голям административен апарат, обслужващ име-
нието с цел максимално задоволяване нуждите на двора във всяко едно от-
ношение. Първите три длъжности в административната йерархия на двора –
сенешалът, виночерпецът и маршалът, са били задължени, както текстът
показва, да информират **actores regis** предварително за времето, мястото и

⁹³ Пак там, с. 77: „Ad tres autem ministeriales, senescalcum, buticularium et comitem stabuli, secundum uniuscuiusque ministerii qualitatem vel quantitatem pertinebat, ut cum communi consensus de suo quisque ministerio admonendi non esset segnis, ut quantocius esse potuisset, omnes actores regis praescirent, ubi vel ubi rex illo vel illo tempore tanto spatio manere debuisset, propter adductionem vel praeparationem; ne forte tarde scientes, dum inopportuno tempore vel cum nimia festinatione exigeretur, familia regalis per negligentiam sine necessitate oprimeretur. [...] ne aut inde tarde scientes propter afflictionem familiae inopportuno tempore peccatum aut hi propter non condignam susceptionem, ac si bene voluissent, cum certe non volendo, sed non valendo, offensionem incurrerent“.

⁹⁴ Срв. *Brühl, C.* Fodrum, gistum, servitium regis. = *Kölner hist Abhandlungen*, Bd. 14/1, 1968, p. 100.

продължителността на кралското посещение, а **mansionarius** с тяхна помощ е бил длъжен да подготви подслоняването на кралския двор.

Summus ostiarius и неговите подчинени⁹⁵ са имали задължението да пропускат и настаняват приходящите в двора, също са помагали и при подготвяне на празненства в именията. През IX в. службата се слива с тази на камерхера.

Sacellarius⁹⁶ също е бил подчинен на камерхера и е помагал при съхраняване в *camera regis* на краля на следните неща: хазната, кралските инсингии, *dona annualia* (доброволни дарове от поданиците, превърнали се през IX в. в държавни данъци) и даровете от пратеничествата.

На длъжността **dispensator**⁹⁷ като подчинен на камерхера е било поверено управлението на кралските финанси.

Scapardus⁹⁸ е длъжността на завеждащия винената изба. Тя е упомената в Адалардовото съчинение и е възприета безкритично от Хинкмар. Въсъщност тя не е съществувала в Западнофранкското кралство, а само в Италия, в двора на лангобардите, където е била възприета от Адалард.

В края на V глава са споменати службите на четиримата ловци, **venatores principalis**, които освен за подготовката на кралския лов, са отговаряли и за доставката на дивечово месо за трапезата на краля; следват соколарят, **falconarius**, кучкарят и ловецът на бобри – **veltrarius** и **beverarius**⁹⁹. Тези длъжностни лица се споменават много рядко в изворите на IX в., и тук Хинкмар е особено полезен с точното си придържане към първоизточника, който ги представя като част от административната йерархия. При всеки от тях – както указва архиепископът в този абзац от текста – като започнем от камерхера и стигнем до ловеца на бобри, най-голямата отговорност за съвременното явяване на всички заедно с подчинените им носел сенешалът, отговорен за всичко друго, с изключение на питиетата за кралската маса и за поддържането на конете.

По-нататък следва указанието на Хинкмар, че той не бил в състояние да изброи всичките длъжности в двора заедно с техните подчинени и служители, **толкова много били те** (подч. мое – В. Г.), и допълва, че всеки бил избран за службата според характера и обема ѝ и според способностите си, и никой не можел да се откаже от нея поради дължимата вярност към краля и кралството. Всеки дворцов служител е полагал клетва за вярност към краля като негов поданик и васал¹⁰⁰.

Качествата, които трябвало да има всеки служител, са изброени в края на IV глава. Те били следните: „[...] благороден в тяло и по душа, устойчив,

⁹⁵ De ordine palatii, гл. IV, 64–65, бел. № 172.

⁹⁶ Пак там, с. 65, бел. № 144.

⁹⁷ Пак там.

⁹⁸ Пак там, бел. № 145.

⁹⁹ Пак там, гл. V, с. 74.

¹⁰⁰ Пак там, гл. IV, с. 67.

разбран, съдържан и умен¹⁰¹. На това място в текста срещахме важната мисъл на Хинкмар, че по-висшите министрати не можели винаги да присъстват в двора и да изпълняват служебните си задължения поради особеностите и важността на задачите им в областта на местното управление. Отново срещахме в случая доказателства за връзката между **ordo palatii** и **ordo regni**, която те осъществяват.

За последните упоменати служители от по-нисш ранг е казано в V глава условието, касаещо по принцип всяка дворцова длъжност – че упражняването на задълженията трябвало да се прави с отговорност и с мярка, за което отговарял най-вече сенешалът, но от друга страна, и кралят, който избирал необходимите хора за тези служби. Така например ловците и соколарят били държани в двора и при нужда изпращани на това място, където отивал кралят на лов, което трябвало да бъде добре обмислено: „И едното, и другото, т.е. подслонът в двора или вън от двора, би трябвало да се обмисли с мярка (от служителите – б. м., В. Г.), така че да бъде от полза, или да не се прави, ако няма полза от него [...] и заради това, колко и кои служители ще бъдат викани на служба, зависи от преценката на по-горе назованите дворцови служители“¹⁰².

В „Капитуларий за именията“ са посочени в гл. X и други лица, обслужващи нуждите на голямото кралско имение, а именно – старейшини, лесничей, коняри, домакини, десетници, събирачи на мита, а в глава XXI се указва за развъдници на дивеч, „където по-рано ги е имало [...] и новосъздадени, където по-рано ги е нямало [...]“¹⁰³. Освен това Айнхард ни е оставил свидетелство за страстта на краля към лова и печеното месо, което той ядял в количества, по-големи от необходимото¹⁰⁴.

Целта на всички указания в „De ordine palatii“ относно кралските служители е предадена много точно от Хинкмар в следващите редове на V глава: „Смисълът на всички указания беше този, никога да не липсват необходимите многобройни служители, главно тези със задачи и почетни длъжности: първо, трябва при напускане на висши носители на длъжности и на някои от по-нисш ранг по всяко време да има достатъчен брой хора, **без който той не би могъл да функционира, и никога да не липсват способни съветници**“¹⁰⁵ (подч. мое – В. Г.).

¹⁰¹ Пак там: „Inprimis ut iuxta cuiuscunque ministerii qualitatem vel quantitatem minister nobilis corde et corpore, constans, rationabilis, discretus et sobrius eligeretur“.

¹⁰² Пак там, гл. V, с. 79: „Sed et hoc et illud, id est et infra et extra palatium, ita semper cum mensura et ratione ordinatetur, ut, quantum prodesset, esset, et quantum non prodesset, non esset, quia in ipsis ministeriis non sic facile certus numerus aut hominum aut canum aut avium diffiniri potest, ideo in ipsorum arbitrio manebat, quanti et quales essent“.

¹⁰³ ХИСВ, част 1. Ред. Й. Николов, М. Йонов. С., 1975. Капитуларий за именията, гл. 10, с. 116; гл. 21–117.

¹⁰⁴ Айнхард. Животът на Карл Велики. Плевен, 1994, с. 42.

¹⁰⁵ De ordine palatii, гл. V, с. 78: „Sensus autem in his omnibus talis erat, ut nunquam palatio tales vel tanti deessent ministri propter has praecipue inter ceteras necessitates vel honestates. Pon posset, semper rimo, ut sive generaliter maioribus sive specialiter vel singulariter quibusque

Тези мисли насочват, от една страна, към изискването на владетеля, превърнато в практика на дворцовото управление, дворът да бъде възможно най-многоброен откъм служители по всяко време, за да поема успешно решаването на многобройните управленски задачи; от друга страна, тук се вижда състоянието на флукутация, на постоянно движение в двора, което било свързано с изпълнението на няколко задачи едновременно от определени служители, избрани от краля за това, и с пристигането на приходящи гости от провинцията или от чужбина.

В анализа на този пасаж в V гл. акцентираме особено настоятелно върху мисълта на Хинкмар за ролята на министратите при реализиране представителността на кралския двор. Числеността на придворното обкръжение е било от първостепенна важност за краля, представящ се чрез многобройните придворни и гости в светлината на величието си като владетел както пред кралството, така и пред външния свят, особено след императорската коронация през 800 г. Известно е било силното желание на Карл Велики за признание и превес над Византия – съсед, с който императорът на франките е поделял половината от европейския континент.

Графове, абати и епископи са съветниците, **consilarii**, на краля в двора. Те били задължени да присъстват като такива на редовните и извънредните имперски събрания, но са поемали и задачи от военен и дипломатически характер, без да изоставят управлението на своите окръзи, епархии и църкви. Така например абатът на „Сен Дьони“ Фулрад е изпратен през 750 г. от Пипин III Къси при папа Захарий, за да му постави всеизвестния исторически въпрос: кой е имал право да управлява – кралят без власт, но с титла, или този без корона, но притежаващ силата, властта. Отговорът на папата ни го дават пределно ясно Кралските анали: Божият ред изисквал да се повери кралството на владеещия силата, т.е. на Каролингите. Освен Фулрад, и канцлерът Магинард е изпълнявал дипломатически мисии в Италия. Известно е, че пфалцграф Воррад, маршал Гайло, камерхер Адалгиз, виночерпецът Еберхард и др. са били и военачалници при Карл Велики.

В края на V глава Хинкмар, следвайки Адалардовия текст, изброява още три групи постоянно присъстващи министрати в двора, още неучастващи в дворцовото управление: „И за да може онази голяма група хора, които винаги бяха в двора, да продължи да съществува, тя беше поддържана в три групи, ordines: първата, това бяха военни без определена служба, които благодарение на добрината и грижата на високопоставени господари бяха снабдявани или с храна, или с облекло, или със злато, или със сребро, или с коне, или с други почетни подаръци, понякога поради особена причина, а

minoribus recedentibus omni tempore et multitudine congrua, sine qua rationabiliter et honeste esse non posset, semper esset ornatum palatium et consiliariis condignis nunquam destitutum fuisset“.

понякога, когато времето, обстоятелствата и положението предлагаха възможност за това; те имаха поради това постоянен подслон и оттук бяха готови с голямо усърдие да служат на краля. Названите ръководни дворцови служители канеха ден след ден ту тези, ту онези от тях в своите жилища и се стремяха при това да се посветят не толкова на удоволствията на масата, колкото на истински приятелското и сърдечно общуване [...] и се стигна до това, че почти нямаше някой, който в течение на една седмица да не е поканен. Втората група в отделните ѝ дейности се състоеше от ученици, които се събираха около учителя си, почитаха го, както и бяха почитани от него, и всеки на своето място според случая беше подтикван от господаря си чрез контрол и слово. Третата група бяха служителите и васалите на големите и малките хора, които поддържаха всеки от тези служители, стига той да не се изложеше (при разбойничество или кражба – б. м., В. Г.), и търсеха да ги имат около себе си. При тези названи групи – като изключим онези, които непрекъснато идваха и си отиваха от двора, се ценеше това (тяхно качество – доп. мое, В. Г.), че при внезапно възникнала необходимост те винаги се справяха и че все пак по-голямата част, както казахме, заради споменатите по-горе благоволения беше винаги готова и усърдна [...]¹⁰⁶.

Към първата група, която неслучайно е спомената преди другите две, се причисляват военните, **expediti milites**, т.е. намиращите се в постоянна бойна готовност кралски васали без постоянна служба в двора, нещо като кавалерия на разположение на краля. Те са получавали издръжка от два източника: от назначените на дворцовите служби висшестоящи лица, **domini**, и от краля. Очевидно за работата си те са били добре обгрижвани. Срещу

¹⁰⁶ Пак там, 81–83: „Et ut illa multitudo, quae in palatio semper esse debet, indeficienter persistere posset, his tribus ordinibus fovebatur. Uno videlicet, ut absque ministeriis expediti milites, anteposita dominorum benignitate et sollicitudine, qua nunc victu, nunc vestitu, nunc auro, nunc argento, modo equis vel ceteris ornamentis interdum specialiter, aliquando prout tempus, ratio et ordo condignam potestatem administrabat, saepius porrectis, in eo tamen indeficientem consolationem nec non ad regale obsequium inflammatum animum ardentius semper habebant: quod illos praefati capitanei ministeriales certatim de die in diem, nunc istos, nunc illos ad mansiones suas vocabant et non tam gulae voracitate quam verae familiaritatis seu dilectionis amore, prout cuique possibile erat, impendere studebant; sique fiebat, ut rarus quisque infra ebdomadam remaneret, qui non ab aliquot pro huiusmodi studio convocaretur. Alter ordo per singular ministerial in discipulis congruebat, qui a magistro suo singuli et honorificabant et honorificabantur locisque singuli suis, prout oportunitas occurrebat, ut a domino videndo vel alloquendo consolarentur. Tertius ordo item erat tam maiorum quam minorum in pueris nvel vassallis, quos unusquisque, prout gubernare et sustentare absque peccato, rapina videlicet vel furto, poterat, studiose habere procurabat. In quibus, scilicet denominates ordinibus, absque his, qui semper eundo et redeundo palatium frequentabant, erat delectabile quod interdum et necessitate, si repente ingrueret, semper sufficerent et tamen semper, ut dictum est, maior pars illius propter superius commemoratas benignitates cum iocunditate et hilaritate prompta et alacri mente persisterent“.

това са изпълнявали всякакви срочни или спешни задачи, зададени от политическите обстоятелства. Предполага се, че държавният преврат през 751 г. е бил извършен най-вече с пряката помощ на такива военни части, повечето от които са били бивши роби.

Втората група се е състояла от млади благородници – ученици, **discipuli**, обединени около „учителите си“, представени от съответните дворцови служители, или около един **magister**, за да получат от тях своето образование в двора. Тук става въпрос за образователна институция, наречена „дворцово училище“, която не е дублирала дворцовата Академия. Такова училище е посещавал и Хинкмар, когато е бил приет в двора на Луи Благочестиви с учителя си абат Хилдуин. Третата група, **pueri**, е включвала васалите и служителите на пребиваващите в двора **maiores** и **minores**. По броя на васалите се е оценявала в онова време в двора значимостта и благородството на господарите им, затова според възможностите си всеки от тях се е стремил да води със себе си повече подчинени нему хора, свободни или не-свободни.

С последните назовани длъжности приключва изреждането на лицата, заемащи служби в кралския двор при Карл Велики, в IV и V гл. от съчинението на Хинкмар „De ordine palatii“. Текстът дава сведения за едно значително количество хора, които в своя разнообразен състав заемат различни йерархични нива, т.е. са структурирани в определен порядък, зададен им от близостта им спрямо краля, връх на дворцовата „пирамида“. Тази структура отразява същевременно потребностите на политическата власт от оптимално управление на двора и кралството. При това кралят не е управлявал като абсолютен господар. Властовото управление е било поделено между него и магнатите на базата на консенсуса и това е отразено в създаването на Кралския съвет, във функционирането на двора като корпоративна институция и в дейността на имперските събрания. Политиката на владетеля е била да балансира непрекъснато между духовните и светските носители на власт. Духовенството играе изключително голяма роля при неговото управление, защото то е създател и осъществител на имперската идеология. Духовници са съставлявали изцяло дворцовата капела, духовно лице е бил и канцлерът – още при Карл Велики той се превръща в политическа фигура с голямо бъдеще. И днес тази длъжност е ръководна в германоезичните страни. По-голямата част от съветниците на краля също са духовни лица. С владееето на писмеността и на архивирането на кралските распоредби, с познанията и традициите си духовенството е било неотменим интелектуален помощник и съветник на кралската власт. От него е зависело легитимирането ѝ чрез коронацията и помазването.

Анализът на дворцовите служби при Карл Велики показва също така диференциацията и развитието на всички управленски структури във връзка с многобройните войни, водени от него, с усложняването на управлението в резултат от публикуването на капитуларииите, провеждането на правораздавателните, образователните и църковните реформи, с развитието на политичес-

ката организация на кралството и разширението на двора след 780 г. Всичко това е пряк резултат от новото политическо мислене на владетеля, инспирирано и от неговите съветници. Карл Велики осъзнава кралската си служба като мисия – установяване на царството Божие на земята, а себе си – като нов Константин, нов Давид и Соломон, ръководител на християнския народ. Франките са назовани от него като Божи народ, и той прилага изпълнението на тази мисия със силата на словото и на меча.

Неслучайно дворът е разширен през 80-те години на VIII в., когато завоевателните войни в по-голямата си част са приключени. На владетеля е необходима нова представителност, отговаряща на неговото величие като крал на франките и лангобардите и римски император. Затова той има нужда не само от разширена централна администрация, но и от верни съветници, приятели, довереници извън държавния министрат, преподаватели в Академията и чужденци. В двора освен Академията са действали и други интелектуални кръгове, които не са се занимавали само с проза и стихове, а са създавали управленски кадри. По този начин дворът се превръща не само в среда, но и в оръдие на власт, дирижирана от краля и вдъхновявана от него, продължение на неговите идеи и политика. Както отбелязахме, престижът на двора е бил демонстриран посредством присъствието на колкото се може повече големци от кралството. Това става особено видно след коронацията на Карл Велики през 800 г. като император.

След 800 г. мястото на старите кадри като Алкуин, ръководител на Академията, канцлера Магинарий, архиепископа Теодулф от Орлеан, палатинския граф Ворад, съветника и дипломата Арн от Залцбург, поета Паулин от Пиза, капелана Ангилрам от Мец, камерхера Адалгис, маршал Гайло и др. се заема постепенно от по-младото поколение техни ученици, изключително франки по произход, като съветника и зетя на Карл Велики – Ангилберт, Айнхард – сменил Алкуин и бъдещ съветник на Луи Благочестиви, граматика Модоин, архиепископа Хилдибалд от Кьолн, канцлера Ерханбалд, палатинския граф Адалард, камерхера Еберхард и др.¹⁰⁷ Този етап представлява втората фаза в развитието на двора – от 780 г. до 794 г., когато Аахен се превръща в постоянна столица. Остават обаче като близки съветници на Карл в голямата политика хора като Теодулф, Арн, Паулин, Алкуин и др., които получават при оттеглянето си висши духовни санове. Архиепископ Арн остава до края на Карловото управление предпочитан от императора дипломат.

Характерно за управлението на двора и кралството при тази постепенна смяна на управленските кадри, приключила при сина на Карл Велики, е обстоятелството, че с изграждането на двора и на властта функциите на дворцовите служители се разширяват в обсега на държавното управление, което на практика означава, че последното представлява продължение на усложнената

¹⁰⁷ Данните при *Fleckenstein, J.* Цит. съч., 48–50.

дворцова организация. Връзката между **palatium** и **regnum** се подсилва, както установихме, и от обвързаността на **palatium** с кралските имена, които са основата на неговото съществуване. Владетелят олицетворява първата и най-силна връзка между **palatium** и **regnum**.

Искаме да подчертаем две обстоятелства при така анализираниите дворцови служби в трактата на Хинкмар / Адалард. Първо, че като представени модели (образци) те имат точно определени характеристики и се разграничават ясно една от друга, и второ, че голяма част от тях, особено по-нисшите рангове, обозначени след длъжността на виночерпеца, са назовани за първи път именно в трактата. Във времето на Карл Велики и неговите предшественици такива подробни описания на техните функции липсват в изворите. Отчасти те са потвърдени и в други източници – в стихотворения от Алкуин, в поезията на Теодулф и при Айнхард в биографията на Карл Велики¹⁰⁸.

Ако си поставим въпроса, доколко при Хинкмар / Адалард описаните служби са отговаряли на реалността, историците категорично потвърждават обективността на трактата, с изключение частта за апокризиара. Може обаче да коригираме Хинкмар в едно положение – че дейността на министратите се е пресичала по-често от описаното в текста на трактата. Така например, камерхер Адалгис и маршал Гайло са упоменати в Кралските анали от 781 г. като военни предводители, а виночерпецът Еберхард заедно с духовника Рикулф – като пратеници при баварския херцог Тасило¹⁰⁹. Това усложняване на дейността без съмнение е произтичало от все по-обемните задачи на държавното управление: Карл Велики с неговата неизтощима амбиция и енергия се е стремил към перфекционизъм в регулировката и изпълнението на управленските задачи в една също така сложна вътрешна и външнополитическа обстановка. Той лично е контролирал всички сфери на държавното управление.

2. 2. 2. *Ordo regni*

Във втората част на трактата на Адалард / Хинкмар, посветена на **ordo regni** – в глави VI и VII, се разглеждат по-отблизо следните три въпроса: имперските събрания, кралските съветници и кралското законодателство.

Известно е, че имперските събрания – **placita generalis, pled, conventus, diet**, при Каролингите са свиквани два пъти годишно. Хинкмар информира следното за общото народно събрание, обявявано обикновено през май и задължително за всички поданици на краля: „Ставаше така: по онова време беше обичайно да се свикват годишно не повече от две общи събрания. Едното, при което се определяше положението в цялото кралство за текущата година; което на него биваше постановено, не можеше да бъде променено от изхода на нещата дори и при най-голяма опасност за цялото кралство.

¹⁰⁸ Срв. при *Fleckenstein, J.* Цит. съч., с. 41, бел. № 69.

¹⁰⁹ Пак там, с. 40.

На това събрание идваха всички големци, както църковните, така и светските; по-висшите, за да вземат решения, по-нисшите, за да приемат тези решения и между другото и да дават съвети, и това не по заповед (на краля – б. м., В. Г.), а по собствено разбиране и оценка да потвърдят, и накрая за да дадат своите дарове.

Другото събрание се свикваше само със *seniores* и с най-добрите съветници, при което се обмисляше положението през идващата година: дали нещо не се задаваше, което да изисква предварителни мерки, дали след една година не заплашваше нещо, заради което трябваше да се предприемат предварително решения и действия¹¹⁰.

Тук е важно да подчертаем, че при първия вид събрания се поставят за разрешаване задачи от общодържавен характер (война, нападение, обсъждане и оповестяване на капитулации, църковни решения и пр.) и решеното не можело да бъде променено „при какъвто и да е изход на нещата“. Събранието от втория вид явно е представлявало нещо като организационно събиране по подготовката на майския сбор и се е провеждало обикновено през есента. На него са се изработвали политически и стратегически приоритети, набелязвали са се оперативни решения. Както се подчертава в текста, взетите решения трябвало да се пазят с най-голяма дискретност до следващото общо събрание поради следните съображения (по думите на Адалард / Хинкмар): „първо, за да се предотвратят достъпът до информацията на определени хора и групи във и извън кралството, за да не бъдела тя унищожена или обезсилена, и второ, за да не се нарушавало правото на съвещателен и потвърждаващ глас на другата част от аристокрацията – като се потърси нейния съвет и одобрение за решенията „като че ли нищо не е било решено предварително“¹¹¹.

¹¹⁰ De ordine palatii, гл. VI, 82–85: „*Consuetudo autem tunc temporis alis erat, ut non saeopis, sed bis in anno placita duo tenerentur. Umim, quando ordinabatur status totius regni ad anni vertentis spatium; quod ordinatum nullus eventus rerum, nisi summa necessitas, quae similiter toti regno incumberebat, mutabatur.*

In quo placito generalitas universorum maiorum, tam clericorum quam laicorum conveniebat, seniors propter consilium ordinandum, minores propter idem consilium suscipiendum et interdum pariter tractandum et non ex potestate, sed ex proprio mentis intellectu vel sentential confirmandum, ceterum autem propter dona generaliter danda.

Aliud placitum cum senioribus tantum et praecipuis consiliariis habebatur, in quo iam futuri anni status tractari incipiebatur, si forte talia aliqua se praemonstrabant, pro quibus necesse erat praemeditando ordinare, si quid mox transacto anno priore incumberet, pro quo anticipando aliquid statuere aut providere necessitas esset“.

¹¹¹ Пак там, 84–86: „*Et cum ita per eorundem seniorum consilium, quod future tempotis action vel ordo agenda posceret, a longe considerarent, et cum inventum esset, sub silentio idem inventum consilium ita funditus ab omnibus alienis incognitumque et aliud iterum secundum generale placitum, acsi inventum vel a nullo tractatum esset, maneret [...]*“.

От този пасаж става ясно, че на този вид събрания е идвала само част от аристокрацията – това са били тези големци, които са били поканени лично от краля. Известно е също така, че дневният ред е бил подготвян от комисии, в някои случаи председателствани от краля, а ако той е отсъствал, от посочен от него човек. Както въпросите за разискване бивали посочени от краля и никой нямал право да се отклони от тези насоки, така и последната дума имал той, когато се подготвял и приемал завършеният текст от събранието.

При Пипин III първият вид събрание, или обикновеното общо събрание, се свиквало през месец май – практика, въведена за по-лесното изхранване на конницата, наричало се е поради това „майско поле“. Така в кралството са били свиквани всъщност две фундаментално различни институции – аристократичният общ пленд на „грандовете“ и този на свободните хора, влизащи във войската. Още при майордома на франките Карл Мартел (714–741) те са били свиквани едновременно, което е утежнявало организацията им. Същността на двата вида общи събрания е напълно различна – докато войската трябвало да се намира на място, близо до военните действия или до застрашената за момента граница, за държавното управление били необходими архив, вещи администратори и юристи.

Практиката по време на управлението от Пипин III до Карл Велики показва, че постепенно войсковото събрание се отделя от аристократичния общ пленд, макар че теоретично те остават свързани. Общият пленд, наричан в изворите още „синод“ или „синодален събор“, се налага като модел, и на него се обсъждат и военните въпроси. Графовете са се явявали и на двата вида събрание, а епископите и абатите, макар че били длъжни да се появят в армията с васалите и подвасалите си, невинаги го правели. Както съобщава Хинкмар, духовните и светските големци са заседавали по правило поотделно, но понякога и общо – както е било на диетата във Франкфурт през 794 г. Според данните¹¹² на тази диета светските лица са се оказали некомпетентни по богословските въпроси; прелатите назовавали общото събрание „синод“ или „свещен конвент“, докато събранието на графовете не получило отделно наименование¹¹³, което означава, че те не са заседавали по принцип отделно. Така че през май, изобщо през пролетта, са се свиквали всъщност две събрания – „събор“ на прелатите и истинско събрание на магнатите – лаици и свещенослужители, които освен това по традиция поднасяли годишните дарове на владетеля.

Другото нещо, което прави впечатление при протичане на диетите, е фактът, че при решаване на църковните проблеми графовете нямали думата, докато при общите въпроси, свързани с кралството, прелатите решавали в еднаква степен наравно с графовете. Което за пореден път подкрепя позицията на

¹¹² Срв. *Фавие, Ж.* Карл Велики. С., 2002.

¹¹³ Пак там, с. 16.

Хинкмар, отразена на много места в трактата, за водещата роля на духовенството сред оформените политически и социални прослойки в кралството.

Тъй като до средата на века военните проблеми са били определящи за събранията, Карл Велики прехвърля тези въпроси на друг съвещателен орган, който заседава на мястото, определено за предварителния армейски сбор. Той свиква и извънредни събрания на войската по друго време на годината във връзка със спешни военни събития.

Проследявайки данните за общите събрания в Големите кралски анали, може да се набележи определен ритъм в локализираното им провеждане. Имало е „зимни“ и „летни“ пфалци, като делението им е било обусловено от цикъла на военните действия: кралят е воювал през лятото, а през зимата е планирал следващите дипломатически и военни стъпки, занимавал се е с вътрешната уредба на кралството, празнувал е с най-пищна представителност религиозните празници и е събирал именно тогава около себе си възможно най-голям брой съветници, гости, учени. Именно през зимата дворът е бил представен в пълния си състав и особено на най-светлите църковни празници Коледа и Великден. Затова за зимните празници и общите събрания са били избирани по-големите пфалци като Херстал, Вормс, Нимеген, Диденхофен, Аахен и др. Именно тогава се е подготвял в тесния кръг със съветниците общият плед за пролетта, както и решаването на всички неотложни задачи пред кралството за момента. Можем да предположим, че през зимата Карл Велики е свиквал възможно най-голям кръг от компетентни светски и духовни лица, служители, съветници или поданици, за да решава в по-широк форум неотложните държавни и политически дела. За тях това е било задължение, както свидетелства Айнхард в своето „*Translatio et miracula SS. Marcellini et Petri*“ („Пренасяне и чудесата на св. Марцелин и Петър“). За служителя васал явяването в двореца било *consuetudo* (задължение)¹¹⁴, наложено от краля. С превръщането на Аахен от 794 г. нататък в постоянна зимно-лятна резиденция и в столица на страната пред двора се откриват нови възможности: дворът се разширява и развива до максимална степен, отговаряща на изискванията за висша представителност на владетеля – за разлика от лятото, когато дворът е придружавал походите на краля в намален състав; в Аахен двор и управление се развиват и обединяват в един континуитет, който действа и след смъртта му, като плодове на Каролингското възраждане дават плод именно при неговите наследници.

Тук искаме да обърнем внимание върху обстоятелството, че когато се говори за имперските събрания, при Адалард / Хинкмар се изтъква подчертано ролята на аристокрацията – на големците, **maiores, seniores**, които вземат важните решения, а за **minores** остава само правото да ги потвърдят. В изворите на VIII и IX в. „грандовете“ са назовани още „**populus**“, т.е. те са „франкският народ“. Ясно е обаче, че тези събрания са имали главно аристократичен характер. Кон-

¹¹⁴ Срв. *Fleckenstein, J.* Цит. съч., с. 36.

текстът на „**populus**“ навежда освен това на мисълта за аристократизацията на франкското общество в резултат от издигане ролята на светските магнати и за рязък спад в обществената активност на обикновените свободни в обществения и културния живот. Това е отразено и в законодателството на Карл Велики.

Следва пасаж в текста, който, според изследванията на историците¹¹⁵, е дело на Хинкмар и е допълнение към първоначалния трактат на Адалард. Това е пасажът за съветниците на Карл Велики, които са споменавани често в трактата, но в тази част особено добре проличава значението, което им придава Хинкмар за управлението на кралството, а на тази основа и изискванията на архиепископа към качествата им: „Но като съветници биваха избирани, доколкото беше възможно, тези клирици и лаици, които съответно на техните способности имаха страх от владетеля, освен това показваха такава отдаденост, че – независимо от вечния живот – нямаха нищо по-важно от краля и неговата власт: значи не бяха нито негови приятели, нито врагове, нито роднини, не носеха подаръци, не се държаха като ласкатели, не водеха пламенни речи, не мислеха софистично или коварно, не се водеха по мъдростта на този свят, който е враждебен на Бога, ами притежаваха онази мъдрост и сила на разума, с които можеха не само да отхвърлят чрез справедлива и истинска мъдрост онези, които разчитаха на споменатата човешка хитрост, но и да ги победят докрай“¹¹⁶. Тук откриваме най-важните изисквания на архиепископа към съветниците: „[...] всичко, което те поверително са говорили, както относно положението в държавата, така и за всяко лице, не трябваше никой без съгласието на някой от неговите приятели да предаде на някой друг, докато този случай трябваше да бъде пазен за един ден или два и повече, или за една година, или завинаги да остане тайна и и да се отминава с мълчание“¹¹⁷.

С акцента върху тези духовни качества като че ли Хинкмар иска да наблегне повече върху клириците като опора на кралската власт, което е разбираемо, предвид собствения му опит и принадлежност към тяхното съсловие. Този пасаж освен това подсказва за критиката му към начините за домогва-

¹¹⁵ Св. *Fleckenstein, J.* Цит. съч., с. 16.

¹¹⁶ De ordine palatii, гл. VI, р. 86: „Consilarii autem, quantum possibile erat, tam clerici quam laici tales eligebantur, qui primo secundum suam quisque qualitatem vel ministerium Dominum timerent, deinde talem fidem haberent, ut excepta vita aeterna nihil regi et regno praerponderent: non amicos, non inimicos, non parentes, non munera dantes, non blandientes, non exasperantes, non sophisticе vel versute solummodo huius aut secundum sapientiam saeculi, quae inimical est Deo, sapientes, sed illam sapientiam et intelligentiam scientes, qua illos, qui in supradicta humana astutia fiduciam suam habuissent, pleniter per iustam et rectam sapientiam non solum reprimere, sed funditus opprimere potuissent“.

¹¹⁷ Пак там, 86–88: „Electi autem consilarii una cum rege hoc inter se principaliter constitutum habebant, ut, quicquid inter se familiariter locuti fuissent, tam de statu regni quamque et de speciali cuiuslibet persona, nullus sine consensus ipsorum cuiuslibet domestico suo vel cuiusque alteri prodere debuisset secundum hoc, quod res aedem sive die sive duobus sive amplius seu annum vel etiam in perpetuum celari vel sub silentio manere necesse fuisset“.

не към властта от страна на висшестоящите. Пасажът очертава и неговата идеализирана представа за личността на съветника. Именно по тези съдържателни черти този абзац се приписва не на Адалард, чието повествование е стегнато и прагматично, а на Хинкмар, който насища разказа с пристрастие към теологията и философията, присъщи за него, личният съветник на Шарл Плешиви.

По-нататък Хинкмар споменава, че архикапеланът (назовава го отново „апокризиар“) и камерхерът трябвало да участват като постоянни съветници във втория тип заседания, както и други представители на висшите дворцови длъжности¹¹⁸. Така например, пфалцграфът е бил постоянен юридически съветник на краля.

В последната, в VII глава става въпрос за предварителната подготовка на имперските събрания – изразена в съставянето на капитуларии, предложени от краля за обсъждане: „Както при единия, така и при другия вид имперско събрание назованите големци, които бяха също така първите сенатори в кралството, за да не изглежда на пръв поглед, че са извикани без причина, биваха информирани по кралска заповед [...] посредством точно записани и подредени глави, които бяха написани или от краля по Божие вдъхновение, или му бяха съобщени от всички страни след последното тръгване на съветниците и биваха раздадени на тях за мнение и обсъждане. След получаването им им беше възложено в разстояние на един, два, три или повече дни, колкото изискваше значението на нещата, да дадат чрез изпратени тук и там пратеници от кръга на преди назованите дворцови служители мнение в кръга на гореназованите дворцови служители какво им се струва правилно, и получаваха отговор; към тях не можеше да се присъедини никой стоящ отвън, докато доведените до краен резултат отделни въпроси не бяха поднесени на славния владетел пред неговите свещени очи да ги чуе, и което неговата дадена от Бога мъдрост избираше, биваше прието от всички. И така се постъпваше с (обсъждането – б. м., В. Г.) на една, две и повече глави, докато чрез Божията милост биваха решени всички необходимости на онова време“¹¹⁹.

¹¹⁸ Пак там, с. 89.

¹¹⁹ Пак там, гл. VII, р. 90–92: „Proceres vero praedicti sive in hoc sive in illo praefato placito, qui et primi senators regni, ne quasi sine causa convocari viderentur, auctoritate regia per denominate et ordinate capitula, quae vela b ipso per inspirationem Dei inventa vel undique sibi nunciata post eorum abscessum praecipue fuerant eis ad conferendum vel ad considerandum patefacta sunt. Quibus susceptis interdum die uno, intedum biduo, interdum etiam triduo vel amplius, prout rerum pondus expetebat, accepto ex praedictis domesticis palatii missis intercurrentibus quaeque sibi videbantur interrogantes responsumque recipients, tam diu ita nullo extraneo adpropinquante, donec res singulae ad effectum perductae gloriosi principis auditui in sacris eius obtutibus ex[ponerentur]. Esse sicut de uno, ita de duobus, vel quotquot essent capitulis agebatur, quousque omnia Deo miserante illius temporis necessaria expolirentur“.

И Хинкмар продължава по-нататък интересния пасаж на изготвяне на кралските капитуларии, който е единствен по характера си сред изворите от IX в.: „Междувременно обаче, докато това се обсъждаше в отсъствието на краля, владетелят беше зает сам с останалата тълпа в двора, за да приеме подаръците, да поздрави знатните, да се разговори с по-редките гости, да даде на по-старите утеха, да се порадва на по-младите и същото правеше както в църковната, както и в светската област; и го правеше за специалните съветници, идваше при тях и оставаше, колкото искаше, винаги така, че ако беше такова желанието, с цялото доверие, с което те намираха отделните решения, те ги изнасяха и при това открито съобщаваха, как са търсили решението, в какви противоположни различни мнения или спорове или в приятелско разногласие“¹²⁰.

За Карл информацията за състоянието на империята е от огромна важност, тя е фундамент на обмислената му външна политика. От всички части на кралството и от пограничните райони се събират сведения, които понякога са решаващи за вътрешната и външната политика на владетеля. Почти е било задължение на всички събрали се на диетите да доставят такава информация: „Второ занимание на краля беше да разпитва всеки от коя да е част на кралството, какво ценно за осведомяване и за съветване носи. Защото това не само им беше разрешено, но им беше настоятелно поръчано да правят, всеки до своето завръщане да проучи с голямо усърдие във и извън кралството, не само от собствените или чужди хора, но и от приятели и врагове, като сътрудникът биваше оставен свободен и не беше питан настоятелно за произхода на неговите знания: дали народът в която и да е част, област или край на кралството се вълнува и каква е причината за вълнението, дали гневът на народа се чува, или друго нещо незаконно, за което да трябваше да бъде взет общ съвет тук, итн., и отвън, дали едно подчинено племе не се е вдигнало или друго въстанало не се е предало, дали едно още непобедено племе не трябва да се присъедини към кралството, или нещо подобно не започва.“¹²¹.

¹²⁰ Пак там, с. 92: „Interim vero, quo haec in Regis absentia agebantur, ipse princers reliquae multitudini in suscipiendis muneribus, salutandis proceribus, confabulando rarius visis, conpatiendos senioribus, congaudendo iunioribus et cetera his similia tam in spiritalibus quamqueet in saecularibus occupatus erat; ita tamen, ut quotienscunquese segregatorum voluntas esset, ad eos veniret similiter quoque, quanto spatio voluissent, cum eis consisteret. Et omni familiaritate, qualiter singular reperta habuissent, referebant, quantaque mutual hinc et inde altercatione vel disputatione seu amica contentione decertassent, apertius recitabant“.

¹²¹ Пак там, 94–96: „Secunda autem ratio regis erat iterrogatio, quid unusquiasque ex illa part regni, qua veniebat, dignum relatu vel retractatu secum afferret. Quia et hoc eis non solum permissum, verum etiam arctius commissum erat, ut hoc unusquisque studiosissime, usque dum reverteretur, tam infra quam extra regnum perquireret, si quid tale non solum a propriis vel extraneis, verum etiam, sicut ab amicis, ita et ab inimicis investigaret, intermissa interim nec magnopere, unde sciret, investigate persona: si populus in qualibet regni parte, regione seu angulo

Отново в тези редове на Хинкмар прозвучават социалните проблеми на обществото. Селската неволя звучи особено ясно в капитуларий от 811 г. на Карл Велики: „[Кралските пратеници] трябва да разузният отрекъл ли се е от света този, който се мъчи ежедневно и всячески да увеличава своите владения, като [...] в божието име лишава от имоти богати и бедни, несведующите [...] прости хора, а техните законни наследници – от наследство [...]; така като че ли по необходимост отиват към кражба и към разбойничество онези, от които е изтръгнато бащиното наследство от чужд човек“¹²².

От последната, VII глава на трактата става ясно, че светските и църковните представители са заседавали поотделно в различни помещения, но когато предметът на обсъждане го е изисквал, са се събирали заедно и за изясняване на специални проблеми са канели специалисти, които обаче не били приети в кръга им при обсъжданията: „Но и това не бива да пропуснем, че при добро време навън, но и вътре е имало отделни помещения, където едните са можели да бъдат достатъчно отделени, и както и останалата част от множеството е можела да бъде отделена, и така хора от нисш ранг първоначално изобщо не биха могли да се появят. Двете приемни зали за големците са били така разделени предварително, че всички епископи, абати и други високопоставени духовници можели да се съберат без всякакво участие на светски лица и съответно всички графове и други князе със съответстващата им чест са били отделени от другата маса хора още от ранна сутрин, докато е идвало времето да дойде, или да не дойде кралят. След това биваха повикани на полагаемите им се места духовниците и лаиците от кръга на гореназованите големци, за които бяха подготвени съответно почетни места. Понеже бяха разделени от другите, то те можеха, според желанието си, да заседават заедно или отделно, но, както им го налагаше предметът на разискванията, били те духовни или светски, или смесени. Също така те можеха да решат дали за изясняване или проучване на даден случай да не поканят някого, който след изясняване на случая отново си отиваше“¹²³.

turbatus, quae causaturbationis esset, si murmur populi obstreperet vel tale aliquid inaequale resonaret, unde generale consilium tractare aliquid necessarium esset, et cetera his similia; extra verto, si aliqua gens subdita rebellare vel rebellata subdere, si necdum tracta insidias regni moliri vel tale aliquid oriri voluisset“.

¹²² Цитат по ХИСВ, с. 114.

¹²³ Пак там, 92–94: „Sed nec illud praetermittendum, quomodo, si tempus serenum erat, extra, sin autem, infra diversa loc distincta errant, ubi et hii abundanter segregate semotim et cetera multitudine separatim residere potuissent, prius tamen ceterae inferioris personae interesse minime potuissent. Quae utraque tamen seniorum susceptacula sic in duobus divisa errant, ut primo omnes episcopo, abates vel huiusmodi honorificentiores clerici absque ulla laicorum commixtione congregarentur. Similiter omnes comites vel huiusmodi principes sibi met honorificabiliter a cetera multitudine primo mane segregarentur quousque tempus, sive praesente, sive absente rege, occurreret. Et tunc praedicti seniors more solito clerici ad suam, laici vero ad suam constitutam

Още няколко думи за капитулариите на Карл Велики. Известният френски медиевист Жан Фавие посочва, че много малка част от капитулариите е била преписвана в канцлерството, което е било част от дворцовата църква, а се е оформяла в администрацията на пфалцграфа¹²⁴. Те започват да се архивират едва при внука му Шарл Плешиви. След неговото управление (840–877) те били обединени в сборник от 7 книги. Първите 4 били дело на съветника на Карл Велики, абат на манастира във Фонтенел – Анзегиз, останалите три са добавени от майнцкия дякон Бенедикт през 842 г. През Новото време те нарастват неимоверно много, защото под капитуларий през Средновековието се е разбирало и постановление, отделни параграфи, и законодателни актове с различен характер. В своя статия от 1829 г. Франсоа Гизо ги начислява на 2100¹²⁵.

Капитулариите, за които става дума в текста на Хинкмар, представляват в повечето случаи копия, издадени под формата на паметни записки на краля. Те ни информират също така за речите на краля, когато е присъствал на съвета, или на неговите говорители, когато е отсъствал. Капитулариите имат характер на заповеди, а не молби за съвет. Интересно е също така, че протоколите на заседанията не отбелязват дискусиите. Такива е имало, както сочат в редки моменти някои капитуларии, но от този факт трябва да предположим, че кралят не е допускал намеси, които да променят коренно предложенията му. Което пък от своя страна е поставяло много високи изисквания към опитността му да преценява нещата и да не прави грешки пред разноплеменното общество, събрано от всички краища на кралството, които са можели да доведат до лоши последствия. От друга страна, майските капитуларии, постановяващи мерки по организацията на кралството, са изготвяни от краля още през есента на предишната година след дълги обсъждания с негови близки, видни съветници и редица големци и специалисти, познаващи най-добре същността на възникналите проблеми. По този начин са се елиминирали възможните управленски грешки. Наред с капитулариите се съобщават и кралски решения, които получават правна стойност чрез устното им оповестяване пред събранието – това е една стара мерovingска законотворческа традиция. Тук става въпрос за дипломатическите отношения и за мирните договори. Кралят трябва да получи одобрението на събранието,

curiam subselliis similiter honorificabiliterpraeparatis convocarentur. Qui cum separate a ceteris essent, in eorum manebat potestate, quando simul vel quando separate residerent, prout eos tractandae causae qualitas docebat, sive de spiritalibus sive de saecularibus seu etiam commixtis. Similiter, si propter quamlibet noscendi vel investigandi causam quemcunque convocare voluissent, ut re comperta discederet, in eorum voluntate manebat“.

¹²⁴ Фавие, Ж. Цит. съч., с. 279.

¹²⁵ Гизо, Фр. О значении деятельности Карла Великого и характере эго законодательства (1929 г.). – Във: История средних веков. Состав. М. М. Стасюлевич. Москва, 1999, с. 407.

без което неговите решения не са ефикасни. Накрая се съставя капитуларий, който се оповестява пред събранието. Но понякога кралят издава преки заповеди, които не са били записани, а са изисквали незабавно изпълнение.

Както видяхме в по-горния текст, общото събрание е имало и друга функция. Големците миряни и духовници пристигали при краля с „годишните дарове“ – германска традиция, представляваща приноса им към кралството. Така се реализирала васалската вярност към краля.

Историците си задават въпроса, дали картината, дадена от Хинкмар в VII глава, е вярна. От гореописаното се вижда, че Хинкмар е поставял Карл Велики в центъра на всички действия. За архиепископа владетелят е бил началото и двигателят на всяко нещо. По негова воля се свиквали събранията, той ги ръководел, приемал и утвърждавал законите, навсякъде се чувала неговата воля. Т.е. виждаме, че на практика не е съществувала истинска обществена инициатива – общото събрание е било орган на правителството. Дали наистина е било така?

Карл Велики е имал огромен патримониум – над 1000 домена лично имущество, наследено от римските императори и от франкските крале, включително и завоюваното от многобройните му войни. Притежавал е над 200 кралски палата и кралски вили, страната се е управлявала от над 500 графове, епископствата са били около 200 на брой. При такава мощ той обаче не е управлявал като абсолютен монарх, а е съблюдавал, освен меродавната обичайна практика на съвещателство с големците, също така техните интереси и мнения. Общото събрание не е било просто утвърждаващ кралските решения орган. Картината на Хинкмар за имперските събрания не е просто идеализирана, а отразява практиката кралят да налага в крайна сметка своя авторитет, след като се е съобразил с мнението на общото събрание. Кралят, както се вижда от изворите, не е включвал към разискванията на общото събрание обикновените хора, а главно знатните, аристокрацията. Това е бил неговият „**populus**“. При Карл Велики общите събрания са се провеждали по-често, отколкото преди, и са развили активна дейност. От 770 до 813 г. те са се състояли 35 пъти.

В епилога¹²⁶ на трактата Хинкмар се спира на своите източници: актовете на синода във Фисмес от април 881 г. и решенията на „Старите“ (негов израз, имат се предвид старите авторитети, тези на църковните отци), за да представи на своя млад крал след смъртта на брат му Лудвиг реда в кралския двор и управлението на държавата – „така, както ги научих от писанията и думите на предците и сам ги видях през моята младост“¹²⁷. Както по-нататък

¹²⁶ De ordine palatii, 97–99.

¹²⁷ Пак там, с. 96: „[...] sicut scriptis et verbis seniorum didici et ipse adhuc in adolescentia mea vidi, devote iussioni vestrae obediens obtuli“.

той казва, според сведенията му никой от способните мъже при управлението на Луи Благочестиви не е останал жив. Но Хинкмар гледа с надежда към бъдещето: „[...] защото от техния благороден род ще се родят на мястото на бащите синове [...] дори ако и да не познавам техните качества и способности. Те трябва да се стремят към това, да не отстъпват на онези по характер и сила, както и – съответно тяхната възраст и изискванията на времето – и по мъдрост и усърдие, за да могат да последват заслужено в поста и задачите бащите, и в това унаследяване да се пазят грижливо от това (както казва св. Григорий)¹²⁸, на върха на тяхната чест да не бъдат преобърнати от знанието за славата, както Саул, който отначало бил скромен при избора си за високата длъжност, но който бил по-късно отхвърлен (от Бога – б. м., В. Г.) заради високомерието си“¹²⁹.

Така приключва трактатът за устройството на двореца и на държавата на Адалард / Хинкмар. Видяхме, че той е единствено по съдържанието си произведение, описващо административната уредба на кралството през каролингската епоха. Той принадлежи към по-късния „Ренесанс“ на тази епоха, към времето на внуците на Карл Велики. Носителите на знанието – епископи и архиепископи, са поощрявали преписите на Библията и на различни текстове от миналото, които биха могли да бъдат поука за бъдещите поколения. Така е мислил и действал архиепископ Хинкмар. Скрипториумът в Реймс се превръща в едно от водещите книжовни средища по време на неговия живот, не по-малко известно от скрипториума на Адалард в Лион и този на архиепископ Мец от Дрогонон, където е съставен Дрогоновият литургичен сборник. Особено активна е религиозната продукция от 20–30-те години на IX в. с центрове Реймс и Утрехт, създали такива шедьоври като Ебоновото евангелие от Реймс (Еперне, общинска библ.) и Утрехтския псалтир (Утрехт, Университетска библ.). Други известни произведения на изкуството от 40–50-те години на IX в. са Лотаровото евангелие (Париж, Френска национ. библиотека) и псалтирът на Лудвиг III Германски (Берлин, Държавна библиотека). Написаното и сътвореното при внуците на Карл Велики презентира разцвета на Каролингския ренесанс през IX в. Във времето на Хинкмар творят автори като Айнхард (написал единствената светска биография на владетеля), монахът от „Сен Гален“ Нитхард (написал „Четири книги история“ „с ценни свидетелства за годините преди Вердюнския дого-

¹²⁸ Става въпрос за папа Григорий I Велики (540–604).

¹²⁹ Пак там, с. 96–97: „[...] scio tamen de illorum nobilitate natos pro patribus filios, licet illorum mores ac qualitates ignorem. Ipsi vero procurent, ut non sit moribus ac virtute atque pro aetatisquantitate vel temporis qualitate sapientia et studiis bonis degeneres, quatenus merito partum loca et officiali suppleant, et se in ipsa suppletionе caute custodiant, ne, ut sanctus Gregorius dicit, in culmine honoris positi usu gloriae permutentur, sicut saul, qui prius in electione honoris exstitit humilis, postea reprobari meruit propter elationem tumoris“.

вор), архиепископ Теган, биограф на Луи Благочестиви, и поетът Ермолд Черни. В края на каролингската епоха, приключила с големи политически и териториални промени на фона на една жизнена литература и изкуство, се вписва животът и делото на архиепископ Хинкмар от Реймс. Като личност – духовник, общественик, философ, дипломат, книжовник, правист, активна фигура в своя диоцез, историк и моралист, той е една от изявените личности на IX в., които оказват изключително влияние върху създаване етоса на държавното управление. Хинкмар е участвал през целия си съзнателен живот във всички, касаещи съдбата на кралството, проблеми, които завършват в създаването на кралство Франция при Капетингите. След него остават като фундаментални за Средновековието градежът на Френската църква, церемониалът на коронацията на средновековните монарси, знанието за управление на дворецовото и държавното устройство, националноориентираната гражданска позиция и лоялността към централната власт в смутните години на IX в. С тези си приноси за историческото развитие на бъдещата Франция архиепископ Хинкмар Реймски няма аналог сред съвременниците си.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

ЕДНА ВЯРА – ДВА СВЯТА

КРАСИМИРА ГАГОВА

Krassimira Gagova. UNE FOIS – DEUX MONDES

La fois chrétienne définit l'idéologie des croisés qui se sont dirigés vers l'Est pour sauver les symboles de la religion. Mais quand on est venu dans les pays des orthodoxes, on oublie l'identité religieuse et l'opposition entre les chrétiens devient une part inévitable de la croisade. Méfiance, soupçon et enfin – une haine profonde (*odium*), marquent le séjour des croisés aux Balkans. Ces idées forment une propagande contre les „autres“ et servent d'excuse pour les conflits entre eux. Le mécontentement continu des „autres chrétiens“, qui restent passives aux enthousiasmes des guerriers de l'Ouest, forme la base sur laquelle les historiens des croisades font les éloges des qualités de ses chefs d'armées.

Независимо от личната причина на всеки отделен кръстоносец да се впусне в свое собствено изпитание към Светите земи, разглеждани в цялост кръстоносните походи биха могли да бъдат окачествени най-кратко като акт на вярата. И затова съвсем естествено колизиите вътре в християнското учение, конкуренцията между Рим и Константинопол, подозрителността към другия, към „схизматика“ се отразяват и в отношенията между двете християнски общности, влизащи в контакт по време на кръстоносните експедиции. Постепенно те стават и елемент от политическата пропаганда. Тук бих искала да проследя допира на тези две общности с една вяра, които по презумпция би трябвало да бъдат единни. В действителност обаче извечната човешка инерция да се отрича „другия“ се оказва по-силна и някак съвсем естествено в

лексиката на средновековните автори навлизат думите, които показват неразбиране, презрение и дори омраза. Принадлежността към друга група (в случая най-често – друга армия), дори вътре в западноевропейска среда, впрочем е достатъчно основание за подозрителност и лошо отношение¹.

Пътят на първите три кръстоносни похода преминавал през Балканите² – по Военния римски път (*Via militaris*) и по Виа Егнация, така че сблъсъкът между кръстоносците и местната управа и население бил неизбежен. По-късно, след падането на Константинопол, латинските рицари продължили войната със своите нови съседи. През XIII и XIV в. тези земи били заплашвани с кръстоносни походи, които често не били осъществявани. В края на XIV и в средата на XV в. в българските земи европейското рицарство претърпяло две катастрофални загуби. Между рицарите и жителите на Балканите възникнали поредица от недоразумения. В основата на неразбирателствата били различията в менталитета, различията в самочувствието и възприятията на реалността. Отликата между тях е точно и кратко формулирана още от византийската писателка Ана Комнина, съвременничка на Първия поход, която съпоставя Божите служители на двата християнски свята: „Представата за свещениците у нас е съвсем различна от тази при латинците. Ние се ръководим от канони, закони и догми [...] А варваринът латинец служи на Бога с щит в лявата ръка и размахвайки копие в дясната. Той се причестява с тялото и кръвта Господни, кланяйки се на убийството, и сам става мъж на кръвта, както се казва в псалма на Давид. Такива са тези варвари – еднакво предани на Бога и на войната“³.

От друга страна е видно, че очакванията на кръстоносците да бъдат посрещнати като спасители били в немалка степен нереални. Голяма част от тях били тръгнали с истинско религиозно усърдие и очаквали като отплата благодарност, а и възхищение. Те така и не проумели нежеланието на император Алексий I да приеме високото достойнство (според тях) да бъде един от водачите на похода. Невъзможността да осмислят неговото поведение дала повод на мнозина от западноевропейските историци на похода да окачествят василевса като „несправедлив“, „нешастиник“ и дори „безбожник“ и непрекъснато да говорят за лицемерието му. По принцип всеки от авторите хвали водача на

¹ Достатъчно е да си припомним скандалите между отделните водачи по време на Първия поход, вкл. ревността между толкова близки роднини като Боемонд и Танкред, споменаването на „непоносимите германци“ от френския историк на Втория поход – Одон дьо Дьой и т.н.

² Примерите, които представям тук, са от един ограничен географски район – Балканите, но те важат напълно и за отношенията с населението и управата на Византийския изток. По-късно обвиненията в подкрепа на еретиците, отправени към българския цар, са аналогични на онези, с които се оправдават действията срещу графовете на Тулуза. Известна промяна в отношенията настъпва едва след края на XIV в., но дори и склонните към обединение (макар и формално) и от двете страни не успяват да преодолеят предишните нагласи.

³ *Anna Comnena*. Alexias. T. II. Ed. A. Reifferscheid. Lipsiae, 1884, p. 84.

армията, към която принадлежи. Недобрите качества на ромеите били необходимият контрапункт, който да оправдае някои от техните враждебни действия. Така още у историците на Първия поход се създали трафаретите, които остават валидни и за техните последователи.

Те не само не разбирали манталитета на управляващите Ромейската империя, но и не приемали съпротивата на местното население. Още първият контакт на армията на простолудието с българите край Ниш станал повод за конфликт. Поведението на кръстоносците дало повод на жителите на града да ги възприемат като „лъжехристияни и грабители, а не миротворци“⁴.

Безспорно най-интересни били отношенията на властта в Константинопол с доскорошните им врагове – норманите и техните водачи. Ана Комнина е безкрайно подозрителна към тях и първа лансира идеята, че целта им била да завладеят Византия. Тя тълкува Първия кръстоносен поход като приумица на Пиер от Амиен, когото тя подигравателно нарича „Кукупетър“. Той не успял в предишно поклонничество и затова сега търсел компания, та пътят му да бъде по-безопасен, предава тя. Византийската писателка прави разлика между поклонниците. Според нея едните от тях били „по-простички“. Те били искрено вярващите и били тръгнали на поклонение. Другите, „по-лошите“, към които спадали всички нормани, имали за цел „по пътя си да завладеят столицата“. Те вършели безброй безчинства – убивали младенци, режели ги на парчета и ги печели на огън, а възрастните – подлагали на мъчения. Ана Комнина сравнява участниците в Първия поход със скакалци, които унищожават всичко сред себе си. За нея те са хора алчни, неверни, склонни при всеки повод да нарушават клетвите си. Най-тежките обвинения обаче тя запазва за Боемонд. За него тя пише: „Този човек, мошеник по природа, бил много находчив при всички обстоятелства, а по подлост и безстрашие до такава степен превъзхождал всички останали преминаващи през нашата страна латинци, колкото им отстъпвал по количеството на войската и парите. Но въпреки че се отличавал от тях с необичайната си ловкост, той притежавал общото за тях качество – непостоянството“. Според нея този негов недостатък бил добре познат и на графа на Тулуза – Раймонд, който бил споделил с Алексей, че: „Боемонд е получил като наследство от своите предци само коварство и вероломство и ще бъде истинско чудо, ако остане верен на своята клетва“⁵. Може би най-драстично е демонстрирано ромейското чувство за превъзходство в създадения от царствената писателка топос за „келтското самохвалство“. Тя го ползва с истинско удоволствие не само за Боемонд, но и по отношение на брата на френския крал Юг Вермандоа,

⁴ *Albertus Aquensis. Historia Hierosolymitana. RHC, Historiens Occidentaux, Paris, 1879, p. 278.*

⁵ *Anna, II, p. 101.* Норманите били третираны с пренебрежение и от някои от останалите кръстоносни водачи, които възприемали представителите на фамилията Отвил като парвенюта в своите среди.

който, според текста ѝ, изисквал специално уважение от страна на василевса, понеже бил „цар на царете и най-велик от всички под небето“⁶, но скоро след това бил принуден от обстоятелствата да се смири и да посъветва херцог Годфроа да приеме покровителството на Алексий, понеже нищо добро не ги очаква, ако не му се подчинят⁷.

В стълкновенията между кръстоносците и населението невинаги потърпевши били само местните жители. Те от своя страна често нападали обърканите им и уморени редици. Те не се свенели да посягат на свещенослужители и извършили нападение над папския легат Адемар дьо Пюи. Според версията на Раймонд д'Ажил епископът бил нападат от печенези – докато яздел, бил свален от мулето си, ограбен и ранен в главата. Гийом от Тир разказва по друг начин същата случка. Той предава, че Адемар бил разпънал палатката си встрани и затова лесно бил нападат и пленен от българи. Спасила го дрязгата, която възникнала при делбата на парите му. Околните го чули и успели да го избавят⁸.

Най-тежко било преминаването на армията на граф Раймонд. Планинциите от Динарските планини, които неговият историограф определя като „диви и груби (agrestes et rudes)“, не им предоставили водачи и дори не им организирали пазар. Те нападали изоставашите и безмилостно ги избивали, въпреки че, според него, били просто невъоръжени разбойници (latrones inermes). Покъсно, когато навлезли по-навътре във византийски земи, били подложени на непрекъснати нападения от страна на турци, кумани, узи, печенези и българи. Историографът на похода Раймонд д'Ажил резюмира тяхното положение в едно изречение: „Търсехме начин да бягаме, а не да отмъщаваме“⁹.

Гийом от Тир (който описва Първия и Втория поход и не е бил участник) прави опит да даде обяснение на възникналите конфликти. Той смята, че за император Алексий „идването на нашите беше изобщо подозрително, но най-много от всичко се страхуваше да не се съберат всички заедно. Ако той се показва толкова великодушен към принцовете, то беше не поради неговото благородство или любов към тях, а поради отчаян страх и поради коварните му планове“¹⁰. Това несъмнено е така, но е видно, че и самите кръстоносни водачи нямали никакво желание да действат заедно, а предпочитали всяка от армиите им да воюва за себе си, а това създавало доста поводи за конкуренция и напрежение помежду им. Сред онези, които били войнствено настроени спрямо ромеите, се чували и мнения като това на херцога на Лотарингия

⁶ *Anna*, II, p. 80.

⁷ *Anna*, II, 90–91.

⁸ *Raimundus de Aguilers canonicus Podiensis. Historia francorum qui ceperunt Iherusalem. RHC, Historiens Occidentaux, III, p. 235; Willermus Tyrensis. Historia in partibus transmarinis gestarum. RHC, Historiens Occidentaux, I, p. 99.*

⁹ *Raimundus*, p. 237.

¹⁰ *Willermus*, p. 89.

и на графа на Фландрия, които настоявали, че би било твърде глупаво да се воюва с християни, когато турците ги заплашват (*stultissimum esse contra Christianos pugnare, quum Turci imminerent*)¹¹.

Христовите воители били допускани по няколко души в столицата, и то най-вече, за да се помолят в църквите. Всеки един от тях изведнъж попадал в този различен свят и Константинопол правел неотразимо впечатление на кръстоносците. Съвсем спонтанно Фулк от Шартр възкликва: „О, какъв благороден и славен град (*civitas nobilis et decora*)“¹², изброявайки красотите и богатствата му.

Чудесата (т.е. чудните архитектурни творения) и изобилието на всякакви блага събуждат апетитите на пилигримите. Едновременно с това в техните среди се появява представата за „гръцката проклетия и обсебващата и упорита омраза към латинското име“¹³ като доказателство за това, че ромеите се радват несправедливо на своя разкош.

Историците на Втория поход вече утвърждават отношенията, възникнали по време на предходната експедиция, като традиция. Историкът на експедицията на френския крал Луи VII – Одон дьо Дьой, вече търси в блестящата ромейска столица не само великолепието. Той, разбира се, не може да я пренебрегне и съвсем искрено споделя, че хубостта ѝ е несравнима (*exterioreius pulchritudo fere incomparabilis est*), както и признава, че и сам не би могъл да прецени кое е по-стойностно – дали изящното изкуство или красотата на материала (*ars subtilis vel pulchra materia*). В същото време обаче той не пренебрегва и грозните места в града (*sordisque tenebras*), предназначени за бедняци и чужденци, където законът няма сила и докъдето не достига светлината (*ubi scelus nec lege vindicatur nec luce venit in palam*)¹⁴. В същото време той изразява ясно своето учудване от порядките във византийския двор. Той предава, че поданиците винаги ставали прави в присъствие на по-издигнатите в йерархията, като неотклонно ги следели с поглед, някои свеждали главите си, други падали на колене и дори се просвали в цял ръст. Писмата на василевса до неговия сюзерен той характеризира като „нископоклонни“ и „по език и стил подходящи повече за жонгльор (*ioculator*)“¹⁵. Той смята, че те не биха могли да се сравнят със стила и на най-големия френски ласкател. Ромейското красноречие било директно порицано от епископа на Лангр, който, след като чул превода, направо заявил: „Братя, не говорете толкова често за славата, величието, мъдростта и благочестието на краля. Той се познава доб-

¹¹ *Raimundus*, p. 238.

¹² *Fulcherius Cortonensis. Gesta Francorum Iherusalem perigrinantium*. RHC, Hiatoriens Occidentaux, III, Paris, 1866, p. 331.

¹³ *Willermus*, p. 85 – „[...] Graecorum malitiam et odium adversus Latinorum nomen pertinax et obstinatum“.

¹⁴ Ex *Odonis de Deogilo* libro de via Sancti Sepulcri. MGH, SS, t. 26, p. 66.

ре и ние го познаваме. Кажете по-бързо и без лирически отстъпления точно какво искате“¹⁵.

Кръстоносците били много подразнени и от факта, че след католическите богослужения ортодоксалните свещеници очиствали олтарите, тъй като ги смятали за осквернени. В заключение капеланът на френския крал установява: „Това бяха причините, поради които гърците ни внушиха ненавист към себе си. Техните заблуди станаха известни накрая дори и за светските личности. И затова те не считаха гърците за християни и да се убие грък беше без значение (*non esse christiani, caedesque illorum ducebant pro nihilo*) и по тази причина беше трудно да се удържат нашите от грабежи и опустошения“. Впрочем този негативизъм не пречи на Одон да опише своето възхищение от православната литургия на празника на св. Дионисий.

Френският историк намира оправдания за недоброто отношение на местните хора към рицарите на Луи VII най-вече в държанието на преминалите преди тях германци от армията на крал Конрад III, които той определя като „твърде непоносими за нашите (*nostris etiam erant importabiles Alemanni*)“¹⁶. Той ги обвинява, че рушели по пътя си всичко, напредвали „дръзко, но неразумно, не проявявали умереност, а пехотинците, които изоставяли назад в своето пиянство, били убивани и техните непогребани трупове мърсели всичко наоколо“. Той разказва, че в една „латинска“ крепост край Пловдив местен жител показвал в кръчмата фокуси със змия. Германските рицари видели в неговите действия лошо предзнаменование и разкъсали нещастника. След това обвинили гърците, че искали да ги отровят. Това дало началото на едно стълкновение, в което местните започнали да избиват германските кръстоносци, настанени в страноприемниците, най-вече за да ги ограбят. Отмъщението не закъсняло и всички сгради извън крепостните стени били опожарени¹⁷.

Одон се оплаква, че още с навлизането си в България кръстоносците били измамани при смяната на парите си. Много от градовете, през които преминавали, не им организирали пазари и не ги допусkali вътре в укрепената си част, а спускали исканите продукти с въжета от стените. Затова и френската армия трябвало да търпи лишения „сред изобилие от храни“. Нежеланието на император Мануил I Комнин да разреши установяването на кръстоносни лагери около Константинопол той третира като проява на коварство и повод за започване на военни действия. Константинопол буди у него едновременно възторг и желание за порицание: „Константинопол, високомерен поради богатството си, се отличава с перфидните си нрави и поквара на вярата и както плаши всички с богатствата си, така би трябвало да ги плаши с интригите и неверието си“¹⁸.

¹⁵ *Odo de Deogilo. Liber de Via Sancti Sepulcri. lib. 2,*
<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/odondedeuil/louis7.htm#I>

¹⁶ *Ex Odonis, p. 64.*

¹⁷ *Ex Odonis, p. 64.*

¹⁸ *Ex Odonis, p. 67.*

Византийската гледна точка за събитията по време на Втория кръстоносен поход е представена от Йоан Кинам, който, въпреки че познава много добре различните народности, включени в кръстоносната войска, предпочита да ги назовава просто „варвари“. Той предава една кореспонденция между василевса и крал Конрад, която му дава основание да прави квалификации за рицарите и техните водачи. Според него тонът на писмата на германския владетел бил високомерен. Той не се извинявал, а обяснявал злодеянията на своите войници с безразсъдството на тълпата. Мануил приел това обяснение като подигравка. Византийският историк твърди, че отговорът му завършвал така: „[...] ако е позволено на множеството на двете войски да се отдава на собствения си порив, естествено е пристигащите да понесат много повече от страна на местните жители“.

Кинам прави и една обща характеристика на „варварите“: „[...] когато благоденстват, се възгордяват и стават високомерни, а когато изпадат в нещастие, униват повече, отколкото е прилично“¹⁹. Мимоходом в неговата история се споменават насилничествата на рицарите в Тракия, грабежите и убийствата, резултат от „безредни атаки на неудържима тълпа“.

Много интересни сведения за отношенията към кръстоносците от Втория поход има и в две поеми, писани в Константинопол по това време. В тях са концентрирани нетърпимостта и презрението на ромейската аристокрация към западноевропейците. Цялата лексика, която се отнася до тях, се свежда до сравнения с животинския свят. Разказът се води от името на град Константинопол, който се оплаква: „зверовете дойдоха, беснеят и ме погубват“. Наводнението при Хировакхи е повод за поета да твърди, че Бог се е отвърнал от рицарите, и да направи сравнение с извеждането на евреите от Египет – пред тях Бог разтворил морето, докато за кръстоносците направил твърдата земя да потече. Така Той показал своето предпочитание към Новия Рим (Константинопол), който бил по-велик от стария. Според него армията на Конрад била по-многобройна от броя на звездите и на пясъка в морето, а войниците му били грубияни, алчни, лъжливи и агресивни²⁰.

В средновековната историческа литература, посветена на Третия поход, е достигнат върховият момент на *odium* (омраза и презрение) към другия вид християни. Това се отнася в еднаква степен и за западноевропейската, и за византийската книжнина. Пропагандните схеми вече са изградени, трафаретите са утвърдени и само личните възгледи на отделните автори предлагат известни различия. Прави впечатление, че най-яроостните западни проповедници на противопоставянето обикновено не били участници в походите. Но

¹⁹ *Ioannis Cinnami Epitome rerum de Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*. Ed. A. Meineke. Bonn, 1836, 74–80.

²⁰ *Jeffreys E., M. Jeffreys*. The „Wild Beast from the West“. – In: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*. Ed. A. Laiou and P. R. Mottahedeh, in: <http://www.doacks.org/Etexts.html> , 107–115.

дори и тези, които като Уилям от Нюбърг считат, че не е добре християни да се възправят срещу християни, са на мнение, че „гърците, въпреки че са християни, не по-малко, а дори по-яростно ненавиждат латинците, отколкото сарацините“²¹. Може би най-рязък е Ричард от Лондон. Неговата версия предполага неустоима завист от страна на източните християни, защото, „докато латинците са в цветущо състояние едновременно в науката и във военното дело, онези [т.е. ромеите] сами си знаят, че са невежи и неспособни за война“. Това бил поводът за омразата им и те вехнели от завист пред чуждото добруване. Те били загубили някогашния си блясък и се превърнали в „племя вероломно, загубено и напълно изродено поколение (*gens perfida, generatio nequam et omnino degenerans*)“ и затова, според него, „всеки ромей може да ви навреди като приятел, но като враг – не“²². Впрочем той споменава дори и за „древна и неумолима омраза (*antiquum illud et inexorabile odium*)“, която била предавана през поколенията.

Подобна пропаганда била необходима, макар и *post factum*, за да оправдае безчинствата на рицарите, преминаващи през земите на империята. В известна степен напрежението било резултат и от недотам сполучливата дипломация на император Исаак II Ангел. От една страна, ревността относно правата в Йерусалим била голяма. От друга – ромеите много успешно и безконтролно търгували с реликви. И не на последно място кръстоносците били подразнени безкрайно от факта, че наред Константинопол била издигната нова джамия, което било повод за Ричард от Лондон да настоява, че е „заслужено този град да бъде сринат до основи“. Несъмнено обвиненията трябвало да докажат, че ромеите (недотам християни) не просто пречат на кръстоносците (истински християни), а направо предпочитат поддръжниците на друга вяра. Демонстрираната идеология директно пренебрегва необходимостта от каквато и да е дипломация. На практично ниво тези отношения биха могли да се уредят с преговори и взаимни отстъпки, но все пак не бива да се забравя, че това е времето, в което първият ангажимент на западноевропейските владетели е да бъдат военачалници, а що се отнася до Третия поход, то е добре известно, че участвалите в него три короновани персони се отличавали със своите воински качества и решимостта си да ги прилагат, щом намерят за необходимо. Така или иначе, в техните представи силата решавала проблемите, а компромисите били израз на „перфидност“, твърде презирано качество, по принцип приписвано на противниците, а в частност – на ромеите.

По време на похода, според двама от историографите му, участвали в него, между император Фридрих и император Исаак били разменени писма, които отразяват много точно техните неразбирателства и претенции.

²¹ *Ex Willermi Neuburgensis Historia Anglicana*. Ed. F. Lieberman et R. Pauli. MGH SS, XXVII, p. 237.

²² *Ricardus Londonensis Ex itineraio peregrinorum*. Ed. W. Stubbs. MGH SS, XXVII, 201–202.

Задържаните от ромеите пратеници на Барбароса се явили в Пловдив, където той резидирал, с писмо от василевса. Сам Никита Хониат признава, че писмото не било миролюбиво. Впрочем византийският историк съобщава и за едно друго писмо, в което ромейският самодържец крайно дръзко предричал смъртта на „аламанския крал“ преди следващия Великден²³. От своя страна Фридрих приел като сериозна обида „безразсъдното високомерие на глупавия владетел“, който освен всичко друго не му признавал и титлата „римски император“. Защото, според него, било възмутително „онова гърчѐ (ille greculus)“ да нарича себе си римски император, а него само „германски крал“. Пред насъбралите се кръстоносци той не пропуснал да уязви своя съперник: „[...] Константинополският император произволно си прикачва една незаслужена титла и глупаво се хвали с чужда чест, като много добре знае, че и по титла, и в действителност аз съм винаги римски император и август Фридрих. Освен това, той ме поздравява с братската си любов, а сам себе си изключва не само от братската вярност, но и от християнското благочестие (a christiane pietate religione semetipsum excluderit), понеже без всякаква вина унизи с различни обиди, подложи на глад, ограби и хвърли в затвора моите верни пратеници“²⁴. Според Ансберт тази реч имала ефект не само пред западните рицари, но и пред василевса. Той направил поредица от отстъпки и признал исканите титли. Противопоставянето между владетелите несъмнено се отразява и на по-ниските нива. Анонимният автор на „История на кръстоносците“ предава, че Христовите воители били пристигнали „в страната на скорпионите“, докато Никита Хониат характеризира тяхната поява като „задгранично зло (ὑπερόριον κακόν)“²⁵.

Малко по-различна е реакцията към останалите православни християни, които доскоро били обвързани с империята. Фридрих Барбароса влязъл в контакт с новите самостоятелни владетели на Балканите, които току-що били отхвърлили византийското господство. В Ниш при него се явили първо пратениците на Неманичите, за да изкажат своите почитания и да му предложат храни, вино и доста ексцентрични дарове – шест тюлена, опитомени елени и глиган. Те били склонни да застанат на страната на кръстоносците при евентуални действия срещу Константинопол. Също така предложили да положат пред императора хомагиум, за да могат да приемат от ръцете му завоюваната от тях земя за вечна слава на Римската империя²⁶. Братята Асеневи също изказали своята почит. Калопетър поздравил императора с писмо, обещал му помощ срещу враговете и също показал желание да положи

²³ *Nicetas Choniates*. *Historia*. Ed. I.-A. van Dietten. Berlin, 1972, p. 410.

²⁴ *Ansbert*. *Historia de expeditione Frederici imperatoris*. Ed. A. Chroust. MGH SS, Nova series V, 49–50.

²⁵ *Nicetas*, p. 401.

²⁶ *Ansbert*, p. 27–28; *Historia peregrinorum*. Ed. A. Chroust. MGH SS, Nova series V, p. 132.

тържествена клетва. Той наричал себе си император и искал от Фридрих при успех във войната срещу Византия да получи от него императорската корона на гръцкото кралство. Впрочем Петър бил назоваван от своите император на Гърция²⁷ и отказът на Фридрих да се съюзи с него едва ли е променил положението му във вътрешен план. Добри били отношенията на кръстоносците и с т.нар. жупан или сатрап на България (вероятно управлявал земите, които Хониат определя като „българските теми край Серес“), който им предал един рицар, пленен преди това от разбойници²⁸. Фридрих обаче предпочел да се дистанцира от тях, но едва ли само поради това, че те също биха могли да бъдат квалифицирани като „схизматици“, или поне никъде в текстовете няма подобно указание.

Двете страни се обвинявали взаимно за неуредиците и за конфликтите, които съпътствали кръстоносците по време на престоя им на Балканите. И двете имали своите основания. Мюнстерският архиепископ, който бил пратеник в двора на василевса, бил насилствено задържан от него. При връщането си в кръстоносния лагер той обявил, че Константинополският патриарх и „лъжеапостол“ вмениявал в дълг на всеки православен да убива кръстоносците, които той наричал „кучета“, и обещавал опрощение на греховете и на най-големия престъпник, стига да убие десетима²⁹.

В началото Фридрих се опитал да държи войската си в ред и периодично публично наказвал престъпните нормите, често дори и със смърт. С течение на времето поради дългия престой и недобрата организация контролът ставал все по-труден, още повече че местните жители се противопоставяли на грабежите и разбойничествата. Историците на похода неведнъж споменават, че „гърци, власи и българи заедно с много други народи замисляли страшни засади“ и „приготвяли убежища за кръвопролитие и гибел“ за кръстоносците. Те били „твърде бързи в проливането на кръв“ и освен това нападали с отровни стрели. От своя страна Христовите воители си отмъщавали, като бесели заловените „като мръсни кучета или грабливи вълци“ надолу с главата по дърветата край пътя. За отмъщение, след отминаването на войските, местните хора изравяли трупите на умрелите по пътя кръстоносци и ги окачвали по дърветата. Затова и историците на похода навсякъде пишат за враждебното отношение и нечовешка жестокост на населението. Големите Кьолнски анали определят престоя в българските земи като „потене в огъня на мъченията“³⁰. Страхът, недоверието, омразата и взаимната подозрителност водели до ексцесии, подобни на случката в Градец, където разярените от изображенията в една църква рицари (които решили, че там били изобразени гърци, възседнали кръстоносци) разрушили църквите, жилищните сгради и избили мнозина, за да възстановят справедливостта.

²⁷ *Ansbert*, p. 56, 58, 68.

²⁸ *Ansbert*, p. 61; *Nicetas*, p. 465.

²⁹ *Ansbert*, p. 43; *Historia perigrinorum*, 142–143.

³⁰ *Annales Colonienses maximi*. MGH SS, XVII, p. 797.

Кръстоносците прекарвали зимата в Тракия. Това било време на жестоко разграбване. Колите излизали от крепостите, в които се били установили, празни, а се връщали претоварени с припаси и ценности. След разграбването градовете и селата били подпалвани. В армията имало такова изобилие от добитък, че цените паднали невероятно. Вече всеки имал злато, сребро, копиринени дрехи и килими. Един от участвалите споделя, че „поради изобилието на временни блага във войската започна да нахлува разкош и високомерие“. Богатствата, леността и сластолюбието отклонили мнозина от реда. Настанал всеобщ произвол (*licentia generalis*). Някои си позволявали да порицават лошите нрави на развратниците, опозорявайки ги пред всички³¹. До голяма степен вината за напрежението носел Исаак Ангел, който държал кръстоносната войска бездейна в пределите на империята. На тръгване изнервените от очакване рицари подпалили Филипопол „просто от омраза към гърците“.

С Третия поход завършва един специфичен етап от отношенията между Изтока и Запада. Историографите от двете страни взаимно се обвиняват за недоразуменията и несъмнено и двете имат своите основания що се отнася до битовите сблъсъци. Но видно е, че не те били в основата на неразбирателството. Сред западното рицарство било широко разпространено внушението за недоверие към схизматиците, независимо от стремежа и на империята, и на владетелите на отделните кралства да не допускат силно папско влияние в своите църкви. Без претенции да вникнат в теологичните спорове и същността на църковното разделение, те априори заставали на страната на своята Църква, дори и когато били по някакъв начин недоволни от нея. И това като че ли се дължи повече на сеньориално-васалния тип на поведение, на привързаността на отделните рицарски армии към техния сеньор (дори и когато не е крал). Моделът на Първия кръстоносен поход – всяка войска да се организира, финансира и действа сама за себе си, фактически не престава да съществува през цялата история на кръстоносното движение. Това води до конкуренция и до противопоставяне между отделните военни групи и техните водачи и често е повод за провали във военните действия. Подобна военна организация остава далеч от представата на византийците за единна армия и от своя страна представлява повод за подозрителност.

Превземането на Константинопол вече сериозно променя отношенията. „Латинците“ са победители. На тях се пада правото да дирижират общуването. Но като се има предвид, че голяма част от териториите, които предварително били раздадени на кръстоносните водачи, трябвало тепърва да бъдат завоювани, се оказва, че старите трафарети могат спокойно да останат в употреба. Непосредствено след падането на ромейската столица папа Иннокентий изказал публично недоволството си и укорил рицарите за безчинствата, извършени срещу християни. В свое писмо новият император Бодуен I оправ-

³¹ *Historia perigrinorum*, p. 145.

дава действията им с присъщата на ромеите перфидност (*perfidia consueta*), а на друго място пък се споменава за „враждебност към западните християни и неподчинение към Рим“³². Впрочем промяна има и в настроението на Римския първосвещеник към българския владетел Калоян. Запазената кореспонденция, в която се уговарят бъдещите отношения между възстановената Българска църква и Папството, демонстрира, от една страна, задължителна дипломатичност, но от друга, показва много ясно истинските им възгледи. В представите на папата исканията на Калоян да получи императорска титла са доста дръзки. Убеждението му е, че единствено негово право е да приеме или отхвърли принципно и окончателно (*principaliter et finaliter*)³³ подобна кандидатура. До пленяването на Бодуен понтифексът се обръща към него любезно, наричайки го *rex illuster* и *carissimus filius* и съветва Анри да поддържа добри отношения с българите, но по-късно следват укори и откровено неодобрение на неговите действия³⁴.

Трима френски историци и кореспонденцията на император Анри I разкриват западната позиция по време на войната за ромейското наследство и краткия разцвет на Латинската империя. Същността на отношението към православното население не се променя, но лексиката не се концентрира, както дотогава, предимно в религиозната сфера. Това несъмнено се дължи на факта, че по-голямата част от описваните събитията са лаици и представите им за морала имат светски характер. Техните интереси се съсредоточават в конкретните аргументи за отношенията във всеки един определен момент или пък повтарят някои трафарети по инерция. Още когато описва спогодбата с младия Алексей IV Жофроа дьо Вилардуен съобщава, че пратениците на германския крал Филип (зет на Алексей) обявили, че при успех на начинанието бъдещият василевс поемал ангажимент да „постави цялата империя Романия в подчинение на Рим, от който тя някога се е отделила“³⁵. Кръстоносците считали, че са в правото си да претендират и за земите на българския цар Калоян, за когото били убедени, че владее „несправедливо голяма част от земята (*tient grant partie de la terre a tort*)“³⁶. Когато жителите на Тракия, недоволни от новата управа, се обръщат за помощ към българския владетел, Вилардуен ги нарича нелоялни (*desloial*) и ги обвинява, че „не били прогонили коварството от сърцата си (*n'orent mie la felonie fors de lor cuers*)“³⁷.

³² *Thomas, G., F. Tafel. Urkunden zur alteren Handels und Staat-geschichte der Republik Venedig, I, p. 503, 506, 507, 509.*

³³ *Innocentius III. Regestum super negotio Romani imperii. Ed. K. Kempf. Roma, 1947, p. 43.*

³⁴ *Дуйчев, И. Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и бележки. – ГСУ, ИФФ, 37, 1942, с. 75.*

³⁵ *Geoffroi de Villehardouin. La conquête de Constantinople. Ed. E. Faral. Paris, 1961, T. 1. § 93.*

³⁶ *Villehardouin, t. II, § 276.*

³⁷ *Villehardouin, t. II, § 333.*

Българският цар пък е представен като типичен клетвопрестъпник – първо нарушил васалните си задължения към василевса, а после и обвързаността си с гърците в Тракия. Той излъгал обитателите на Серес, че ще ги пощади, а после извършил смъртно предателство (*mortel traïson*), като ги пленил и ги отвел в страната си „пеш, голи и боси“, а крепостта разрушил³⁸. Нападенията му срещу Пловдив, Апрос, Редесто, Панедор, Ираклия, Чорлу и Димотика изплашили силно хората (*mult furent effreé*) в столицата, а тези в Адрианопол били сигурни, че ще бъдат или мъртви, или пленени (*mort ou pris*)³⁹. Жестокостите на Калоян несъмнено се трегират като израз на неговата омраза към нашествениците, но кулминацията ѝ безспорно се намира в разказа за смъртта на маркиз Бонифас. Вилардуен предава, че когато жителите от околностите на Мосинопол изпратили като дар главата на убийтия от тях солунски крал, Калоян преживял „една от най-големите радости, които той някога бил изпитвал (*une des graignors joied que il eust onques*)“⁴⁰.

В представите на Робер дьо Клари управляващият в града на Константин Алексей V Мурзуфл „владее империята незаконно“, той бил предател, убил своя сеньор, който пък от своя страна също бил предател, не изпълнил обещанията си към кръстоносците. Затова, според него, епископите в армията напълно правилно проповядват, че походът срещу християни не само няма да бъде грях, а напротив – ще е благочестиво дело (*n'estoit mie pechiés, ains estoit grans aumosnes*)⁴¹. С напредването на разказа обвиненията се генерализират все повече. Гърците (т.е. поданиците на империята) са квалифицирани като „предатели и убийци (*traïtres et meurdrisseur*)“, „по-лоши от евреите (*pire que Juifs*)“, а също и като „Божии врагове (*ennemi Damedieu*)“⁴². Българите, които в представите на френските кръстоносци са просто част от ромейския свят, влизат в същата категория. Презрението им към Калоян (който според Клари бил сержант на василевса и имал задача да отглежда коне за него) се оказало „лошо решение (*mauvais conseil*)“ и довело до „голям позор и покруса (*drant deul et molt grant damage*)“⁴³. По-късно, след пленяването на Бодуен, в желанието си да създадат контакти със съседите си, които преценявали като „най-силните и най-голяма заплаха за империята“, бароните подтиквали Анри да се ожени за българска принцеса. Анри приел, но не пропуснал да уязви бъдещите си роднини, заявявайки, че по своя воля не би взел жена от толкова долен произход (*femme de si bas parage*)⁴⁴.

³⁸ *Villehardouin*, t. II, § 394.

³⁹ *Villehardouin*, t. II, § 410–411; § 414; § 416; § 417; § 418; § 444; § 475.

⁴⁰ *Villehardouin*, t. II, § 499.

⁴¹ *Robert de Clari*. La conquête de Constantinople. Ed. A. Pauphilet. – In: *Historiens et chroniqueurs du Moyen Age*. Paris, 1952, p. 34, § 41, § 39.

⁴² *Clari*, p. 56, § 73.

⁴³ *Clari*, p. 51, § 45.

⁴⁴ *Clari*, p. 80, § 116.

Безспорно най-интересни за нас са писмата на император Анри до папата. Четиримата му съседни са квалифицирани от него като врагове (*hostes*). Нелегитимността им е тяхната основна характеристика. Теодор Ласкарис, който привличал на своя страна населението с обещанието, че ще освободи земите му от латинските кучета (*a Latinis canibus*), се държал като император, без да има това право. Борил бил взел властта над българите с насилие, а не по законен път. Епирският деспот Михаил Комнин е определен като „най-опасен предател“, докато Стрез е представен като племенник на „някогашния велик опустошител на Гърция“⁴⁵. Подобни негативни характеристики естествено изискват нечестивите да бъдат наказани. Войната срещу тях е не само за отбрана или за завоюване на нови земи. Тя е белег и на благочестие. Затова и в края на писмото си Анри с такава гордост обявява, че е оставил и четиримата си врагове *humiliatos* – унижени (но също и смирени). Анри продължава традицията да подозира винаги гърците в предателство, а власите и куманите, които не спазват никакъв закон, според него, са по-лоши и от сарацините⁴⁶. Калоян, който победил и пленил брат му, напълно логично в неговите очи е събирателен образ на злото. Бодуен бил хвърлен жестоко (*crudeliter*) в затвора от „неприятеля на светия кръст (*sancta crucis inimico*)“ и „враг на курията и светата римска църква (*curie et sancta romane ecclesiae inimicus*)“⁴⁷. Той оправдава жителите на Пловдив, които се отметнали от Калоян поради проклетията (*malitia*) му, а той, „както му било навик, се отметнал от Божествената клетва (*religionem iuramente, sicut de consuetudine habet, contemnendo*)“ и съвсем несправедливо погубил знатните хора в града. Той убил брат му безбожно и несправедливо (*nefande et nequiter*) и изобщо невярността му (*infidelitas*) била добре позната⁴⁸.

Неговият наследник Борил пък е окачествен като „най-несправедливият гонител на Божията църква (*iniquissimum persecutorem Ecclesiae Dei*)“⁴⁹. Анри дьо Валансиен продължава тази традиция, определяйки Борил като предател, който се обявил за император против Божията воля и против здравия разум⁵⁰. Още по-тежки са обвиненията в речта на капелана Филип преди битката с българите от 2 август 1207 г.: „Всички тези хора, които виждате там, не вярват нито в Бога, нито в Неговото всемогъщество (*ne croient Dieu ne se poissance*), докато вие, които по Божията воля сте добри християни и до един сте храбреци, сте дошли тук от много страни по заповед на папата и сте изповядани и пречистени от всички грехове и всеки срам. Вие сте

⁴⁵ Писма на латинския император **Хенрих**. – Във: ЛИБИ. Т. 4. С., 1981, с. 18, с. 21.

⁴⁶ *Хенрих*, с. 15.

⁴⁷ *Хенрих*, с. 13; с. 16.

⁴⁸ *Хенрих*, 14–15.

⁴⁹ *Хенрих*, с. 17.

⁵⁰ *Henri de Valenciennes. Histoire del'empreur Henri de Constantinople*. Ed. J. Lognon. Paris, 1948, p. 40, § 528.

зърното (li graind), а те – плявата (le paille) [...] Нарещам ви да се впуснете срещу враговете на Иисус Христос (les anemis Jhesu Crist), за да получите опрощение, очистиам ви с правото, дадено ми от Бога, от всички грехове, които сте сторили до този момент⁵¹. Валансиен обяснява и победата на рицарите с това, че те били праведници, а хората на Борил – дяволи (li diable)⁵². На фона на всичко това причините за извинението на Анри пред дъщеря му след сватбата ѝ със Слав, че той е малко див, не познава езика ѝ и има лоши навици, изглеждат незначителни.

Противоположната позиция е представена от Никита Хониат. Той обаче не спестява критики и на своите. Доброжелателното посрещане на маркиз Дьо Монфера от „македонците, тесалийците и жителите на Елада“ предизвиква неговото недоволство, защото той бил на мнение, че по този начин те се превръщали в предатели на родината си (τῆς πατρίδος προαγωγοί). Особено огорчен е от факта, че жителите на източната част на империята останали безучастни към страданията на константинополци и не ги подпомогнали нито с войска, нито с пари⁵³. Той също така упреква водачите на византийската войска, че „са обезумели, отдалечили са се от Бога“, „разделили се на дими и фратрии“ и забравили родството помежду си⁵⁴. Дори дава за пример французите, които изчакали една година, за да се уверят в смъртта на императора и чак тогава издигнали брат му на престола⁵⁵. Следвайки същата логика, той предлага и една двойствена формула за отношението си към Калоян, който, според него, бил едновременно враг и отмъстител за ромеите (ἐχθρός αἰα καὶ ἐκδικητὴς Ρωμαίους)⁵⁶. В същото време на Никита дължим и едно известие за разпри вътре в кръстоносната армия по повод навлизането на войски на Бодуен в земите на Бонифас. Възмутеният маркиз упрекнал императора, че е „по-лъжлив от гърците, извратен по нрав, неверен, повратлив като черупка или зар“. Самият Бонифас обаче, според Хониат, по всякакъв начин притеснявал населението на Солун, което ограбвал за сметка на войската си. Най-сериозно обаче е обвинението, че никой от убитите му противници не получил погребение⁵⁷.

В разказа за обсадата на Адрианопол от Анри отношението на жителите му към кръстоносците е буквално огледално на изказваното от западноевропейските автори. Хониат заявява, че жителите на града били недоволни от идеята да се сключи договор, защото „занапред между ромеи и латинци не

⁵¹ *Valenciennes*, p. 43, § 538.

⁵² *Valenciennes*, p. 46, § 543.

⁵³ *Nicetas*, p. 605, p. 625.

⁵⁴ *Nicetas*, p. 626. Никита явно има предвид Теодор Ласкарис и Давид Комнин, които предпочитат да воюват помежду си, вместо да помогнат на населението на западната част на империята

⁵⁵ *Nicetas*, p. 642.

⁵⁶ *Nicetas*, p. 617.

⁵⁷ *Nicetas*, p. 614.

може да има договори, на които да се разчита, понеже латинците вече са се показали пред ромеите завинаги като неверни (πίστιν ἀβέβαιοι), жестоки към онези, които им се доверили, и безмилостни към победените⁵⁸. По-нататък той продължава да коментира надменността на рицарите и презрението им към ромеите, а нападението над Апрос е окачествено като заклание (σφάγη) на волове или овци, а не като убийство на християни⁵⁹. Подобно на Ана Комнина, и Никита изпитва персонална ненавист към определена личност и това е „най-старото и многолико зло“ – Енрико Дандоло⁶⁰. Впрочем той е доста критичен към венецианците изобщо. Обвинява ги, че и след смъртта на дожа си продължили да се държат враждебно към християните⁶¹ (т.е. ромеите), а в същото време описва леко подигравателно венецианеца Томазо Морозини, избран за Цариградски патриарх⁶².

Забележителна е устойчивостта на тези трафарети. Морейската хроника е създадена почти 100 години след настъпването на франките в Пелопонес, а дори в гръцката ѝ версия са запазени типичните оплаквания на латинците. Анонимният автор недоволства: „[...] как да вярваш на думите и клетвите на ромеите, те твърдят, че са християни и вярват в Бога, а нас франките порицават [...] кучета ни наричат (σκύλους μας ὀνομάζουσι)⁶³, като при това не пропуска да отбележи, че някога франки и ромеи са имали една вяра (οἱ Φράγγοι γάρ καὶ Ρωμαῖοι πίστιν μίαν ἔκρατουσαν)⁶⁴. При това става въпрос за текст, възникнал в хетерогенна среда, където се говорят и двата езика и където културите и етносите се смесват.

След смъртта на император Анри I латинската власт в Константинопол сериозно запада. Стремешът на никейските василевси да възстановят старата Източна империя и апетитите на българския цар Иван II Асен към византийския трон стават повод за сериозна атака от страна Папството. Сблъсък на интереси и кръстоносната пропаганда отново намират аргументация в религиозните различия. Острата лексика на папа Григорий IX несъмнено се основава на желанието му да обедини разделената Християнска църква под върховенството на Рим, а също така и на традицията да се воюва със слово и меч срещу еретиците на Запад. В нея се смесват топосите от кръстоносната пропаганда с клишета от обвиненията срещу еретиците. В свое писмо до император Фридрих II от 1238 г. той направо обвинява гърците, че са по-

⁵⁸ *Nicetas*, p. 622.

⁵⁹ *Nicetas*, p. 621.

⁶⁰ *Nicetas*, p. 616.

⁶¹ *Nicetas*, p. 621.

⁶² *Nicetas*, p. 623.

⁶³ *The Chronicle of Morea = To chronikon tou Moreos*. Ed. J. Schmitt. 1904, versi 757–763. Давам тези стихове само като пример, но топосът се среща на множество места в текста.

⁶⁴ *Morea*, versus 89.

паднали в дяволската синагога и съвсем лесно биха се отдали на ерес⁶⁵. Още преди това, притеснен от договора между Иван II Асен и Йоан Дука Ватаци, той споделя, че това са схизматици (*Vatacius et Assanus schismatici*), сключили помежду си нечестив съюз и дори се връща на стария топос за омразата на гърците към латинците, омраза по-силна от тази към неверниците (*magis Latinos odiunt quam paganos*). Още по-крайни стават определенията му, когато решава, че действията на двамата православни съюзници застрашават властта му и се опитва да внуши на унгарския крал Бела IV да започне срещу тях кръстоносен поход. Той изравнява еретиците и схизматиците, които са „по-вероломни от юдеите и по-жестоки от езичниците (*perfidiores iudeis et crudeliores paganis*)“. Затова Римският първосвещеник предоставя на бъдещите кръстоносци срещу българския цар индулгенции еднакви с тези на пилигримите в Светите земи, а те от своя страна трябвало да имат грижата за затриването (*ad contritionem*) на порочния и извратен народ (*nationis prave atque perverse*), който се подигравал с християнското име⁶⁶. В друго писмо от същата година гневът на папата набира още скорост и определенията за „схизматика“ Иван II Асен и неговите поданици стават още по-резки. Той изразява надежда, че унгарският крал ще започне „да изпълнява задължението си (*negotium*)“⁶⁷ срещу племето, отхвърлило вярата, прокълнатия народ, т.е. еретиците и схизматиците от земята на Асен и срещу самия Асен, личен враг на Бога и Църквата (*contra gentem apostaticem, populum blasphemantem, hereticos videlicet et schismaticos terre Assani, ipsumque Assanum dei et ecclesie personaliter prosequendum*)“⁶⁸.

Видно е, че създаденото напрежение и писмения му израз вече навлизат дори в най-високата кореспонденция. И не само това. След един определен период тази лексика се среща дори в решенията на висшата църковна инстанция – големите църковни събори. В енциклика от IV Латерански събор от 1215 г. директно е навлязъл топосът за високомерието на гърците по отношение на латинците, за омразата им и към тях и всички видове очистения, които били предприемани в олтарите на гръцките църкви след литургии на Латинската църква, както и за повторното кръщение на онези, които искали да бъдат ортодокси, но предварително били приели католицизма – кръщение като за езичници⁶⁹.

През втората половина а XIII в. обвиненията вече се ползват предимно по инерция. Гърците са слаби и перфидни, латинците – груби и алчни. Няма

⁶⁵ *Acta Honorii III et Gregorii IX*. Ed. A. Tăutu. Vaticanus, 1950, p. 314.

⁶⁶ *Acta Honorii*, p. 309.

⁶⁷ В случая е синоним на „кръстоносен поход“.

⁶⁸ *Acta Honorii*, p. 325.

⁶⁹ *J. D. Mansi*. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Vol. 22, p. 980, p. 990; глава № 4 е озаглавена „*De superbia Graecorum contra Latinos*“ и в нея се коментира възможността за подчинението на Православната църква на Рим.

почти нищо ново, което да се отнася до промените, които настъпват с времето. А това е време, в което се появява и става все по-актуална литературата *ad recuperandum Terrae Sanctae*⁷⁰. Интересите на авторите ѝ вече са все по-широки, все повече територии и населяващите ги народи влизат в тяхното ползване, но традицията да се гледа с подозрение на „другите християни“ не изчезва, още повече че преминаващите през земите им кръстоносци трябвало да бъдат убедени, че насреща си нямат сериозен враг. Типичен пример за подобно произведение е „Анонимно описание на Източна Европа“, писано по повод на предстоящ, но несъстоял се, поход на Шарл Валоа, претендент за трона на Константинопол в самото начало на XIV в. Впрочем още възцаряването на Палеолозите се третира на Запад като узурпация. В договора от Витербо, подписан през май 1267 г. между краля на Сицилия Шарл I д'Анжу и детронирания Бодуен II, Михаил VIII е окачествен като „схизматик, който си е присвоил името император (*schismaticus, imperatoris sibi nomen usurpans*)“⁷¹.

Самото „Описание“ е един силно идеологизиран пътеводител. Според неговия автор „всички гърци са станали толкова женствени и непригодни да носят оръжие, а в същото време са толкова лукави и вероломни (*astuti et dolosi*), че ако някога случайно победят, то победата им ще бъде резултат от тяхното лукавство и измами“. По-нататък, продължавайки, анонимът обяснява, че „всички те са перфидни схизматици и от тяхната схизма произлизат всички останали схизматични народи, т.е. Рашка, Сърбия, България, Рутения, Грузия и всички източни народи, които се кълнат в името на Христа, с изключение на кипърците и арменците, сред които обаче има много схизматици“⁷². Той не пропуска да уязви и Константинополския патриарх, „който стои над всички изброени кралства в духовните дела и над клира, подобно на католическия папа, но като че ли без толкова авторитет“⁷³. Жителите на Мала Азия пък без всякакви уговорки са квалифицирани просто като „много глупави (*valde imbeciles*) и напълно неспособни в битки“⁷⁴, докато българите с право плащали данък на татарите, защото не само „не са войнствени, но и не знаят да ползват оръжие (*non sunt bellicosi nec habent usum armorum*)“⁷⁵.

Някои изследвачи допускат, че появата на Компания Каталана на Балканите може да се обвърже с планирания, но неосъществен, поход на Шарл Валоа,

⁷⁰ Литература с историко-идеологически характер, която пропагандира възстановяването на кръстоносните походи „за възвръщането на Светите земи“.

⁷¹ *Setton, K. The Papacy and the Levant. Vol. 1, p. 104.*

⁷² Кипърците не влизат в този списък, защото там съществува кръстоносното Кипърско кралство, а арменците винаги са се радвали на симпатиите на кръстоносните автори, вероятно поради разликите, които имат с Гръцката църква.

⁷³ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Ed. O. Gorka. Krakow, 1916, 23–24.*

⁷⁴ *Anonymi, p. 7.*

⁷⁵ *Anonymi, p. 40.*

като се позовават на документ, издаден от канцеларията на крал Жауме II⁷⁶. Това вероятно е така, но по-интересно е, че Рамон Мунтанер предава, че каталаните били пристигнали в Романия „в името на Бога и светата католическа вяра“, за да отмъстят на ромейския император и неговите хора, които били „схизматици (cismatics)“⁷⁷. Освен това той допълва, че всички знаят, че Бог мрази гърците, защото са най-високомерните хора на света и не проявяват милосърдие към ближния⁷⁸. Впрочем и каталаните също не проявили милост, щом решили, че гърците са ги предали. Мунтанер с гордост съобщава: „[...] ние опустошихме цяла Романия. Защото освен Константинопол, Адрианопол, Христопол и Солун не остана нито село, нито град, който да не бе ограбен или опожарен от нас (no hi hac vila ne ciutat que no fos afoçada e cremada per nys)“⁷⁹.

Лексиката, създадена в началото на кръстоносното движение, продължава да съществува и през следващите XIV и XV в. Тонът обаче вече е различен. Турската заплаха приближава все повече към европейските държави. Поредица от опити на християните да се изправят съвместно срещу нея се провалят не по религиозни, а по политически причини. Военните кампании от 1396 и 1443/1444 г. се превръщат в провал на западното рицарство преди всичко поради несполучливото командване. Защото, колкото и ентузиазъм да има в редиците на отделните армии, те продължават да следват старите принципи всеки военачалник да се сражава за себе си, всеки рицар да покаже своята лична храброст и да изпревари, а защо не – и да засрами, другите. И когато тези малки, обособени армии, нетърпящи другите, макар и техни едноверци (които дори не биха могли да обвинят в схизматизъм), губят битки, въпреки несъмнените си войнски достойнства, си струва да се запитаме дали вече не е отминало „класическото“ кръстоносно време – период, в който всяка частна армия се сражава за своя сеньор, всеки рицар – за своята слава, всеки войник – за своята плячка.

В средата на XV в. обаче има едно събитие, което, струва ми се, би могло да се окачестви като прелом в отношенията между източните и западните християни – отстояването на Белград. На пръв поглед е парадоксално, че тази крепост, която понася немало грабежи по време на първите три похода и за западноевропейските кръстоносни хронисти бележи навлизането в неприятелски земи, успява да събере толкова много защитници. Когато папа Каликст III издал була за нов кръстоносен поход, францисканецът Джовани Капистрано и кардинал Хуан де Карвахал започнали ентузиазизирана пропаганда. На техния повик откликнали рицари от Германия, Чехия, Полша, Австрия и Унгария, дори и хора, въвн от военното съсловие, решени

⁷⁶ *Rubiò y Lluch*. *Diplomatari de l'Orient català* (1301–1409), p. 49.

⁷⁷ *Ramon Muntaner*. *Chronica* T. II. Ed. M. Guesta, p. 99.

⁷⁸ *Muntaner*, t. II, p. 71.

⁷⁹ *Muntaner*, t. II, p. 103.

да дадат отпор на завоевателите⁸⁰. Това е пределът на словото на противоречието и на омразата. Православните държави оставали под властта на чужда религия, а в Западна Европа в единната някога католическа вяра се появили нови учения, които вече не можело да бъдат третирани просто като ереси. Част от трафаретите се приспособяват към новите условия, други изчезват напълно.

За да завърши този кратък обзор върху сблъсъка на двата християнски свята по време на кръстоносните походи, задължително трябва да отбележа, че подозрителността и недоверието между тях на религиозна основа рядко са в центъра на изложението на историците. Всички те, все едно дали са светски лица или представители на Църквата, имат за цел преди всичко да представят войната, защото, така или иначе, войната е начин на живот, извор на гордост, повод за спомени и съпреживяване на цяло едно съсловие през разглеждания период. Основната идея на авторите е да покажат достойнствата на онзи военачалник, в чийто антураж са самите те. За контраст, разбира се, е необходимо да се направи сравнение. Това може да стане, като се опише някой съмишленик от друга кръстоносна армия, който не е проявил чак толкова добри качества или пък дори с някой достоен враг (рядко), но, като че ли, е най-лесно да се използва този фон на постоянно недоволство от „другите християни“, които по една или друга причина не само не вземат участие в „делото“, а остават пасивни и дори не проявяват необходимия възторг и преклонение към едно начинание, което рицарят кръстоносец приема като основното постижение на своя живот.

⁸⁰ *Giovanni da Tagliacozzo. Relatio de victoria Belgradensi. 2.* – In: *Wadding, L. Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutum.* Ed. J. Fonseca. XII. Quaracchi, 1932, 754–755.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

ИМПЕРАТОРСКОТО ВОЕННОМЕДИЦИНСКО УЧИЛИЩЕ В ЦАРИГРАД (МЕКТЕВІ ТІВВІҮЕ – İ ŞAHANE) И НЕГОВИТЕ БЪЛГАРСКИ ВЪЗПИТАНИЦИ (1827–1878)

ЕКАТЕРИНА МИХАЙЛОВА

Ekaterina Mihaylova. THE IMPERIAL MILITARY SCHOOL OF MEDICINE IN ISTANBUL
(МЕКТЕВІ ТІВВІҮЕ – İ ŞAHANE) AND ITS BULGARIAN STUDENTS (1827–1878)

Bulgarian historiography, so far, has paid little attention to the Imperial Military School of Medicine in Istanbul. The following article aims at providing a better understanding of this Ottoman institution: by describing the process of its creation, the teachers, who taught in it, its students, as well as the structure of the curriculum itself. The article defends the thesis, that the Military School of Medicine, through its various functions assigned by the state, was an essential center for the development of modern healthcare in the Ottoman Empire. Additional attention is also paid to the reforms which took place in the Faculty of Medicine during the period in question. Apart from the functioning of the Imperial Military School of Medicine, the article also studies the Bulgarian who graduated from it. The students are categorized in four different groups with regard to their studying conditions, as well as the time period, during which they lived and studied in the Ottoman capital. In addition, the paper pays attention to the ways in which the Bulgarian students participated in the public life of the Bulgarians.

By using diagrams, the article divides the students with regard to the time period, place of birth, regions from which the students originated and the professional career of the graduates from the Military School of Medicine. Additional tables provide the structure of the curriculum in the Faculty of Medicine, as well as a list of translations from French of different works of literature, made by Bulgarians who studied in the Military School of Medicine.

There is certain amount of works, dedicated to the influence, which France exercised upon the process of Bulgarian Revival, as well as some, dealing with overall characteristics of Bulgarian Revival intelligentsia. However, there are none, specifically dedicated to the Bulgarian doctors. The formation of the Bulgarian medical society began in the aftermath of the Crimean War (1853–

1856), when the possibilities for Bulgarians to receive medical education grew rapidly (only on the Balkans, there were already three centers of medical education), and with the broadening of their social perspective, their notion of hygiene also improved. During the period in question, the Ottoman Empire began to build a healthcare system, inspired by the Western experience, which led to an increase in the number of Bulgarian doctors, working on its territory.

Some interesting questions, which emerged during the research process were: In what ways did the French medical education become available to the Bulgarians?; What was the exact number of Bulgarian students, influenced by the French medical theories?; How the received medical education influenced their interest in France and its culture?. In pursuit of answers, the following paper tries to distinguish the role of France in the formation of Bulgarian medical society, a problem, which itself is part of a greater study of healthcare and hospitals in the Bulgarian lands between 1827 and 1878.

Епохата на Танзимата в Османската империя започва с управлението на султан Махмуд II (1808–1839). То се разделя от изследователите на два периода: първи – посветен на реформиране на армията, и втори – преди всичко на „гражданските“ реформи¹. Една институция съсредоточава в себе си целите за обновление и модернизация и на двата посочени периода, и това е Цариградското военномедицинско училище². Учредено преди всичко за нуждите на турската войска, създадено с помощта на западноевропейски специалисти, постепенно то се превръща в център, призван да подпомага и контролира изграждането на модерно обществено здравеопазване в Османската империя.

Българската историопис не проявява голям интерес към тази османска институция. Тя е разглеждана в контекста на други проблеми от историци на медицината³ или е споменавана мимоходом при представяне живота и делото на някой неин възпитаник⁴. Единственият български автор, който обръща внимание на нейното развитие, е Никола Начов в неговия труд, посветен на

¹ История на Османската империя. Под ред. на Р. Мантран. С., 1999, с. 464.

² Медицинското училище в Цариград променя на няколко пъти своето име. Сред възрожденските българи то става известно с имената Императорско/Цариградско военномедицинско училище. Оттам това название се прехвърля и в публикациите на изследователите. В настоящата публикация двата термина ще се ползват като синоними.

³ Куртев, В. Към българо-турските медицински отношения. – Сборник трудове НИ-ИСХОЗ, III, 1973, 236–237; Куртев, В., П. Серафимов. Исторически корени и традиции в управлението на здравното дело през Българското възраждане. – Пак там, 217–225; Куртев, В. Българското военномедицинско дело. С., 1990; Спиридонов, Й. Болгарско-турецките медицински връзки. – Асклепий, II, 1972, 97–100.

⁴ Галчев, Ил. Родословието на д-р Марко Павлов. – Медицинска трибуна, 1981, № 9, 2–3; № 10, с. 2; Малеев, Ив., В. Бакърджиев, Ив. Стойчев. Д-р Христо Т. Стамболски – лекар и общественик (1843–1932). – Известия на медицинските институти при БАН, 1951, 4–5, 313–324; Дойнов, Д. За личността на българина Г. А. Цариградски и дейността му в Освободителната война 1877–1878. – Военноисторически сборник, 1959, № 1, 84–93; Peev, G. Gueorgui Valkovitch (1833–1892); un médecin militaire ottoman au service de l'État bulgare. – In: Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes, Larose / Paris, 2003, 313–329.

Цариградската българска община⁵. Като източници при представяне на Императорското военномедицинско училище той използва спомените на неговите възпитаници д-р Христо Стамболски, Димитър Маринов, д-р Йосиф. П. Любенов. В настоящото изследване освен техните спомени, като документални източници са използвани и тези на Симеон Радев⁶, Ефрем Каранов⁷, Ст. С. Бобчев⁸, както и отделни публикации в българския възрожденски печат, посветени на разглежданата тема. Голямата заслуга на Н. Начов се състои в опита му да обособи отделни випуски български младежи, постъпили във Военномедицинското училище, като посочи тяхното родно място и дали са завършили курса на обучение. Отделеното от Н. Начов място на това учебно заведение не е случайно. Именно в Цариград в продължение на половин век – от създаването на училището през 1827 г. до 1877 г., най-много български младежи следват медицина – 139 души, там се дипломира и най-голямата група от български лекари – общо 71.

Посочените факти определят необходимостта от едно изследване, което цели да разкрие създаването, обучението, реда в Императорското медицинско училище, както и извършените реформи по време на неговото развитие. То ще позволи да се добие по-пълна представа за нивото на получената медицинска подготовка на най-голямата част от българските лекари през Възраждането, които по-късно полагат началото на здравното дело в освободена България. Изследването ще помогне да се осмисли и ролята на българските студенти по медицина в живота на българската община в Цариград.

СЪЗДАВАНЕ НА УЧИЛИЩЕТО

Още Н. Начов се сблъсква с проблема за установяване на годината, в която е създадено Военномедицинското училище. В използваните от него източници се споменават 1832 г. и 1836 г. Когато прибегнем до турските изследвания по въпроса, ще се убедим, че и в двете посочени години има доза истина, но те се отнасят по-скоро до неговата реорганизация. Като официална дата за откриване на Императорското военномедицинско училище турските учени приемат 14 март 1827 г., когато е издадено специално ираде от султан Махмуд II за неговото създаване⁹.

⁵ Начов, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. С., 1925, 137–149.

⁶ Радев, С. Ранни спомени. С., 1994.

⁷ Каранов, Е. Роден съм българин. Избрани съчинения и документи. С., 1991, 325–381.

⁸ НБКМ–БИА, II Д 5109, л.1–16; II Д 5635.

⁹ 14 март се приема за паметна дата в историята на турската медицина, на която и днес се чества Денят на здравните работници (денят на медицината) в Република Турция. – In: *Ülman, Yeşim Işil. Türkiye’de 19–20 yüzyılda tıp tarihinin anahatları (1827–1923).*

<<http://www.hastanedergisi.com/48/haberdetay.asp?id=8>> 29.12.2011.

Новото модерно медицинско училище в Цариград е създадено под ръководството на главния съдебен лекар на империята Мустафа Бехчет ефенди (1774–1832)¹⁰. Императорско медицинско училище (Tıphane-i Amire) е последвано през 1832 г. от Императорско училище за хирурзи (Cerrahhane-i Amire). През 1836 г. тези две училища са обединени под името Медицинско училище (Mekteb-i Tibbiye), което през 1839 г. е преместено в султанския дворец „Галатасарай“¹¹. През същата година по искане на новия пръв лекар на империята Ахмед Неджиб ефенди¹² и личен лекар на султан Абдул Меджид (1839–1861) в турската столица пристига младият австрийски лекар д-р Карл Бернард¹³, за да заеме поста директор на Военномедицинското училище. С изключителна енергия д-р Бернард се посвещава на превръщането на училището в истинско европейско учебно заведение. Оценка, която получава за своята работа, е изключително висока – с него започва нова епоха в развитието на училището. Френският е приет като официален език на преподаване. Променят се учебните програми, начинът на прием и се утвърждава 5-годишен курс на обучение. Заменя се документът, който се издава на завършилите го – вместо сертификат, който представя оценките на преподавателите за възпитаниците им, училището започва да издава „диплом“¹⁴. В този период училището отново променя името си – Императорско медицинско и съдебномедицинско училище (Mekteb-i Tibbiye-i Adliye-i Şahane). Следва последната голяма реорганизация в училището, когато през 1846 г. негов директор става първият лекар в империята – Исмаил ефенди¹⁵. От този момент нататък то функционира със статут на Медицински факултет.

¹⁰ Прочутият турски медик участва и при първия опит за създаване на медицинско училище в Цариград през 1806–1808 г. То има за цел да разпространи модерното френско образование в империята и да увеличи броя на лекарите мюсюлмани. Часовете се провеждат на италиански и френски език, които са често ползвани от левантийските лекари, хирурзите и фармацевтите. От Европа са донесени и учебниците им. Училището обаче е затворено след детронацията на султан Селим III.

¹¹ *Ihsanoglu, E. Ottoman Educational Institutions during the Reform Period.* <<http://www.muslimheritage.com/uploads/reformottomans.pdf>> 29.12.2011.

¹² Ахмед Неджиб Ефенди е полубългарин, родом от Търново. Негова втора братовчедка е кокона Анастасия, сестра на д-р Никола Пиколо и майка на д-р Димитър Кирович. Освен с реформиране на Медицинското училище, той се заема и с реорганизирането на военните болници в Цариград. По негово време е разрешено за аутопсии да се ползват и труповете на мюсюлмани. Спечелил си влиятелни врагове, през 1846 г. той е отровен. – *Хитров, П.* Буюк Търноваля Ахмед Неджиб Ефенди и д-р Георги Попович. – Общински вестник „Велико Търново“ (Търново), XV, № 26–27, 15 ноем. 1938, 205–206.

¹³ Д-р Карл Бернард (1810–1844) следва медицина в Прага и Виена и се отличава като младши лекар в борбата с холерата в Буковина. – In: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950. Bd. 1. Wien, 1957, p. 75.*

¹⁴ *Agoston, G., Br. Masters.* Encyclopedia of the Ottoman Empire. New York, 2009, p. 201.

¹⁵ Любословие (Смирна), II, № 19, юли 1846, 111–112.

Така, в рамките на около 20 години, в Цариград се появява едно модерно медицинско учебно заведение по модела на френските университети, които в този момент са водещите научни и образователни центрове в областта на медицината в Европа и в света. То впечатлява и със своята преподавателска колегия – добри теоретици, но и отлични интернисти. Грижата на държавата обаче не е насочена само към обучението на бъдещите medici. От самото начало тя изгражда Военномедицинското училище като един модерен медицински център, който освен образование, предоставя възможности за научни изследвания, за лечение, за разпространение и популяризиране на медицински знания. За тези цели то разполага с анатомически амфитеатър, химическа лаборатория за изследвания и производство на ваксини, учебна клиника за болнична практика на студентите, собствена печатница и музей.

СГРАДАТА НА ВОЕННОМЕДИЦИНСКОТО УЧИЛИЩЕ

За функциите, които се възлагат на Военномедицинското училище, говорят и сградите, в които то се помещава. При откриването му султан Махмуд II подарява двореца „Галатасарай“ в европейския квартал на Цариград – „Пера“. Там училището разполага с всичките му необходими помещения: библиотека, клиника, музей. След 10 години обаче сградата става жертва на голям разрушителен пожар¹⁶. Тогава временно училището е преместено в Кумбархането – обширна артилерийска казарма. Към училището съществува и печатница, в която се издават всички необходими учебници и учебни материали, както и брошури за популяризиране на медицински знания и съвети за предпазване от епидемии, чиито автори са и преподаватели в него.

И макар „временното“ в Османската империя да трае по-дълго от очакваното, през 1859 г. започва отново строежът в „Галатасарай“. През 1864 г. в триетажното здание, в което се влиза през висока мраморна врата от „Голямата улица на Пера“, отново се пренася Военномедицинското училище. На партера са кухнята, трапезарията и други помещения; над него – класните стаи, а на последния етаж – спалните за учениците¹⁷. То разполага с модерни помещения – лаборатории, амфитеатрални зали, учебна болница. Специално внимание се обръща на анатомическия амфитеатър, помещенията на който се осветяват с въздушен газ¹⁸. За съжаление обаче, училището не успява дълго да използва сградата, създадена специално за него. След по-малко от година то е принудено по решение на султан Абдул Азис отново да се премести. Причината е в искането на френския посланик – маркиз Дьо Мустие,

¹⁶ *Стамболски, Хр.* Автобиография, дневници и спомени на д-р Христо Танев Стамболски от Казанлък. Т. 1 (1852–1868). С., 1927, с. 427.

¹⁷ *Радев, С.* Цит. съч.

¹⁸ *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 275.

сградата на „Галатасарай“ да се даде на откриващия се в Цариград френски лицей. Със специално ираде медицинското училище е преместено в „Гюлхане“. Но и тук султанът се грижи студентите да разполагат с необходимите условия за по-добро обучение¹⁹.

Преподавателската колегия в Императорското военномедицинско училище също е впечатляваща. Тя е интернационална, обединена от професионалните си интереси към медицината и любовта към преподаването. Сред професорите чужденци, преподаващи в различните катедри на факултета през разглеждания период, са: англичанинът проф. Чарлз Едуардс²⁰ – по терапевтика и история на медицината, д-р Барози и д-р Фаувел – професори по обща и вътрешна патология, докторите Вучино, Барочи, Гаспар. Сред преподавателите има и гърци по произход – Архигенис Саранди, Павлаки-бей Фенерли, Марко паша, както и френският възпитаник – професор по експериментална химия и хирургия д-р Антоан Калея. Арменокатолици по народност са професорът по съдебна медицина Сервичен ефенди и професорът по физика Андроник бей. Към споменатите имена трябва да се добавят и тези на известни турски medici, които същевременно са и лични лекари на султаните и на важни фигури в управлението на империята – д-р Исмаил ефенди, д-р Ахмед бей – асистент по терапевтика, Ферди бей и др.²¹ Сред преподавателското тяло през 50–70-те години на XIX в. се срещат имената и на български професори: гърчеещите се професори от фамилията Каратеодориди – Константин (по хирургия) и Стефан (по ботаника); д-р Александър П. Куртович, с прозвището Зоирос паша (по хигиена и история на медицината), д-р Георги Вълкович (по хирургия и ръководител на учебната клиника); д-р Христо Стамболски (по анатомия и хистология, който завежда клиниката по кожно-венерически болести към училището)²².

ОБУЧЕНИЕТО В ИМПЕРАТОРСКОТО ВОЕННОМЕДИЦИНСКО УЧИЛИЩЕ

Както беше отбелязано, след близо 20-годишен период се оформя структурата на Медицинското училище и неговата програма. От края на 40-те години обучението в него продължава 10 години. Първите пет класа са гимназиални, в които се изучават общи предмети, така че учениците да постъпят във висшето училище с еднакво ниво. Сред изучаваните предмети са: арабска граматика, алгебра, геометрия, византийска и римска история, арабска логика, физика,

¹⁹ Пак там, с. 279, 427.

²⁰ Günergun, F. Medical History in Turkey: A Review of Past Studies and Recent Researches. <<http://www.ihp.sinica.edu.tw/~medicine/ashm/lectures/Feza-ft.pdf>> 03.01.2012.

²¹ Стамболски, Хр. Цит. съч. Т. 1–2.

²² Петкова, М., Н. Александров. Приносът на българските лекари-масони в здравеопазването на балканските страни до Освобождението. <http://otves.org/bg/index.php?option=com_content&task=view&id=194> 03.01.2012.

опитна химия, рисуване. От VI клас започват факултетните класове, като последните два, IX и X, са с клинични курсове и практически занятия в клиниката. Студентите медици в Цариград се обучават по модерна учебна програма (вж. табл. 1), подобна на университетите в Париж и Виена²³. За сравнение по същото време обучението на техните колеги в Парижкия медицински факултет включва: теоретични лекции – медицинска ботаника, анатомия и физиология, оперативна медицина и медицинска химия, фармакология, хигиена, външна и вътрешна патология; история на медицината; съдебна медицина; клинично обучение – клинична медицина и клинична хирургия, акушерство, психиатрия²⁴. Т.е. и в Цариград, и в Париж студентите слушат едни и същи лекции и изучават едни и същи курсове, за които в по-престижния факултет съществуват отделни катедри. В Османската империя броят на преподавателите е значително по-ограничен и поради това отделни професори водят по няколко курса. Независимо от това, така организираното обучение в Цариград отговаря на тогавашната представа за най-добрия начин на обучение на лекаря, за който в европейските медицински среди не съществуват спорове. А той се изразява в следното: добра основа на обучение по базисни предмети (вкл. и хуманитарни), последван от три или четири години лекции в университета и от една до две години болнична клинична практика²⁵. Както се вижда от таблица 1, в последните два факултетни класа се изучават едни и същи курсове, като те са съпътствани и с клинични наблюдения и практика. Д-р Хр. Стамболски отбелязва, че те включват и поликлиниката, с акушерство, гинекология и венерология²⁶. Акцентът върху тези специалности вероятно не е избран случайно, а показва критичните медицински области, при които най-често умират пациенти и за които държавата държи да обучи специалисти. Студентите вече редовно посещават училищната клиника, където сами поставят диагнози, лекуват и извършват операции от т.нар. малка хирургия. Там те подготвят и своите наблюдения и конкретни клинични случаи на лекувани от тях пациенти, които трябва да представят при своето завършване.

В края на обучението си всеки студент полага пет доктората (държавни изпити) и представя две писмени работи, в които се описват споменатите клинични случаи. Всеки студент подава сам заявление до директора, в което посочва кога иска да положи изпитите. При изпитването членовете на коми-

²³ Rosner, L. The Growth of Medical Education and the Medical Profession. – Western Medicine: An Illustrated History. Oxford University Press, 1997, 153–154. Представена е програмата на университета във Виена от 60-те години на XIX в. с броя семестри и седмичен хорариум на всеки предмет.

²⁴ Prévost, A. La Faculté de médecine de Paris, ses chaires, ses annexes et son personnel enseignant de 1790 à 1900. Paris, 1900, 16–104. Като се проследява историята на всяка катедра, се дава и броят семестри и седмичен хорариум за съответния предмет.

²⁵ Rosner, L. Цит. съч., с. 153.

²⁶ Стамболски, Хр. Цит. съч. Т. 1, с. 301.

сията задават въпроси и от клиничната практика. След успешното полагане на петте държавни изпита завършилите Цариградското военномедицинско училище получават диплом за лекар²⁷. През разглеждания период на тях не се предлага възможност за докторат. Вероятно турските управляващи намират това за излишно, тъй като Османската империя се нуждае от значителен брой медицински кадри, а подготовката и защитата на дисертация отнема допълнително време. Най-високият лиценз – докторат по медицина, започва да се предлага първо във Франция²⁸. Завършилите в Цариград имат право да продължат своето образование или квалификация в най-добрите френски медицински университети, и то без да полагат колоквиум. При завършването си, освен диплом за лекар, всеки випусник е произвеждан и във военен чин – майор (бинбашъ), а от 1865 г. – младши-майор (солколагасъ)²⁹ от турската армия*. Младите лекари първо се изпращат на стаж в болницата „Хайдар паша“ в Цариград. До няколко месеца те получават своите разпределения по турските гарнизони във всички краища на обширната Османска империя. Такава е съдбата на всички студенти, приети на държавна издръжка – до края на живота си те трябва да служат в турската армия.

Представената програма, преподавателската колегия, условията, при които се обучават студентите, потвърждават една от целите, с които е създадено училището – да дава пряка връзка с модерната наука в Европа. Те доказват и факта, че през разглеждания период Цариградското военномедицинско училище се утвърждава като център на френската медицинска школа на Балканите. Същевременно вниманието и грижите на турското правителство по изграждането и реорганизирането му потвърждават и другата важна цел, която училището оправдава. То действително се превръща във водеща институция при реформирането на общественото здравеопазване. Военномедицинското училище осигурява добре подготвени кадри както за оказване медицинска помощ на турските войници и на населението, така и за новите длъжности в разрастващата се държавна администрация по организиране на здравното дело. Постепенно на него се възлагат нови и разностранни функции, което говори и за променения начин на мислене на управляващия елит към реализирането на модерна здравна политика.

²⁷ Пак там, 301–319, 336–337, 350, 372–373.

²⁸ *Rosner, L.* Цит. съч., с. 153.

²⁹ *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 46.

* В османската армия младшите и старшите офицерски чинове по ранг са: 1) *yüzbaşı* – капитан; 2) *sol kolağası*; 3) *sağ kolağası* и 4) *binbaşı* – майор. Междинните чинове 2, 3 нямат аналог с български военни звания. Твърде свободно, като се ползва ранговата таблица, те могат да бъдат преведени като „старши капитан“ и „младши майор“.

ВЪЗПИТАНИЦИТЕ

Ако при създаването си Военномедицинското училище е замислено като част от военната структура на империята и в него се приемат само мюсюлмани, то след прокламирането на Гюлханския хатишериф през 1839 г. в него са допуснати и османски поданици от други вероизповедания – на принципа на милетите. След издаването и на Хатихумаюна от 1856 г., Императорското военномедицинско училище се превръща действително в един умален макет на самата многонационална империя, „[...] сбор от народности: всеки говореше на свой език, както при вавилонското стълпотворение [...]”³⁰, „[...]буйни разнородни елементи и с разно възпитание: турци, гърци, френци, италиянци, арменци, власи, сърби, българи, араби и евреи, на брой 700–800 души [...]”³¹.

В Османската империя не съществува единна образователна система, а и отделните националности притежават автономност при организирането на своите училища. Затова представените кандидати за Военномедицинското училище се подлагат на изпит от комисия, назначена със заповед на директора. Освен познанията им по основни гимназиални предмети, значение за определяне на класа, в който трябва да се запишат, имат и знанията им по арабски, турски и френски език. Съществува разлика както в нивото на подготовка на кандидатите, така и в тяхната възраст. Обикновено като възпитаници на училището се записват момчета между 14–18 години³². Медицинското образование, от възникването си до днес, е едно от най-тежките като обем на учебния материал, брой изпити и години на обучение. Затова значителна част от приетите ученици отпадат по време на следването си, а други се отказват, преценявайки, че лекарската професия не е за тях. Затова в училището постоянно се приемат и нови ученици, с които се попълва броят на отпадналите. Освен държавните стипендианти, които следват изцяло на издръжка на държавата и след завършването са разпределяни като военни лекари, в училището се записват и т.нар. приходящи ученици. Те заплащат обучението си, не се ползват с привилегиите на стипендиантите и присъстват само на занятията. След завършването си те могат да практикуват като цивилни лекари (градски и частнопрактикуващи) или сами да предпочетат да служат в армията.

³⁰ Любенов, И. П. Цариградското военно медицинско училище. – Във: Христо Груев Данов 1855–1905 (Юбилеен сборник). Т. 2. Пловдив, 1905, с. 125.

³¹ *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 47.

³² Посоченият възрастов диапазон е определен въз основа на съществуващите данни от обучението на българските възпитаници на училището. Естествено има и изключения – в училището се приемат и над 20-годишни младежи, какъвто е случаят с Гавраил Константинов от Пловдив, Харалампи и Георги Маркови от Търново, Димитър Маринов от Лом и др.

РЕДЪТ ВЪВ ВОЕННОМЕДИЦИНСКОТО УЧИЛИЩЕ

Поради характера на Военномедицинското училище в него съществува казармен ред, за който отговарят дежурни офицери, инспектори по дисциплината, както и дежурни преподаватели. Нарушителите на реда получават своето наказание от директора на училището, като при тежки провинения изтърпяват наказанието си в затвора на училището. Тъй като учениците са със статут на военни, на тях им е забранена всякаква публична изява. Както във всички останали военни училища и казарми в империята, всяка вечер се извършва поименна проверка (йокламъ), която завършва с възгласи за дълголетието на падишаха³³.

Всички държавни стипендианти носят задължителна военна униформа. Тя се състои от сетре и панталон от тъмносино льскаво сукно и тъмночервен фес. Отличителният знак на Военномедицинското училище е „едно змийче, увито около една пръчка и обгърнато в полукръг с едно лаврово клонче“³⁴. По маншетите на сетрето има пришити ширити, чието число посочва класа, в който се намира ученикът. За студентите от факултетните медицински класове допълнителен атрибут към униформата е „малка права сабя, нещо като пашка, препасана на кръста“³⁵.

Учебното време се определя от Рамазана – деветият месец в ислямския календар, т.е. не по точно определено календарно време. Изборът на този вариант за организация на обучението е напълно практичен. Началото на учебната година започва с края на Рамазана, а годишните изпити се провеждат в продължение на 20 дни преди неговото начало. Така училищната ваканция съвпада с дните на месец Рамазан. Същевременно студентите от всяка една етническа или религиозна общност с постановление на дирекцията се освобождават от учебни занятия по време на съответните им религиозни или традиционни за отделните групи празници³⁶. Отличеният ученик на годишните изпити – т.е. най-добре представилият се, получава и друга награда – правото да се яви на тържествен изпит пред султана (хузур имтиханъ), който се провежда в „царските салони на Военното училище“³⁷.

В началото на всяка учебна година възпитаниците на Императорското военномедицинското училище получават своята програма с имената на професорите и безплатни учебници, по които да се готвят. Ваканционният ден през седмицата е от събота вечер до неделя вечер, преди поименната проверка. Учениците, които не живеят в Цариград, получават по тяхна молба и разрешения за едномесечен отпуск. За целта на тях им се издава специално пътно тескере от Военното министерство. С него те могат да пропътуват цялата територия

³³ *Стамболски, Хр.* Цит съч. Т. 1, с. 156.

³⁴ Пак там, с. 401.

³⁵ Пак там.

³⁶ Пак там, с. 313, 405.

³⁷ Пак там, с. 179.

на империята, вкл. Босна, Херцеговина, Албания и др. Пътуват с униформите си като военни лица и не трябва да заверяват във всяко селище тескеретата си. Само ако се задържат в някой град, те са длъжни да се явят пред представителя на местната власт – каймаканин, мютесарифин³⁸.

Според правилника на училището са определени часовете за занятия и подготовка, както и за почивка. След редовните си занятия учениците продължават самостоятелната си подготовка под контрола на „инспектора по уроците“ в отделените за целта „занимателни стаи“³⁹. Ако определеното им време не е достатъчно за тях, те могат допълнително да си плащат „частна светлина“ в края на деня. През свободното си време, с разрешение на дежурния офицер, учениците имат право да приемат и свои посетители в рамките на училището. Всички стипендианти получават безплатно от държавата храна, облекло (лятна и зимна униформа), отопление и осветление, като във факултетните медицинските класове всичко това е много по-доброкачествено. Освен това учениците получават и ежемесечен насърчителен подарък сер *harçlıđı* (джобни пари) от 20 до 100 гроша⁴⁰.

ВОЕННОМЕДИЦИНСКОТО УЧИЛИЩЕ И РАЗВИТИЕТО НА МОДЕРНОТО ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Освен обучението на бъдещите военни лекари в империята, на Медицинското училище постепенно се възлагат и редица други функции, които го превръщат във водеща институция в развитието на модерната медицина и здравеопазване в Османската империя. Императорското военномедицинско училище е важен научен център: в неговите лаборатории се подготвя необходимото количество „капки гной“ за ваксинирането на децата от едра шарка в цялата страна; в собствената му печатница се издават необходимите материали за обучението на студентите и брошури с популярно съдържание, които трябва да повишат здравната култура на населението; неговите професори публикуват резултати от предприето лечение или извършена операция и влизат в научни спорове със свои колеги от Европа. Контролните функции, които се възлагат на преподавателския състав на Военномедицинското училище, също са разностранни. Директорът на училището, както и неговите професори често оглавяват Върховния санитарен съвет, Медицинския съвет по съдебна медицина и др. Те са включвани в различни комисии като например създадената през 1872 г. „Специална лекарска комисия по оздравяването на Одринския вилает“⁴¹, натоварена със задачата да обходи всички места с постоянни епидемии от малария и да изготви доклад за състоянието и мерките, които трябва да

³⁸ *Маринов, Д.* Спомени из моя живот или моята биография. С., 1992, с. 99.

³⁹ *Стамболски, Хр.* Автобиография, дневници и спомени на д-р Христо Танев Стамболски от Казанлък. Т. 2 (1868–1877). С., 1927, с. 295.

⁴⁰ Пак там, т. 1, с. 47.

⁴¹ Пак там, т. 2, с. 208.

се предприемат за премахване на маларийния зародиш. Професорите извършват и аутопсии на висши турски сановници, изготвят съдебни експертизи⁴², проверяват химичния състав на внасяните в империята лекарства⁴³.

Още от 1861 г. към всички тези задачи на Военномедицинското училище е добавена една изключително отговорна и непосилна, предвид изброените ангажименти на преподавателския състав, контролна функция. Съгласно публикувания „Канонизъм на докторското заседание в Цариград“ от 30 септември 1861 г., всички доктори по медицина и хирургия, практикуващи в Османската империя, но завършили в чужбина, трябва да представят във Военномедицинското училище своята диплома. Именно преподавателската колегия потвърждава истинността на дипломата, или ако използваме съвременния термин – легализира дипломата, и включва името на доктора в специален списък „каноник“. Той се актуализира всяка година, като се изисква да бъде публикуван и изпращан до аптеките във всеки град в империята⁴⁴. Доколко училището е успяло да изпълни подобна мисия, може само да се предполага. Факт е обаче, че през 1876 г. завършилият в Букурещ с докторат д-р Георги Хаканов гостува на Хр. Стамболски в Цариград, за да положи изисквания се колоквиум, който му дава право да упражнява лекарската професия в границите на Османската империя⁴⁵.

Освен задълженията си на преподаватели, значителна част от професорите са интернисти и хирурзи в клиниката към училището. Там те ежедневно и без заплащане лекуват всички болни, дошли при тях. Според данните от 1846 г., а те сигурно с времето са се увеличили чувствително, в училищната клиника са приети 1200 болни, на които се извършват до 200 хирургически операции пред погледа на почти всички ученици⁴⁶. Същевременно професорите са търсени като консултанти при всеки по-тежък или отговорен случай, когато болното лице заема висок държавен пост. Те са и главните действащи лица при заплахата от епидемия и по време на наложена карантина в турската столица. Много от тях поддържат и частна практика, като сред техните редовни пациенти са и висши служители на турската държавна администрация.

РЕФОРМИ В ИМПЕРАТОРСКОТО ВОЕННОМЕДИЦИНСКО УЧИЛИЩЕ (1860–1878)

Посочените факти потвърждават твърдението, че Военномедицинското училище е важна, водеща институция в сферата на медицината в Османската империя, по която може да се съди и за степента на развитие на медицинското знание и на нивото на медицинска помощ. Затова е важно да се проследят

⁴² Пак там, с. 57, 121.

⁴³ Пак там, 524–525.

⁴⁴ Цариградски вестник (Цариград), XII, № 46, 11 ноем. 1861.

⁴⁵ *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. 2, с. 321.

⁴⁶ Любословие, II, № 19, юли 1846, 111–112.

предприетите от държавата реформи, които ще придават и конкретен облик на Императорското военномедицинско училище. А този облик зависи от много фактори – политически, икономически, административни, личностни, както и от общото състояние на империята, от политиката на съответния султан, която често се определя от по-силното или слабо влияние на появилата се буржоазно-либерална опозиция в лицето на „новите османи“, от честата смяна на великите везири, от личността на директора на училището, от неговия професионализъм и дипломатичност.

Промяната в отношението на централната власт към Цариградското военномедицинско училище започва още при управлението на султан Абдул Меджид I (1839–1861). Постоянно страдащата от бюджетен дефицит империя решава да съкрати разходите си, като намали издръжката на учениците в държавните училища. Издадената в този смисъл заповед, която съкращава наполовина дотогавашната издръжка, както и привилегиите на учениците във Военномедицинското училище, предизвиква на 12 октомври 1859 г. бунт във факултетните класове. Бунтът е потушен, заповедта влиза в сила, а от този момент военният чин на завършващите училището се понижава от бинбашъ (майор) на сол колагасъ (младши майор)⁴⁷.

Но истинските реформи, и то с крайно негативен знак, започват още с възкачването на престола на султан Абдул Азис (1861–1876). Училището става жертва на двете основни тенденции в турския политически живот – на сблъсъка между традиционния консерватизъм и религиозен фундаментализъм, от една страна, и идеята за единна „османска нация“, поддържана от „младите османи“, от друга. Младотурците се надяват чрез модернизация на империята и налагане на османския елемент да неутрализират както намесата на Великите сили във вътрешните дела на империята, така и етно-религиозните различия между поданиците на султана. Всяка една от тези две тенденции слага отпечатък си върху по-нататъшното развитие на водещия медицински център в империята. Вниманието им през 60-те – 70-те години на XIX в. ще се концентрира върху два проблема: на консерваторите – как да се провеждат занятията по анатомия в Медицинския факултет, и на младотурците – на какъв език да се осъществява преподаването. Която и от двете тенденции да надделява в неговото реформиране, резултатът е един и същ – постепенното отдалечаване на училището от европейските модели на медицинско образование и от модерната медицинска наука. Привържениците на религиозния фундаментализъм се стремят във времето, когато медицината в цял свят изживява истинска научна революция, да върнат бъдещите турски лекари в XVIII в. Отричането на всичко „чуждо“ от младотурците идва в момент, когато империята не разполага с необходимите ѝ медицински кадри, които да създадат турска национална медицинска школа. В стремежа си да „изхвърлят“ френския език от преподаването, те предизвикват забавяне на темповете на налагане на модерно обществено здравеопазване.

⁴⁷ *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 46.

В годината на възкачването на султан Абдул Азис на престола – 1861 г., за директор на Военномедицинското училище е назначен Ариф бей (1861–1865), „мекушав, безволев и религиозно фанатичен мюсюлманин“⁴⁸, който е убеден поддръжник на идеята за реформиране на медицинското обучение по посочения по-горе начин. Въпреки че със специално ираде още от 8 март 1838 г. се разрешава „за анатомически цели да се режат трупове на християни и евреи“, а с ираде от 1844 г. – да се аутопсират и трупове на мюсюлмани⁴⁹, директорът забранява в часовете по анатомия да се използва дисекцията. За известно време анатомията се преподава по макети. Ариф бей е съгласен и с наблюденията на младите османи в империята – докато 1/5 от приетите ученици в медицинското училище са християни, то в края на обучението пропорцията е точно обратната – от завършващите само 1/5 са турци. Държавните мъже смятат, че това се дължи на съществуването на зрелостен изпит на френски език в края на гимназиалния клас, както и изобщо на използването на този език в преподаването. Общите констатации са, че френският език е твърде труден и недостъпен за турските ученици и това е причината за тяхното отпадане. Но реформаторите не могат да заменят научната терминология по медицина с турска, а и не искат официално да нарушават издадено от султан Махмуд II ираде. В крайна сметка те се задоволяват изпитът в края на гимназиалния клас да не се провежда на френски език. Въпреки острата си реакция, отстъпват и преподавателите чужденци поради надигания се национален фанатизъм. Това обаче намалява стойността на лекарската диплома – завършилиите Цариградското военномедицинско училище, за да постъпват в болница или в университет във Франция, вече трябва да полагат предварително и колоквиум.

При управлението на училището от Ариф бей нарастват и религиозните конфликти между учениците – отказ на гръцки ученик да възхвалява султана, конфликт между турски и български ученик и др. Постепенно пропадат часовете по анатомия, ограничена е и автономията на професорската колегия. Училището е подчинено вече изцяло на Военното министерство и напълно се милитаризира⁵⁰. През 1865 г. Цариград преживява една голяма холерна епидемия. Разследването доказва, че един от главните виновници за донасянето на заразата от Египет в столицата е самият Ариф бей – по това време председател на Върховния санитарен съвет, и великият везир Фуад паша го уволнява.

Със султански ферман е назначен новият директор – „енергичния и влиятелен пред министрите“⁵¹ д-р Селих ефенди (1865–1873). Истински професионалист, той държи на сериозното медицинско образование, но същевременно трябва да се съобразява и с все по-засилващата се тенденция сред управляващите за премахването на френския език в преподаването. С окръжно на д-р Селих ефенди до директорите на всички цивилни болници, болниците

⁴⁸ Пак там, с. 148.

⁴⁹ Хитров, П. Цит. съч., с. 206.

⁵⁰ Стамболски, Хр. Цит. съч. Т. 1, с. 148.

⁵¹ Пак там, с. 274.

на затворите, лудницата и др. се изисква трупите на всички починали, които нямат роднини, да се предоставят на Военномедицинското училище. Така се възстановяват нормалните занятия по анатомия, като се осигуряват редовно необходимите трупове за занятията в амфитеатъра⁵². На Военномедицинското училище се възлагат и сериозни мисии по време на холерната епидемия през 1865 г. и опасността от зараза от петнист тиф през 1867 г.⁵³

Макар да разбира последствията от забраната на френския език в преподаването, Селих ефенди е длъжен да следва приетата вече официална политика. Той трябва да направи следващата крачка към турцизацията на медицинското обучение – превеждането на турски на медицинската номенклатура. Той преценява, че най-добре подготвен в езиково и научно отношение за тази отговорна задача е българският студент в последния факултетен клас Христо Стамболски. Постепенно д-р Стамболски представя за одобрение пред Отоманското медицинско дружество на „турско-арабска терминология“, на „френско-турския терминологичен анатомически речник“, както и на „анатомически атлас“.

През 1867 г. със султанска заповед официално е открито и Гражданското медицинско училище като факултет към Императорското военномедицинско училище. В тон с готвената реформа в медицинското образование в империята преподаването в него се извършва на турски език. Дори тогавашният министър на просвещението Савфет паша заявява, че това се прави като опит, защото „държавата не иска да произвежда джерахи (фелдшери), а учени и способни лекари“⁵⁴. Училището е достъпно за всички поданици на империята, които трябва да заплащат образованието си. Противоречиви са сведенията за присъствие на български студенти в него. Д-р Хр. Стамболски, макар и преподавател в училището, не споменава имена на българи сред студентите си. Според Н. Начов в него „надали е било имало“ български младежи⁵⁵. Същевременно трябва да се отбележи, че е трудно да се направи разграничение между Военномедицинското и Гражданското медицинско училище. Причината за това вероятно се крие във факта, че студентите и в двете училища получават дипломите си от една и съща институция – Императорското военномедицинско училище. Затова може да се предположи, че някои от завършилите в Цариград след 1867 г., които произхождат от заможни родове, но не правят военна кариера в турската армия, са учили в Гражданското медицинско училище.

Близко едно десетилетие продължава спорът за замяната на френския език в преподаването с турски. С решение на Върховния военен съд от 1870 г. обучението на турски език се въвежда официално и в Императорското военномедицинско училище. Въпреки това, известно време на турски се водят само часовете по анатомия. След взетото решение възникват големи спорове между

⁵² Пак там, с. 275.

⁵³ Пак там, с. 332.

⁵⁴ Пак там, т. 2, с. 12.

⁵⁵ Начов, Н. Цит. съч., с. 149.

някои протурски лекари и техните колеги не-мюсюлмани, които са в подкрепа на обучението на френски език⁵⁶. Едва след новата директорска смяна, когато училището вече е под управлението на Марко паша (1873–1878), християнин, грък по произход, личен лекар на султан Абдул Азис още докато той е престолонаследник, медицинското образование в Османската империя започва да се води изцяло на турски език.

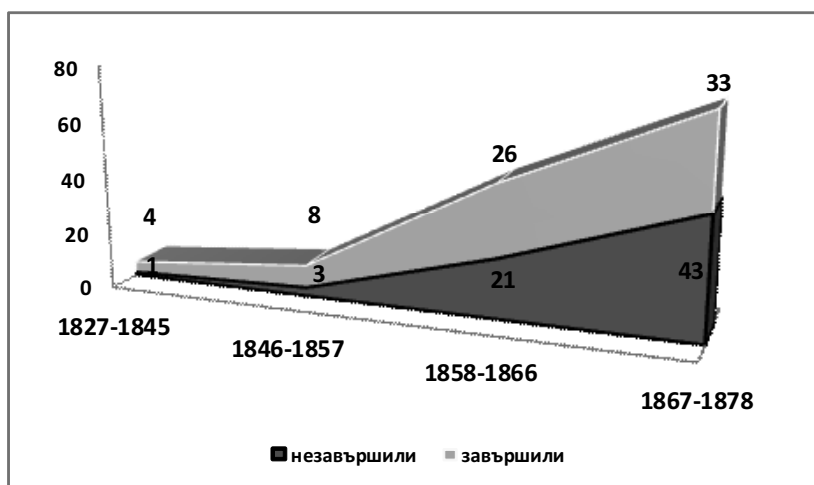
Резултатът от предприетите реформи е в ущърб на развитието на модерната медицина в страната – повечето от преподавателите чужденци напускат, полученото образование вече не е съизмеримо с френското. Причината за тази победа на „реформаторите“ се крие и в отслабналото влияние на Франция в турската столица от края на 60-те години на XIX в., което се отразява и на съдбата на Френския лицей в „Галатасарай“. Не може да не се отбележи обаче и един положителен факт – Османската империя поставя началото на изграждане на собствена, национална медицинска школа.

БЪЛГАРСКИТЕ ВЪЗПИТАНИЦИ

При посочените условия, програми и правила на Военномедицинското училище, в него получава образование и значителна част от висшистите сред българската възрожденска интелигенция. Условно българските медици, следвали и завършили в Цариград, могат да бъдат разграничени в четири групи, четири поколения, според условията, при които се обучават, и времената, в които живеят в турската столица.

Диаграма 1

Групи възпитаници на Военномедицинското училище по периоди

⁵⁶ *Ihsanoglu, E.* Цит. съч. <<http://www.muslimheritage.com/uploads/reformottomans.pdf>> 03.01.2012.

Първата група включва български лекари, практикували в Османската империя в периода 1827–1846 г., т.е. от откриването на Военномедицинското училище до превръщането му в Медицински факултет. В тази група до момента могат да бъдат включени пет имена. Първото е на Иванчо Лекарски, който произхожда от прочутия род на Христо Лекарски Хекимина от Кюстендил. Той е запомнен от своите съграждани с действията, които предприема като градски лекар за подобряване здравните условия за живот в града. Втори е неговият чичо – Илия Ангелакович, който до края на живота си – 1874 г., практикува в Скопие. Третото име е на Марко Стефанов от Сливен, който в продължение на 40 години практикува като фелдшер в Котел, Стара Загора и Габрово. Четвъртият е Манол Златков, който е военен лекар на турска служба в Самоков и през 1833 г. е предложен да получи орден за заслуги. Макар да няма конкретни сведения посочените медици да са завършили Военномедицинското училище, вероятно след предварително чиракуване при квалифицирани лекари, те са положили необходимите изпити и са получили изискваното разрешение за медицинска практика. Само по този начин може да се обясни дългогодишното им практикуване и назначенията, които получават от турските власти. Единственият, който през този период със сигурност е ученик във Военномедицинското училище, но не завършва образованието си, е Атанас Гранитски от Котел. Той остава в историята на Българското възрождение като дългогодишен учител в Търново, преводач от френски и автор на учебници. Тази група в бъдеще може да се разшири и с други имена на български медици, практикували в нашите земи през посочения период⁵⁷.

Втората генерация включва българските възпитаници на Медицинския факултет от 1846 до 1857 г. Отличителното при тях е, че те са приети като гърци от квотата на т. нар. рум-милет и с ходатайството на влиятелни паша⁵⁸. Към тази група принадлежат 11 българи. Сред тях са: Георги Попович, Параскев Казаски, Пантели Минчович (известно време следва във Франция, но се дипломира в Цариград) и Павел Марков (син на първия български дипломиран лекар д-р Марко Павлов) от Търново; Георги Вълкович от Пловдив; Атанас Брайков от Копривщица; Стефан Манолов от Калофер; Ангел Маринович от Русе. Към посочените имена трябва да се добавят и още двама души, които практикуват като аптекари. Първият от тях е Стефан Дрянков от Сопот, който завършва 3-годишен курс на обучение за фелдшер във Военномедицинското училище. Две години е на турска служба в Босна, а след това за различен период от време управлява аптеки в Търново и Русе, докато е назначен за управител на аптеката при Болницата за бедни и преселници в Плевен. Вторият

⁵⁷ Така обособената първа група български medici, учили в Цариград, не е разграничавана до този момент. Обикновено историците на медицината говорят за три групи възпитаници на Военномедицинското училище. Вж.: *Куртев, В.* Към българо-турските медицински отношения. – Сборник трудове НИИСХОЗ, III, 1973, 236–237.

⁵⁸ *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. I, с. 389.

е Рашко х.Стойчев от Копривщица. След 7-годишна практика във военната болница „Бахрие“ в Цариград, той открива частна аптека първо в София, а след това и в родния си град.

Впечатлява високият процент завършили през този период – 72% от общия брой приети. Голямата част от тях прави сериозна кариера в сферата на здравеопазването в империята, и то като военни лекари: д-р Г. Попович (асистент на д-р Риглер в болницата в Мелтепе в Цариград, с който успешно оперират през 1855 г. султан Абдул Меджид, а по-късно организира военно-санитарната служба в Египет)⁵⁹; д-р П. Казаски (военен лекар в Багдад и Цариград, специализира вътрешни болести); д-р П. Минчович (с 20-годишна кариера в турската флота, стига до чин подполковник); д-р П. Марков (военен лекар в Багдад и Йемен, управител на болницата в Казълкьой в Цариград), а д-р Г. Вълкович става професор във Военномедицинското училище, директор на болницата „Хайдар паша“ в Цариград, като стига до чин полковник. Всички, които доживяват Освобождението, продължават успешната си лекарска кариера в България.

Третата и много по-значителна група, в сравнение с предходните две взети заедно, включва възпитаниците на училището в периода от 1858 г. до 1867 г.⁶⁰ (вж. диагр. 1). В това поколение влизат и първите 15 ученици, записани със специално издаденото на 10 септември 1858 г. ираде, в което за първи път кандидатите са отбелязани като представители на „булгар милет“⁶¹. Султанската заповед е издействана най-вече с посредничеството на Никола П. Тъпчилещов, подпомогнат с контактите и на други богати и влиятелни българи като Хр. П. Тъпчилещов, Д. Гешоглу, Г. Золотович, Г. Кръстевич, х.Николи Минчоглу и др., както и с подкрепата на висшата турска администрация под знака на Хатихумаюна от 1856 г. От този момент нататък всяка година по няколко българчета постъпват в Императорското военномедицинско училище. Това поколение български медици учи в годините на издигането на Цариградската българска църковна община, в разгара на българо-гръцкия църковен спор и при първите прояви на организираното националноосвободително движение. Това е важен период и в историята на Османската империя, която след Кримската война (1853–1856) под натиска на Великите сили предприема сериозни реформи за модернизирание във всички сфери на държавния живот. При тази група е силно изразена взаимната подкрепа в учебната подготовка, стремежът за добро представяне по време на обучението. У учениците проличава желание да спазват правилника на училището, който забранява всякаква тяхна публична изява. Например, когато Христо Стамболски публикува, макар и под псевдоним, статия в „Цариградски вестник“ в началото на 1860 г., веднага

⁵⁹ Хитров, П. Цит. съч., 206–207.

⁶⁰ В така обособения период са включени студентите, записани до посочената горна граница, т.е. българските младежи, които учат и пребивават в османската столица през 60-те години на XIX в.

⁶¹ Стамболски, Хр. Цит. съч. Т. 1, с. 20.

е извикан от директора. Под заплаха от наказание той забранява на всички български студенти да се занимават с журналистическа дейност⁶². И макар че Стамболски продължава активно да следи развоя на църковното движение в турската столица, неговото име не се появява в българския възрожденски печат чак до 1869 г., когато той вече е редовен професор по анатомия едновременно във Военномедицинското и Гражданското медицинско училище⁶³. До голяма степен именно тази група формира отношението на професорската колегия към българските възпитаници, които постоянно са сочени като пример за сериозно и отговорно отношение към учението. Същевременно това е и поколението, което при постоянната съпротива на част от професорите гърци извоюва някои от привилегиите за българските ученици. Така например след „прошение“, подписано от всички български ученици до директора на училището и прието с мнозинство от професорската колегия, от 1861 г. в правилника на училището е вписано, че се разрешава отпуск за всички българи на 11 май за честване празника на св. св. Кирил и Методий⁶⁴. Първите 16 (по други сведения 12) ученици, приети през 1858 г., са: Васил п.Марков, Петко Лулчев и Найден Брайкович (брат на Атанас Брайков, който стига до чин майор от турската армия, но става известен повече със своите литографии на историческа тематика) от Копривщица; Димитър Станчев и Димитър П. Христов от Русе; Иван Енчев и Христо Танев Стаболски от Казанлък; Иван Калчов и Михаил Генков Филов (брат на подполк. Димитър Филов) от Калофер; Янко Ненов и Сотир Петров от Цариград; Павун Момчев от Стара Загора (племенник на Александър Екзарх); Константин Славов (Славиди) и Янко Сакелариев от Пловдив; Васил Груев от Пирдоп; Лазо Атанасов от с. Манастир (Битолско)⁶⁵. От този момент нататък всяка година по няколко българчета постъпват в Императорското военномедицинско училище. В поколението на 60-те години на XIX в. са общо 46 души, които вече се обособяват като самостоятелна етническа група. Двама от тях умират по време на следването си – П. Момчев и М. Филов, а един – Сава Муткуров, е записан в училището само за една година, докато получи стипендия за руско военно училище. Между дипломиралите се 26 души личат още имената на: Друми Василев (племенник на Васил Друмев) от Шумен; Александър Вълкович (брат на Г. Вълкович) от Копривщица; Иван

⁶² Пак там, с. 52.

⁶³ *Стоянов, М.* Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания (1806–1878). Т. 1. С., 1957, с. 341.

⁶⁴ *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 126.

⁶⁵ Условността, с която се говори за броя на приетите през 1858 г. български ученици, се дължи на факта, че има разминавания в имената, които се изреждат от д-р Хр. Стамболски (12 души) и тези, които Н. Начов открива в различни възрожденски вестници. Самите данни в спомените на Хр. Стамболски и Й. П. Любенов по този въпрос също са противоречиви. Трябва все пак да се отчете, че те са писани 30–40 години след Освобождението и относно точните факти – имена, дати, допускат неточности.

Драгоев от Ямбол; Желяз Драганов и Ангел Пюскюлиев от Шумен; Минчо Д. Цачев от Дряново; Харалампи Марков (син на д-р Марко Павлов и брат на д-р Павел Марков) от Търново и др. В тази група е и първият завършил училището със специалност „Фармация“ – Димо Куюмджиев от Разград, който обаче прави кариера като военен лекар на турска служба. Дипломиралите се държавни стипендианти стават военни лекари и изпълняват своя дълг във военните корпуси, в които са разпределени из обширната територия на империята.

Последната обособена група е на следвалите във Военномедицинското училище от 1867 г. до освобождението на България през 1878 г. Това е поколението, което изживява окончателното разрешаване на българския църковен въпрос и посреща екзарх Антим I в Цариград, става свидетел и участник на най-голямата самостоятелна изява на българите за свобода – Априлското въстание, както и на последвалата я Руско-турската война (1877–1878), която води до освобождението на България. Това е и най-голямата група от възпитаници на училището, почти два пъти по-многобройна от предходната – 76 души (вж. диагр. 1). Ако се съди по продължителността на обучението на отделните ученици, то прави впечатление, че те са приети директно в погорните гимназиални класове. Този факт потвърждава повишеното качество на обучение в българските училища, в които преподават все повече учители, специалисти и по отделни предмети. И тук се забелязва същото съотношение, както в предходната група – 41 не завършват курса на обучение, двама умират по време на следването си, т.е. приблизително половината се дипломират като медици. В този случай обаче трябва да се вземе предвид и фактът, че някои от незавършилите прекъсват курса си на обучението и напускат Цариград вследствие на Руско-турската война (1877–1878) и последвалото освобождение на България. Сред дипломиралите се от това поколение са: Йосиф П. Любенов и Георги Цариградски от Кюстендил; Кирил М. Вазов (брат на народния поет Иван Вазов) от Сопот; Никола Стоянов (син на известния възрожденец Стефан Пенев Ахтар) от Търново; братята Константин и Лазар Дагорови (Драгорови) от Калофер; Иван Константинов Стойков от Елена; Стоян Доганов и Йоаким Лулчев (брат на Петко Лулчев) от Копривщица; Желяз Радев Гьокчеренлиев от Шумен и др. Дипломи за фармацевти получават: Георги М. Догарадинов от Банско; Гавраил Константинов от Пловдив; Георги Марков (син на Марко Павлов и брат на лекарите Павел и Харалампи Маркови) от Търново и Стефан Плосков от Стара Загора⁶⁶.

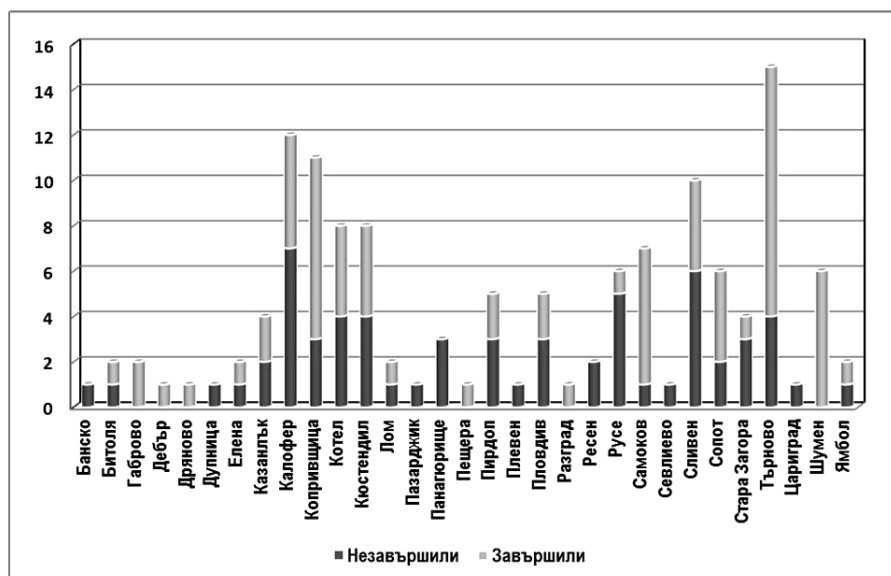
⁶⁶ Основни източници на информация за българските възпитаници на Военномедицинското училище са: *Стефанов, В.* Българската медицина през Възраждането. С., 1980; *Начов, Н.* Цит.съч.; *Българската възрожденска интелигенция.* Енциклопедия. С., 1988; *Куюмджиева, М.* Интелектуалният елит на българското общество през Възраждането. С., 1995.

Последното поколение възпитаници на Цариградското военномедицинско училище непрекъснато пренебрегва ограниченията на училищния правилник и участва в редица публични прояви. То е изключително активно като присъствие в културно-просветния живот на своите сънародници. Сред учениците, които не завършват медицинското си образование, са личности, които остават имената си както в историята на Българското възраждане, така и на следосвобожденска България: Павел Бобеков и Атанас Шопов от Панагюрище, Ст. С. Бобчев от Елена, Димитър Маринов от Лом и др.

Интересно е да се проследи от кои краища на българските земи идват в Цариград студентите медици. Най-вече на Н. Начов дължим възможността да се направи една изключително точна извадка. От 139 учащи, не е известно родното място само на 7 от тях (вж. диагр. 2). Данните сочат, че в Цариград се събират български младежи от 31 селища, като 8 от тях така и не успяват да видят техен съгражданин дипломиран лекар. Извън българските земи е роден само един студент – Янко Ненов от Цариград.

Диаграма 2

Възпитаници на Военномедицинското училище по месторождение

Данните за регионите, от които произхождат българските младежи – медици, потвърждават констатациите в изследванията върху българската възрожденска интелигенция на проф. Н. Генчев и М. Куюмджиева – те са концентрирани в централна Северна България и подбалканските градове⁶⁷ (вж.

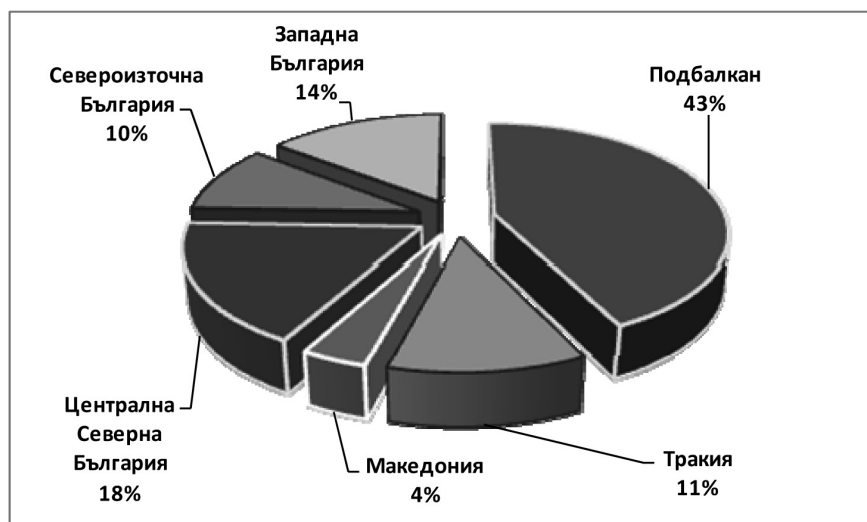
⁶⁷ Генчев, Н. Българската възрожденска интелигенция. С., 1991; Куюмджиева, М. Цит. съч.

диагр. 3). Единствената разлика от общия поток на българската интелигенция е, че водещ при медиците е регионът на подбалканските градове, в които са родени 56 младежи.

Най-слабо представен остава регионът на Македония, където и мрежата от български училища е по-слабо развита. Въпреки че Западна България е представена с 19 ученици, само двама от тях – Въртан Илиев и Димитър Маринов, са родени в северозападния регион. Нито един град от Черноморското крайбрежие няма свой ученик в Цариградското военномедицинско училище, както и селищата в Егейска и Беломорска Тракия. Това показва, че изборът на учебното заведение е продиктуван не от близостта на селището, а от възможностите на неговите жители, от тяхната здравна култура, от престижността на професията и възможностите за реализация, а често и от роднински връзки. Сред студентите често се срещат братя и братовчеди.

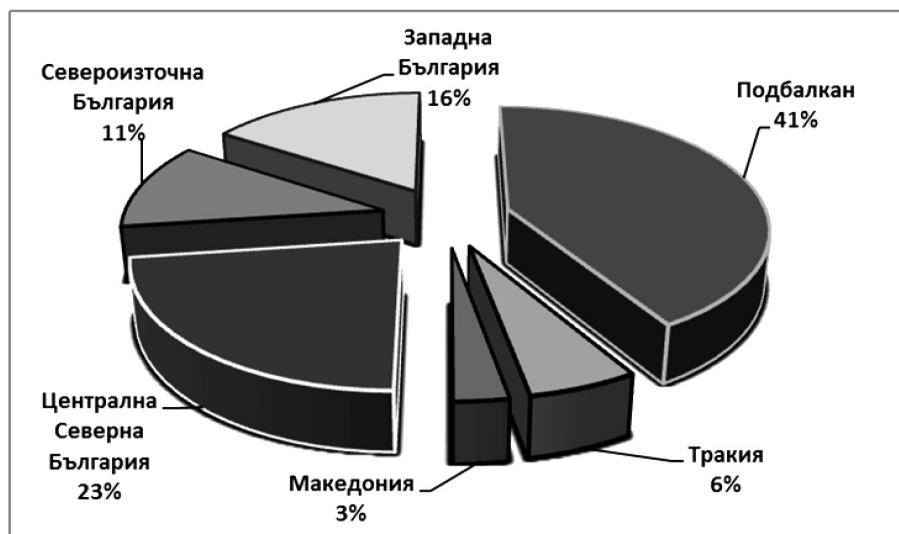
Диаграма 3

Ученици по региони, в които са родени

Прави впечатление, че по брой следвали и брой завършили медицина в Цариград съотношението между отделните региони не се променя (вж. диагр. 4). Т.е. броят на незавършилите и дипломиралите се медици е почти правопрпорционален и по географски принцип.

Дипломирани лекари по региони, от които произхождат

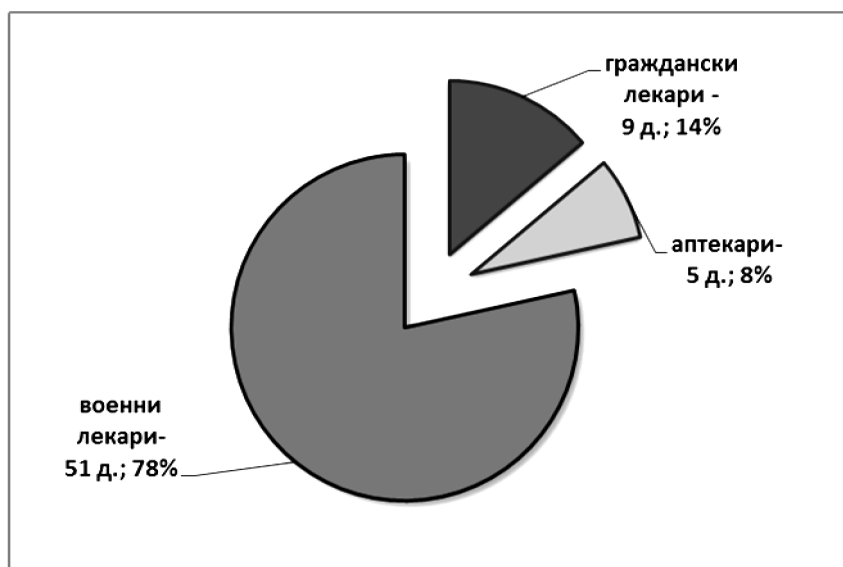

Според събраните данни в периода 1808/9–1878/9 г. следват медицина 363 българи, от които 211 души се дипломират като лекари. 71 от тях, или 32%, са възпитаници на Цариградското военномедицинско училище⁶⁸. 12 от тях не доживяват Освобождението на България, като 9 от тях умират при изпълнение на професионалния си дълг във военните части, в които са изпратени. Само за един – Стефан Митов от Пирдоп, има сведения, че остава и след 1878 г. на служба в турската армия. Другите български възпитаници на Военномедицинското училище се завръщат в България. Една част от тях се включват в изграждането на общественото здравеопазване, други имат успешна частна практика, а трети продължават кариерата си на военни лекари в българската армия.

Интересен е въпросът с какъв професионален опит се завръщат цариградските възпитаници в родината си, каква е тяхната професионална реализация в рамките на Османската империя. По този показател липсват сведения за 6 души. Извадката е направена на основата на 65 дипломирани медици. В зависимост от специалността – медицина, фармация, и от статута им – държавни стипендианти и следвали на собствена издръжка, може да се обособят няколко групи на професионална реализация (вж. диагр. 5).

⁶⁸ Данните са основани на собствено проучване и в този вид не присъстват в нито една друга публикация.

**Завършили Цариградското военномедицинско училище
по професионална реализация**

Гражданските лекари се реализират или като частнопрактикуващи, или като градски лекари. За тях и за аптекарите е характерно, че те след завършването си практикуват в българските земи. Например цариградските възпитаници Харалампи Марков, Симо Тошкович, Димитър Шопов, Стефан Манолов практикуват като граждански лекари в Разград, Търново и Калофер. Вероятно те следват на собствена издръжка и затова не са разпределени от Военното министерство.

Най-голямата група – на военните лекари, може да се диференцира допълнително, като за целта се използват няколко критерия: разпределени извън българските земи⁶⁹, опит във военно-полеви условия⁷⁰, опит в болничното лечение, организационен опит, натрупан чрез успешна кариера в сферата на турското здравеопазване (вж. диагр. 6). От данните се вижда, че най-много опит имат българските военни лекари в болничното лечение. Той е натрупан

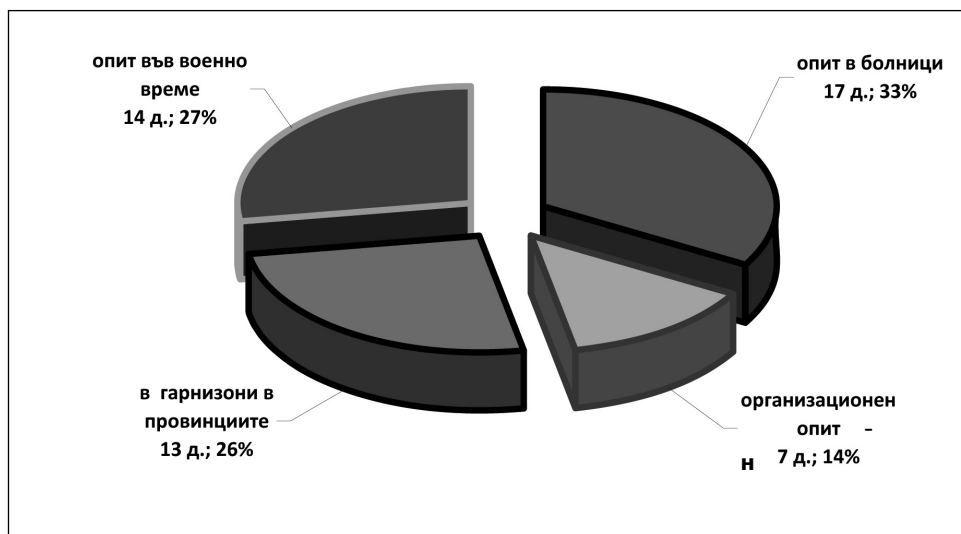
⁶⁹ В това число са включени само онези български лекари, чиято практика до Освобождението в значителна степен е формирана на опита им във военните части в Мала Азия, Сирия и Йемен.

⁷⁰ В тази група попада голяма част от последните възпитаници на Военномедицинското училище, които са изпратени в полевите болници и на фронта на бойните действия по време на въстанието в Босна и Херцеговина, на Сръбско-турската и Руско-турската война, в Шкодра, Ниш, Батуми и др.

в болниците в Цариград – „Хайдар паша“, „Мелтепе“, „Казълкьой“, Военно-морската болница, във военните болници в българските земи – Шумен, Видин, Ловеч, както и в болниците в Багдад, Сана и Шкодра.

Диаграма 6

Професионална реализация на военните лекари

Смесването на критерии като опит и местонахождение се налага от практиката на турското управление, което обикновено в началото изпраща държавните стипендианти в гарнизони, в повечето случаи извън българските земи – Хилле (на границата с Персия), Харпут (Судан), Багдад, Батуми, Карс, Басра, Шкодра и Босна. Особено тежко се приема от българските медици разпределението им в Йемен, на което те гледат като на своего рода заточение и при съществуващите условия в тази отдалечена, полудива, напълно непозната, тънеща в мизерия турска провинция – равносилно едва ли не на смърт⁷¹. През 1877 г. – в разгара на Руско-турската война, български лекари получават разпределение там и като наказателна санкция. Такъв е случаят с Павел Марков, Й. П. Любенов и Хр. Стамболски. Когато пристигат в Йемен, там вече работят българските лекари Васил п.Марков, Желяз Драганов, Петър Димитров, Никола Стоянов (Ахтар)⁷². Същевременно има сведения и за практикуващи български военни лекари в нашите земи. Една част от тях работят във военните болници в Шумен, Видин, Русе и Ловеч или към карантинните служби. Така повечето от дипло-

⁷¹ Любенов, И. П. Моето възпоминание от Емен. – Военен журнал, II, 1889, № 5, 449–430.

⁷² Пак там, № 6–7, с. 558, 559–560, 566–567.

мираните медици след по-кратък или по-продължителен престой из турските провинции и в резултат на показаните професионални качества получават възможност да практикуват в Цариград или в българските земи.

ЖИВОТЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ СТУДЕНТИ ПО МЕДИЦИНА В ОСМАНСКАТА СТОЛИЦА

Независимо от родните места, от които идват, от успеха си по време на следването, от дипломирането си или отпадането, от бъдещето, което за всички е еднакво неизвестно и изпълнено с тревога, българските възпитаници на Императорското военномедицинско училище, докато са в Цариград, живеят като една общност. Тази общност е обединена от своите професионални интереси и от общите си народностни корени, като ясно се различава сред членовете на българската община по своята военна униформа.

Постъпването в училището не било лесна работа. Сред възпитаниците му има както представители на видни български родове, така и по-бедни български младежи, за които държавната издръжка е единственият шанс да получат по-добро образование, престижна и търсена професия. Кандидатите за Цариградското военномедицинско училище най-напред са насърчавани от своите учители по родните места, каквито са случаите с Хр. Стамболски и неговия учител Добри Ганчев, с Димитър Маринов и неговите учители Кръстьо Пишурка и Никола Първанов. Освен това за приемането им се изисква и влиятелна препоръка от представител на турската власт. Когато с препоръчителните писма младежът стига в Цариград, тук той получава подкрепа и от ръководителите на българската община, които използват създадените от тях контакти и търсят необходимите хора за ходатайство пред директора на Военномедицинското училище. Сред тях са видни турски паши, везири и министри. Често подкрепа оказват и българските професори в училището. От 60-те години на XIX в. насетне кандидат-медиците, както и други младежи, очакващи одобрение за стипендии, временно са подслонявани от Българската църковна община в Цариград⁷³. За кратко през 1868 г. в българското училище във „Фенер“ и под грижите на архимандрит Григорий получават безплатна квартира и храна Ст. С. Бобчев, Димитър Маринов и др.⁷⁴

Още първият випуск български възпитаници от 1858 г. се самоорганизираща в рамките на училището. Освен че постоянно се поддържат и взаимно си помагат в самия учебен процес, те често се събират и коментират новините от България и подочутото на Балканкапъ. Заедно четат както пристигналите писма от дома, така и някои нашумели статии. Вълнуват се и от революционните действия, предприети от българските комитети и четите в Балкана по

⁷³ Каранов, Е. Цит. съч., 356–359.

⁷⁴ Маринов, Д. Цит. съч., 81–82.

това време. Й. П. Любенов твърди, че в училището се получават частно новоизлезли български книги и издаваната в Цариград българска преса, дори и някои руски списания и български вестници, печатани в Румъния⁷⁵. Оказали се в турската столица в разгара на българо-гръцкия църковен спор, по време на заседанията на Цариградското българско представителство и в момента на решаване на българския църковен въпрос, българските студенти следят отблизо събитията и заемат ясна позиция. Те активно подкрепят най-силната и влиятелна групировка в църковното движение – „партията“ на националното действие и нейният водач Иларион Макариополски, а по-късно и действията на екзарх Антим I. През 1869 г. новопостъпилите ученици създават и свое тайно дружество „Напред“. Инициаторът за създаването му Д. Маринов е избран за председател, а Ст. С. Бобчев – за писар. В него членуват 10–12 души, между които Павел Бобеков, Атанас Шопов, Хараламби Маринов, Наум Стоянов, Кирил Вазов и др. Приемат устав на дружеството, издават и ръкописния вестник „Балкан“⁷⁶. От него излизат само 5 броя, защото е спрял от училищното ръководство. Въпреки това, дружеството продължава да провежда сбирки, на които се четели сказки по научни и културни проблеми⁷⁷. Подобни частни дружества са създадени и към други училища, в които се обучават българи. Освен тях съществуват и общи ученически дружества, които фактически обхващат всички българи, учещи в турската столица⁷⁸. Тази добра организация е предпоставка за активното присъствие на българската младеж в културно-просветния живот на Цариградската българска община.

По време на следването българските студенти запазват здрава връзката си с българската община в Цариград. Дори появата им във военна униформа предизвиква чувство на гордост у техните сънародници. „Гледаше се на тях като на царски деца, като на писано яйце [...]“⁷⁹. При всеки седмичен отпуск те посещават местата на българската диаспора – Балканкапъ, кварталът „Фенер“ с българската църква „Св. Стефан“ и салонът на българското читалище. Задължително се черкуват в неделя в българската църква и участват във всички религиозни празници и инициативи на българската община.

Самото място, където следват – Цариград, и средата, в която се намират – столицата на империята, предопределят и основните акценти в дейността на българските ученици от Военномедицинското училище. Именно в столицата най-вече се чувстват белезите на модернизацията, които навлизат много по-бързо и динамично. Близко до всички европейски представителства, до седалищата на Цариградската патриаршия, а по-късно и на Българската екзархия, българската интелигенция там е най-добре и точно информирана за развитие-

⁷⁵ Любенов, И. П. Цариградското военно..., 127–128.

⁷⁶ Маринов, Д. Цит. съч., с. 96, 100.

⁷⁷ Начов, Н. Цит. съч., с. 147.

⁷⁸ Любенов, И. П. Цариградското военно..., с. 128.

⁷⁹ Стамболски, Хр. Цит. съч. Т. 1, с. 401.

то на българо-гръцкия църковен спор, за състоянието на делата в българските земи и за международното положение. Тук студентите могат свободно да следят издаваните в Цариград български вестници и списания, както и чуждата преса. Сърцето на империята обаче е далеч от всякаква активна революционна дейност, чиито центрове в разглеждания период са Белград и Букурещ. Затова и бъдещите български medici в Цариград се ангажират основно с културно-просветна дейност. В центъра на тяхното внимание е просвещаването на собствения им народ чрез пропагандиране на модерни образователни, политически и икономически идеи, поддържане на българското просветно дело и обогатяване на българската книжнина.

В естествен център на тяхната изява се превръща българското читалище във „Фенер“. Създадено през 1866 г., то скоро се утвърждава като общобългарски културно-политически център и започва да функционира като централен ръководен орган на българското читалищно дело⁸⁰. То разполага със собствена печатница и издава сп. „Читалище“, в чиято редакция е Ст. С. Бобчев. В това научнопопулярно и общообразователно по характер издание публикуват свои материали редица български студенти medici. Читалището се грижи и за Народното българско училище на „Фенер“, където Ст. С. Бобчев през 1872–1875 преподава всеки петък и събота турски и френски език⁸¹. Към читалищното настоятелство са създадени две организации, в които българските medici отново играят важна роля. Българското благотелно братство „Просвещение“ (1868–1875) има за цел да разпространява българската просвета сред своите сънародници в Цариград и неговите околности⁸². В тази връзка учениците от Военномедицинското училище организират и изнасят сказки в българското читалище, отпадналите от обучение са назначавани за учители, какъвто е случаят с Иван Каранов, бъдещи medici присъстват и на годишните изпити в училищата в българските села около Цариград (Ст. С. Бобчев, Й. П. Любенов, Ив. Стайков и др.)⁸³. Целта на другата организация – Българската македонска дружина (1871–1877), е да се занимава с просветното и църковното дело в Македония – да набавя българска учебна книжнина, да открива и поддържа училища и учители, да се бори срещу чуждите културно-политически домогвания⁸⁴. За неин председател през 1873 г. е избран Ст. С. Бобчев. Той отразява своите впечатления от обиколката си в Македония в серия от публикации във в. „Право“⁸⁵.

⁸⁰ Харбова, Ел. Българското читалище в Цариград (1866–1876) и културно-националното Възраждане. С., 2006, с. 26, 38.

⁸¹ НБКМ – БИА, П Д 5109, л. 16.

⁸² Харбова, Ел. Цит. съч., с. 53.

⁸³ Любенов, И. П. Цариградското военно..., 128–129.

⁸⁴ Харбова, Ел. Цит. съч., с. 55.

⁸⁵ Стоянов, М. Цит. съч. Т. 1, с. 21.

Ученическите дружества в Цариград са основните организатори и на театралната дейност в турската столица. Предпочитан салон за поставяне на готвените пиеси е „най-голямото италианско театро в Бей-оглу“⁸⁶. С особено вълнение българските студенти по медицина участват в постановките на „Иванку, убица на Асеня“ на В. Друмев, „Криворазбраната цивилизация“, „Райна Княгиня“, „Покръщението на преславския двор“ на Д. Войников и др.

Най-важните сфери на културния живот, в които се изявяват учениците от Военномедицинското училище, остават обаче журналистическата и издателската дейност. Често техните имена са вписвани сред спомоществателите на редица български книги, излизали в този период. През 1870 г. по инициатива на панагюрца Петър П. Карапетров в Цариград е основано „Българско печатарско дружество Промышление“. Започнало като взаимоспомагателно дружество, то скоро се превръща в акционерно, което разполага със своя печатница и книжарница. В периода 1873–1875 г. дружеството издава 22 книги. През цялото си съществуване негови дейни членове са Ст. С. Бобчев (1871 г., 1873 г. – писар на дружеството, а през 1875 г. и негов подпредседател) и Павел Бобеков (1872 г. писар на дружеството, а през 1873 г. – негов подпредседател)⁸⁷.

С публикации се занимават както притежаващите публицистичен и поетичен талант като Ст. С. Бобчев, П. Бобеков, Д. Маринов, Ат. Шопов, А. Пюсюлюев, така и онези с познания и ерудиция, които искат да допринесат за разпространяване на научни и популярни знания сред българите. Многократно нарастват материалите в българския печат по време на следването на последното поколение ученици във Военномедицинското училище. Най-разностранен и плодотворен като автор е Ст. С. Бобчев, който същевременно се представя отлично и на годишните изпити като студент през своя близо 10-годишен престой в турската столица. Най-често имената на ученици-медици се появяват по страниците на в. „Право“, в. „Македония“ и сп. „Читалище“. Голямо предимство в това отношение дава и свободното владение на френски език – универсалният език на европейската и световната интелигенция от онова време. Зад стените на Цариградското военномедицинско училище се съставя на български първата номенклатура по химия, която се ползва в българските училища, пишат се и се редактират статии, посветени на здравни теми, на модерни методи на преподаване, на възпитанието, положението на жените, материали по астрономия, икономика, история и др. В статиите си учениците изразяват и своето мнение по политически въпроси, по българския църковен въпрос и състоянието на българската просвета. Отделно от това българските студенти-медици са и отлични преводачи от френски език (вж. табл. 2).

Самите преводни заглавия говорят за широкия кръгзор на българските възпитаници, за разнообразните теми, които ги вълнуват. В повечето случаи се

⁸⁶ Любенов, И. П. Цариградското военно..., с. 128.

⁸⁷ Начов, Н. Цит. съч., 76–80.

търси тематика, която да дообогати научните интереси на българския народ, да помогне за по-доброто образование в българските училища, да превърне младите българи в модерни личности, които и като морал и нравственост се приближават повече до Европа, отколкото до Ориента.

* * *

Така българските възпитаници на Императорското военномедицинско училище в Цариград, подобно на своите връстници, учещи в различни европейски университети, представляват една добре организирана студентска общност, която се вълнува от проблемите на своето съвремие и участва активно в обществения живот. Истински представители на младата българска интелигенция, те се превръщат и в истински просветители на собствения си народ. Трябва да се отбележи, че за разлика от завършилите в Румъния или Русия, почти всички възпитаници на Медицинското училище, които оцеляват по време на своето разпределение и след тежките изпитания по време на Руско-турската война (1877–1878), се връщат в България, като дезертират от турската армия, бягат от Цариград или се уволняват. Именно възпитаниците на Цариградското военномедицинско училище полагат основите на българската военна медицина, стават дивизионни, градски, областни или частно-практикуващи лекари, управители на болници, които се ползват с добро име и авторитет. Ненапразно те са избирани от своите съграждани за народни и общински представители, за председатели на местните читалища, а някои дори заемат министерски постове. Със своите познания и със своя патриотизъм те могат да се видят и в редиците на българската армия най-вече по време на Сръбско-българската война, а също и през войните, които води България в началото на ХХ в. Преминали през редица изпитания, изпълнявали своя професионален дълг и като военни лекари на султана, и като лекари в свободна България, малцина от тях доживяват до преклонна възраст. Но те се превръщат в пример за поколения млади български лекари със своя неопровержим професионализъм, лекарска етика и неуморната си дейност като общественици, просветители, дарители и родолюбци.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Таблица 1

Учебна програма на факултетните класове в Императорското военно медицинско училище⁸⁸

Клас	Учебни предмети
VI	Описателна анатомия, обща анатомия и медицинска ботаника
VII	Физиология, оперативна медицина (хирургия), медицинска зоология и фармакология
VIII	Всеобща патология, обща терапевтика и хигиена
IX	Вътрешна патология, външна патология (хирургия), съдебна медицина с патоанатомия и клинични курсове при леглото на болния
X	Вътрешна патология, външна патология (хирургия), съдебна медицина с патоанатомия и клинични курсове при леглото на болния

Таблица 2

Български възпитаници на Цариградското военномедицинско училище, преводачи от френски⁸⁹

Име	Превод	Публикувано в:
1	2	3
Ан. Гранитски	Бернарден дьо Сен Пиер (1737–1814). Павел и Вергиния	1850, 207 с. и в Царигр. вестник
Ан. Гранитски	Бернарден дьо Сен Пиер (1737–1814). Индийската хижа	1850, 68 с. и в Царигр. вестник
Ан. Гранитски	Льопренс дьо Бомон, Мари. Училище за децата	1852, 199 с. и в Царигр. вестник
Ан. Гранитски	Орфила, Матьо (1777–1865). Хигиена (наука за сохранение на здравето)	1851, 59 с.
Ан. Гранитски	Фенелон, Франсуа (1651–1715). Разговори на мъртвите	1859, Букурещ, 68 с., цена 1 ½ цванциг.
Ст. С. Бобчев	Брюер, д-р Е. С. Ключът на науката	1874, 384 с, цена, 20 гроша
Ст. С. Бобчев	Дебай, А. от „Философия на женитбата“. Нещо изобщо върху женитбата.	1875, Читалище
Ст. С. Бобчев	Дюма, Ал., баща. Павлина.	1871, Читалище
Ст. С. Бобчев	Фюре. Съкратена Османска история.	1871, Цариград, 6, 191, 8 с. цена 10 гроша
Ст. С. Бобчев	Катърфаж, А. Д. (1810–1892). История на човека	1874–1875, Читалище (в 7 послед. книжки)

⁸⁸ Учебната програма е изготвена по спомените на д-р Христо Стамболски и съответства на периода 1858–1867 г.

⁸⁹ Таблицата е съставена по информация, извлечена от: *Стоянов, М.* Цит. съч. Т. 1.

1	2	3
Ст. С. Бобчев	Откривателят на Новий свят Колумб	1872, Читалище
Ст. С. Бобчев	Лавеле, Емил (1822–1892). По народното образование в XIX столетие	1872, Читалище
Ст. С. Бобчев	Минье, Франциск (1796–1884). Животът на Франклина	1874, 6,169,1 с., цена 8 гр.
Ст. С. Бобчев	Санд, Жорж (1804–1876). Самодива или австрийците във Венеция (повест)	1876, Напредък
А. Пюскилиев	Буало, Николас (1636–1711). Към стихотворците	1871, Читалище – стихотворения
А. Пюскилиев	Буало, Николас (1636–1711). Поетическо изкуство	1872, Читалище – стихотворения
А. Пюскилиев	Шатобриан, Франсуа (1768–1849). Последният абенсераж	1869, Цариград, 64 с.
Атанас П. Шопов	Бюфон, Жорж (1707–1778). Естествена и политическа история	1873, Читалище
Атанас П. Шопов	Ламартин, Алфонс (1790–1869). Животът на Абеларда	1875, Век
Атанас П. Шопов	Ламартин, Алфонс (1790–1869). Животът на Милтона	1875, Читалище
Атанас П. Шопов	Мартен, Ем. По възпитанието на жените	1873, Читалище
Атанас П. Шопов	Фенелон, Франсуа (1651–1715). Фенелово поучение	1872, Право
Атанас П. Шопов	Фенелон, Франсуа (1651–1715). По възпитанието на девойките	1874, Цариград, 4, 151 с.
Атанас П. Шопов	Шатобриан, Франсуа (1768–1849). Атала. Повест	1875/1876, Век
Павел Бобеков	Дебай, А. от „Философия на женитбата“. Влиянието на женитбата върху телосложението и умствените способности на съпрузите	1874, Читалище
Павел Бобеков	Молиер, Жан (1622–1673). На сила оженване	1873, 27 с., цена 2 гр.
Атанас Г. Начев	Серен. За здравето и възпитанието на децата до 7-та година от възрастта им	1872, Летоструй
Атанас Г. Начев	Жерузес, Е. Кратка митология	1873, Виена, 159 с., 11 табл. Образи, цена 12 гроша

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

ОТ КУЛТУРЕН ТРАНСФЕР КЪМ СОЦИОКУЛТУРНА ТРАНСФОРМАЦИЯ: ЧАСОВНИЦИТЕ И УСЕЩАНЕТО ЗА ВРЕМЕТО В БЪЛГАРИЯ*

АНДРЕАС ЛИБЕРАТОС

Институт за средиземноморски изследвания, Ретимно

Andreas Lyberatos. FROM CULTURAL TRANSFER TO SOCIOCULTURAL TRANSFORMATION. CLOCKS AND TIME PERCEPTION IN BULGARIA

The invention of the mechanical clock was one of the most significant technological advances which brought about European world hegemony. Starting with the clock towers which gradually became an indispensable element of Balkan town landscape and sound environment during the 17th and 18th centuries, and reaching the climax of mass imports of pocket or wrist watches from Central Europe during the early 20th century, the transfer of the new technology to Europe's Southeastern periphery not only changed the system of time measurement, but was also related to the concomitant important cultural shifts in the perception of time, most importantly the transition from time obedience to time discipline. Focusing on present day Bulgaria and using mostly Bulgarian sources, the paper offers an overview of the abovementioned process, tackles the ensuing theoretical and methodological questions and outlines an approach to the study of this particular case of cultural transfer.

* Настоящата статия представлява обработен вариант на публична лекция, изнесена в Софийския университет на 29 ноември 2011 г. в рамките на Семинара за национална и регионална история XV–XIX в. Бих искал да изразя моята благодарност към организаторите на Семинара и особено към декана на Историческия факултет доц. Пламен Митев и към гл. ас. Ваня Рачева за поканата и гостоприемството.

*Те мълчат си, но той, той разказва!
Ой, ой, ой, тези случки безчет
за това как говорил с Вазова
за часовника, старата язва
и за шкафа на кораба взет*

[...]

*Нейде бие часовника стария,
онзи който на баба ми май
в Санстефанската още България
и се паднал – да, да! – на лотария
на военния коледен чай.*

Валери Петров
(Край синьото море)

През декември 1871 г. Моско Поптонев Добринов, учител по онова време в Горна Оряховица, публикува в списанието на Българското цариградско читалище една кратка история със следното заглавие: „За изнамерването на сахатите за в джоб“¹. Добринов възпроизвежда, най-вероятно от немски източник, историята за Петер Геле (или по-скоро Хенлайн или Хеле), възрастният занаятчия, който, според легендата, изобретил около 1500 г. първия джобен механичен часовник, т.нар. „Нюрнбергско яйце“. Историята представява преди всичко призив срещу суеверието: изобретението закъсняло заради реакцията на зетя на Геле, терзията Вилбалд, който разрушил един почти готов джобен часовник, тъй като бил убеден, че това, което цъкало вътре в онова дървено гюленце, е самият Сатана. От друга страна, Добринов целял с тази поучителна история да изтъкне значението на дисциплинирания труд, на упоритостта и на целенасочеността, т.е. на качествата, които олицетворява изобретателят Петер Геле. Покрай тези морални поучения, и макар не на първо място, в историята става дума и за значението на самото изобретение. Петер Геле, гражданин на „знаменитий град Нюремберг“, обяснява: „Сега вече секи ще знае кога ще изгрява и захожда слънцето, месеца и звездите, трудолюбивия работник ще знае да се ползува от времето; болния – да брой и разпорежда времето от деня за оздравлението си; ученикът – да приготвя урокът си; учителят да захваща преданието си; чиновниците длъжностите си, а умирация приближението на смъртта“². Макар и с известно преувеличаване, тези думи описват дълбоката социокултурна трансформация, станала

¹ Добринов, М. За изнамерването на сахатите за в джоб. – Читалище, II, № 6–7, 272–327, 312–315.

² Пак там, 314–315.

възможна благодарение на новото изобретение, което създадо условията за „приватизация“ на времето, т.е. за личен контрол и проследяване на времето по желание и по всяко време.

Последниците от изобретяване и разширяване употребата на механичните часовници са станали обект на редица много важни студии в областта на историята на техниката и на социалната и културната история в Западния свят. Учени като Люис Мъмфорд, Карло Сипола или Дейвид Ландес са подчертали значението на часовника както за трансформацията на европейското общество и култура, така и за създаването на техническото надмощие и хегемония на европейската цивилизация в модерния свят³. Часовниковите механизми оказали дълбоко влияние върху европейското философско схващане за природата, човека и обществото. От хелиоцентричната теория за строежа на Вселената на Й. Кеплер и учението за държавата на Т. Хобс до „Човекът-машина“ на Ж. О. дьо Ламетри часовниковите механизми служели като метафори за идеалите на ренесансовия човек за контрол, точност и предвидимост⁴. Паралелно, в областта на практиката, все по-разширяващата се употреба на времеизмерващите механизми е свързана с дълбоки културни и социални преобразования, както например преминаването от религиозното към светското и рационалното схващане за времето, преходът от времево „послушание“ към времева дисциплина, дълбоките промени в социалната организация на труда и възникването на понятието за „свободното“ време, стандартизацията и глобализацията на времето и други явления, които от половин век насам са обект на много важни исторически и социологически проучвания от учени с голяма ерудиция като например Жак Льо Гоф, Едуард П. Томпсон, Евиатар Зерубавел и др.⁵

За разлика от тази интелектуална дейност и нейните плодове, изследванията върху часовниците и времето на Балканите принципно отбягват подобни въпроси, считайки в най-добрия случай резултатите на гореспоменатото изследователско тяло за дадености, важащи и за балканските общества. До голяма степен това се обяснява от факта, че тази трансформация се явява в Балканския регион като резултат на един специфичен процес на технологичен и културен трансфер

³ Mumford, L. *Technics and Civilization*. London, 1934; Cipolla, C. *Clocks and Culture 1300–1700*. London, 1967; Landes, D. S. *Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World*. Harvard, 1983.

⁴ Macey, S. L. *Clocks and the Cosmos. Time in Western Life and Thought*. Hamden, 1980.

⁵ Вж. напр.: Le Goff, J. *Au Moyen Age: Temps de l'Eglise et temps du marchand*. – *Annales ESC*, XV, 1960, No 3, 417–433; *Idem*. *Le temps du travail dans la 'crise' du XVIe siècle: du temps médiéval au temps moderne*. – *Le Moyen Age*, 69, 1963, 597–613; De Grazia, S. *Of Time, Work and Leisure*. New York, 1962; Thompson, E. P. *Time, Work-discipline and Industrial Capitalism*. – *Past & Present*, 38, Dec. 1967, 56–97; Zerubavel, E. *The Standardization of Time: a Socio-historical Perspective*. – *The American Journal of Sociology*, 88, 1982, No 1, 1–23; Mohavedi, S. *Cultural Preconceptions of Time. Can We Use Operational Time to Meddle on God's Time?* – *Comparative Studies in Society and History*, 27, 1985, No 3, 385–400. За един изключително информативен преглед вж.: Landes, D. Цит. съч.

от Централна и Западна Европа, трансфер на обекти на материалната култура – механичните часовници, съпроводени от нови системи за измерване на времето и нови практики за неговото проследяване. Дори и да приемаме това обяснение, изследването на процеса на „културен трансфер“, на неговите агенти, механизми и последствия за обществата-приемници е като цяло пренебрегнато и засенчено напълно от символичните измерения на употребата на часовника. С други думи, часовникът се третира на Балканите преди всичко като „паспорт“, външен белег и свидетелство за европейската идентичност, без някой да се пита как е станала и какво означава тази „европеизация“ за балканските общества.

Целта на настоящата статия е да очертае един различен подход, вземайки българските земи като рамка и използвайки предимно български примери и извори. Като изходен пункт за този подход служи проблематиката за културния трансфер, която се развива от 80-те години на XX в. насам в рамките на европейската – главно френска и германска – литературна и културна история и придобива напоследък нарастващо влияние и в изследването на други полета и региони. Критичното отношение към есенциализирането на „културите“ (национални или други), фокусирането върху ролята на посредниците и механизмите на посредничество и акцентиранието върху динамичния характер на приемането на трансферирания културен елемент от обществото-приемник са едни от характерните белези на проблематиката за „културния трансфер“, които я правят подходяща и стимулираща рамка за осмислянето на проникването на часовниците и свързаните с тях времеизмерващи практики и обичаи в Балканския регион⁶. От друга страна, като фокус на нашия изследователски подход служи „преживяването“, т.е. усещането за времето като звено, в което се „кръстосват“ двете истории на културен трансфер (материален и идеен) от Западна и Централна Европа, и на социокултурна трансформация на балканските общества⁷.

* * *

Ще започна изложението си с обществените часовници, поставени на кули, не само защото те са между първите видове механични часовници, дошли по нашите земи. Часовниковите кули, в качеството си на забележителни постройки, доминиращи градския пейзаж и звуковото пространство, също така нееднократно са привличали, за разлика от другите видове часовници,

⁶ Вж. между други: *Espagne, M., M. Werner: La construction d'une référence culturelle allemande en France. Genèse et histoire (1750–1914).* – *Annales ESC*, 42, 1987, No 4, 969–992; *Eidem* (eds). *Transferts. Relations interculturelles dans l'espace francoallemand (XVIIIe–XIXe siècle).* Paris, 1988; *Lüsebrink, H.-J., R. Reichardt* (eds). *Kulturtransfer im Epochenbruch. Frankreich – Deutschland 1770 bis 1815.* Leipzig, 1997; *Middell, M.* *Kulturtransfer und historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis.* – *Comparativ* 10, 2000, No 1, S. 7–41.

⁷ *Werner, M., B. Zimmermann.* *Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity.* – *History and Theory*, 45, 2006, 30–50.

научния интерес и са разглеждани именно в контекста на символичната европеизация или по-скоро „деориентализация“, за която стана вече дума. На първо място часовниковите кули са „обект на наблюдение“ от страна на западните пътешественици, пътуващи из Балканите от XV в. насетне. В техните пътеписи кулите-часовници са символично натоварени с прогресивистичен и европоцентричен смисъл. Те често коментират тяхното отсъствие или, когато ги срещат, изразяват изненада за съществуването им в една мюсюлманска страна⁸. Роберт де Дрьо например, придружавайки френския посланик по време на неговото пътуване от Истанбул до Лариса през 1665 г., бил изненадан от съществуването в град Серес на кула с часовник, който биел часовете „алафранга“. Той уверява, че това бил единственият обществен часовник в Турция, понеже камбаните и обществените часовници били забранени от султана поради религиозни причини⁹. Подобни ориенталистични възприятия на часовниковите кули много често се възпроизвеждат от балканските преводачи и изследователи, склонни да подчертаят изостаналостта и ретроградния характер на Османската империя¹⁰. Също така трябва да отбележим, че развиваният се напоследък интерес към часовниковите кули в турската историография запазва до голяма степен акцента върху техните символични функции, като ги разглежда в рамките на дискусиата за вестернизацията на Турция, както и тази за „османския колониализъм“¹¹.

⁸ *De Busbecq, O.* The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, transl. by E. S. Forster. Oxford, 1927, 135–136; *Йонов, М.* (ред.) Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII в. С., 1986, с. 82 и др. Вж. също *Gradeva, R.* On ‘Frenk’ Objects in Everyday Life in Ottoman Balkans: the case of Sofia, mid-17th – mid 18th c. – In: *Relazioni Economiche tra Europa e Mondo Islamico secc. XIII–XVIII.* Prato, 2006, 785–788

⁹ *Цветкова, Б.* (ред.) Френски пътеписи за балканите. Т. 1. XV–XVIII век. С., 1979, 237–238. Евлия Челеби, пътувайки по същото време из Балканите, описва в пътешествието си трисет часовникови кули в различни балкански градове. *Lowry, H. W., Y. Dağlı.* The Passing of Time: Ottoman Clock Towers in the Balkans, ca. 1570–1675. – In: *Balta, E., Y. Dedes, E. N. İşli, M. S. Koz* (eds). *Yücel Dağlı Anısına: „Geldi Yücel, Gitti Yücel. Bir Nefes Gibi“.* İstanbul, 2011, с. 426.

¹⁰ Вж. напр. *Йонов, М.* Европа отново открива българите. XV–XVIII век. С., 1980, 150–151. За усвояването на западна техника от страна на османците вж. *İshanoglu, E.* Some Remarks on Ottoman Science and its Relation with European Science and Technology up to the End of 18th Century. – In: *Idem.* *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire.* Ashgate, 2004, I, 45–71.

¹¹ *Deringil, S.* “They Live in a State of Nomadism and Savagery”: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate. – *Comparative Studies in Society and History*, 45, No 2, 2003, p. 320; *Uluengin, M.* Secularizing Anatolia Tick by Tick: Clock Towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic. – *International Journal of Middle Eastern Studies* 42, 2010, 17–36; *Wishnitzer, A.* A comment on Mehmet Bengü Uluengin, “Secularizing Anatolia Tick by Tick: Clock towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic”. – *International Journal of Middle Eastern Studies*, 42, 2010, 537–540.

От друга страна, съществуващите и до днес часовникови кули са били изследвани от националните школи по история на архитектурата. В България те са били предмет на специално внимание като форми на „българската възрожденска архитектура“. В тази богата научна литература европейското културно влияние се комбинира идеално с една уникална национална строителна традиция¹². Тази концепция е подложена напоследък на сериозна критика в рамките на един цялостен опит за деконструкция на понятието за „българската възрожденска архитектура“, опит, който провокира горещ дебат¹³. Въпреки че на моменти изглежда непродуктивен, особено когато се свива до анахроничния въпрос за „националната принадлежност“ на инициаторите, архитектите и строителите на часовникови кули, този дебат обезателно допринася за осветляването на много аспекти от този интересен културен трансфер, благодарение и на по-малко полемични приноси¹⁴. Нямам за цел да обобщавам цялостно тази дискусия, а ще се огранича да направя някои бележки през филтъра на моя интерес към проблема за културния трансфер на часовниците и съпътстващата социокултурна трансформация.

Географията на часовниковите кули, построени в Османската империя от XVI в. насам, илюстрира това явление като преди всичко балкански феномен, тъй като първата кула в Анадола била построена едва в края на XVIII в.¹⁵ Въпреки че силното християнско демографско присъствие в европейската част на империята е приведено като обяснение за това явление¹⁶, то не рефлектира върху религиозната принадлежност на хората, иницирали построяването на тези кули. Повечето от кулите в територията на съвременна България, особено по-старите, били построени по инициатива и с финансиране на местни

¹² Вж. и: *Карасимеонов, П.* Кулата в Банско и кулите-часовници в нашите земи. – Архитектура, I, № 6–7, 1946, 19–22; *Тонев, Л.* Кули и камбанарии в България до Освобождението. С., 1952; *Ангелова, Р.* Възрожденските часовникови кули. – Архитектура, III/1981, 33–36; *Тулешков, Н.* Крайпътната архитектура на Късното средновековие. – Във: Българско архитектурно наследство. 1. 1994, 28–74.

¹³ *Маринов, Ч.* Чия е тази къща? Измислянето на българската възрожденска архитектура. – Във: *Дечев, Ст.* (ред.) В търсене на българското: мрежи на национална интимност (XIX–XXI век). С., 2010, 325–404; *Тулешков, Н.* За опита на един лаик да пише в областта на архитектурната история. – Паметници, реставрация, музеи, 2009, № 1–2, 51–68.

¹⁴ *Миков, Л.* Културно-исторически профил на часовниковите кули по българските земи (XVII–XIX век). – Проблеми на изкуството, 2010, № 2, 41–49.

¹⁵ Има различни мнения по въпроса за първата часовникова кула в Анадола. Хаккъ Аджун посочва кулата в централноанадолския град Сафранболу (1796), Мехмет Улуенгин – тази в западноанадолския град Маниса от началото на XVIII в., докато Хит Лаури и Юджел Дагъл говорят за Нусретийе Саат Кулеси в анадолската част на Истанбул (1848). *Acun, H.* Anadolu saat kuleleri. Ankara, 1994, p. 34; *Uluengin, M.* Цит. съч., с. 22; *Lowry, H. W., Y. Dağlı.* Цит. съч., 434–435.

¹⁶ *Kurz, O.* European Clocks and Watches in the Near East. Leiden, 1975, с. 99.

османски сановници¹⁷ и мисля, че е съвсем логично да приемем, че представителите на османските елити, които са завоювали, управлявали и впоследствие загубили части от Централна Европа, са изиграли решаваща роля за трансфера на часовниковите кули на югоизток. Първата такава кула, за която имаме сведения, е построена в Скопие преди 1572 г., а нейният часовников механизъм бил докаран от унгарския град Зигетвар, завоюван от армията на Сюлейман Великолепни през 1566 г. Във връзка с това в Скопие идва специално и техник-часовникар, за да го инсталира и поддържа¹⁸. Главнокомандващ този Османски поход бил великият везир от християнски произход Соколлу (Соколович) Мехмед паша, прочут като щедър дарител и инициатор на строителството на много важни архитектурни паметници на Балканите. Според сведението на Стефан Герлах същият велик везир Соколлу Мехмед през 70-те години на XVI в. имал в антуража си и един немски часовникар на име Освалд¹⁹. Подобна история като тази на часовниковата кула в Скопие, изглежда че има и кулата в сръбския град Ягодина. Георг фон Найшич пише през 1634 г., че нейният механизъм бил донесен от унгарския град Каниса (днес в Сърбия), когато тази крепост паднала в ръцете на османците²⁰. Райнхолд Лубенау обаче пише през 1587-а, че механизъмът бил сглобен от местния владетел, един германец, приел исляма, който бил часовникар²¹. Интересен пример представлява също така и историята на Ломската кула, построена в края на XVII в. от Инджили Ханъм, съпругата на един османски магнат от Тимишуара, който бил убит в битка срещу австрийците²². Тези примери посочват, че „трансферът“ на часовниковите кули на Балканите е тясно свързан с геополитическата експанзия и отстъпление на османската власт към и от Централна Европа, както и с османските методи на завоюване, които често включват и съдействието на местното население²³. Вярвам, че изследването на ритъма на строеж на часовникови кули, на фона на геополитическите промени и в съчетание с издирване за жизнения път на османските сановници, свързани със строежа на часовниковите кули, би ни помогнало да изясним по-добре механизма на този трансфер, в който завоюване и конверсия, изглежда, са играли съществена роля.

¹⁷ *Gradeva, R.* Цит. съч., с. 787; *Мигов, Л.* Цит. съч., с. 43.

¹⁸ *Цветкова, Б.* Цит. съч., с. 140.

¹⁹ *Герлах, Ст.* Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Прев. М. Киселинчева. С., 1976. с. 81.

²⁰ *Йонов, М.* Цит. съч., с. 65.

²¹ *Йонов, М.* (ред.) Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV–XVI в. С., 1979, 456–457.

²² *Мигов, Л.* Цит. съч., с. 41.

²³ Литературата по въпроса е голяма. Вж. и: *İnalçık, H.* Ottoman methods of conquest. – *Studia Islamica*, 1954, No 2, 104–129; *Kafadar, C.* Between two Worlds. The Construction of the Ottoman State. Berkeley – Los Angeles – London, 1995; *Lowry, H.* The Nature of the Early Ottoman State. Albany, 2003.

Друг важен аспект от дискусията за часовниковите кули са функционалните обяснения за тяхното построяване. Паралелната, много често предидшна или първоначална, функция на часовниковите кули като отбранителни, наблюдателни или противопожарни не е достатъчна, за да обясни вземането на решение да се построят самостоятелни часовникови кули или да се постави часовников механизъм на кули с друга употреба. Това е едно важно решение, което, както е констатирано, свързва тези кули със западноевропейската традиция и им придава „по-широко социално значение“²⁴. Затова, какво представлява това социално значение, има обаче различни интерпретации. Съществува достатъчна информация, подкрепяща изразеното становище, че голям брой от по-ранните часовникови кули били част от архитектурни комплекси, построени край главните пътища, за да служат за нуждите на пътниците и пътуващите търговци, както например кулата, намирала се в двора на кервансарая в Татар Пазарджик, важно звено в пътната мрежа на Османските Балкани²⁵. Тези кули започнали да се използват, според същото схващане, и като „регулатори в ритъма на османското богослужение“, както се разбира и от следния османски надпис на старата Шуменска кула (1740): „Животът ѝ [т.е. на кулата] да бъде гладък..., та да разглася пет пъти на правоверните времето за молитва“²⁶. Тази теза не се приема от други изследователи, които се позовават на аргумента, че механичните часовници зачитали астрономическото време, а мюсюлманските богослужебни часове се определяли от специални религиозни астрономи (мувакити) в зависимост от траенето на дневната светлина, което варира от ден на ден²⁷. Тази несъвместимост не пречела обаче да се използват стенните часовници като инструменти, подпомагащи мюезините в джамии и дервишки текета през началото на XIX в.²⁸ Теоретично тази несъвместимост би била преодолима с помощта на някакъв вид дневник, регистриращ корелацията между молитвени и „часовникови“ часове. Това, което всъщност позволило тази употреба, най-вероятно е постепенното налагане на „официалната“ (равномерна) „алатурка“ часова система, на която ще се спрем по-долу. От друга страна, надписи като този от Шуменската кула би било възможно да се интерпретират и като „стратегии на трансфера“, т.е. като опити да се преодолее предполагаемата опозиция от страна на религиозните служители и да се надари нововъведения механизъм с религиоз-

²⁴ Миков, Л. Цит. съч., с. 44.

²⁵ Тулешков, Н. Крайпътната..., с. 55. За една немного убедителна критика на това становище вж.: Миков, Л. Цит. съч., с. 44.

²⁶ Хаджинедев, Н., Н. Попов, Сл. Николов. Шепот в корените. Първа книга за стария Шумен. Шумен, 2004, с. 33 [прев. от Минко Пенков, Изв. на ШИМ, 2, 1963, с. 76].

²⁷ За критиката вж.: Миков, Л. Цит. съч., 45–46.

²⁸ Kurz, O. Цит. съч., 82–83.

на санкция²⁹. В заключение можем да кажем, че религиозната употреба на механичния часовник не трябва принципно да се изключва въз основа на гореспоменатата несъвместимост. Въпреки това, също така не изглежда много убедително тази употреба да е служела като мотив за построяване на часовникови кули на територията на Османските Балкани.

Последно, главната функция на часовниковите кули, за която говорят всички изследователи, била регулирането на работното време и контролът на конкуренцията в градските занаятчийски и търговски центрове. В тази светлина се обяснява и разпространението на строежа на часовниковите кули през втората половина на XVIII и първата на XIX в., т.е. в един период на ускорено търговско и промишлено развитие, като явлението се свързва също и със засилването на цеховата организация в много от старите и нови протоиндустриални градски центрове. Наличните данни за ритъма на строежа на часовникови кули в сегашната територия на България по-скоро потвърждават това становище. Първата часовникова кула в България била по всяка вероятност тази в Пловдив, построена преди 1611 г. Поне още три кули (в Пазарджик, Лом и Кюстендил) били построени през XVII в., приблизително петнайсет през XVIII, и седемнайсет през XIX в. до Освобождението³⁰. Рашел Ангелова забелязва, че през периода 1700 – 1821, т.е. периода на Ранното възраждане, се наблюдава най-интензивен строеж на часовникови кули³¹. Едно алтернативно групиране на данните би показало, че почти половината от тези кули (17 от 36) били построени през годините 1750 – 1830, по време на нарастващото търговско и занаятчийско развитие. Намаляването на строителството на часовникови кули след Освобождението също така се свързва имплицитно с упадък на градската занаятчийска икономика през тези години. Във връзка с това, освен факта, че в годините около Освобождението повечето от градските центрове са се сдобили вече с часовникова кула, трябва също да се вземат предвид и паралелните процеси на „приватизация“ на времето и фактът, че разпространението на други видове часовници (стенни, за маса или джобни) намалява зависимостта от публичните такива. Също така развитието на нови форми на организация на труда и практики на трудова дисциплина докарват в работните места нови, по-развити времеизмерващи механизми. Един такъв пример е часовникът с двата циферблата от постоянната

²⁹ За подобна интерпретация на призивите за „ползата“ от часовниковите кули в Анадола през XIX в. вж.: *Uluengin, M.* Цит. съч., 20–21. За подобни стратегии при въвеждане на западни технически иновации в Османската империя вж.: *Kurz, M.* *Modernization in the Ottoman Empire between the Treaty of Karlowitz (1699) and the reign of Mahmud II (1808–1839): a process of cultural transfer.* – In: *Mitev, Pl., I. Parvev, M. Baramova, V. Racheva* (eds.) *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople 1699–1829.* Berlin, 2010, 163–170.

³⁰ Данните са взети от *Тонев, Л.* Цит. съч.; *Тулешков, Н.* *Крайпътната...; Миков, Л.* Цит. съч.

³¹ *Ангелова, Р.* Цит. съч., с. 34.

експозиция на Националния исторически музей в София, който в началото на XX в. отчитал паралелно астрономическото време и работните часове в една пловдивска тютюнева фабрика³². Като цяло функционалните обяснения, на които се спряхме, по мое мнение, оставят на заден план символичния фактор на трансфера и разпространение на часовниците-кули, водейки по този начин до неговото относително недооценяване.

* * *

Това деликатно отношение между функционалност и символичен капитал, или другояче казано „престиж“, става още по-сложно, както ще видим, когато разглеждаме другите видове часовници, идването и разпространението на които из нашите земи далеч не се е радвало на специално внимание от историческата наука. Преминавайки от разглеждането на обществените часовници-кули, към часовниците, които са лична или колективна собственост, ние всъщност следим пространственото движение на часовника, от градския пейзаж към затвореното пространство на храма, манастира или дома, за да стигне до човешкото тяло (до джоба или ръката). Колкото предметите, които изучаваме, стават по-малки, движими и многобройни, толкова по-трудно можем да ги локализираме и да следим тяхното движение, поне докато се появят достоверни държавни статистики. За компенсация обаче нарастващата „близост“ на часовника до човешкото тяло, нарастващата интимност и лично отношение на човека към времеизмерващите механизми оставят принципно повече следи от тяхната употреба в писмените извори, сведения, които са много ценни за разбирането на по-общия въпрос за усещането на времето.

Първата задача обаче при разглеждането на въпроса е да се локализируют самите предмети и да се оформи една, колкото е възможно, по-достоверна картина за техния произход, маршрутите на проникването им и разширяването на тяхната употреба. В своята основополагаща студия Ото Курц набелязва етапите на проникване на европейските часовници в Цариград и Мала Азия, като се започне от дипломатически подаръци и военни компенсации на султана и османския елит през XVI в.³³, през часовниците, показващи лунното движение, произведени през XVII в. от европейските часовникари в Галата, завземането на османския пазар от английските часовници през XVIII в., за да се стигне до „плурализма“ на часовниковия пазар през XIX в.³⁴ За съжаление, с изключение на някои скорошни малки студии предимно от областта на османистиката, не разполагаме с подобна студия за Балканите и не е лесно да

³² „Стенен часовник на Италианските тютюневи реджии за отчитане на работното време. Пловдив, началото на XX в.“, Национален исторически музей – София.

³³ Срв. *Faroqhi, S. Moving goods around and Ottomanists too. Surveying Research on the transfer of Material Goods in the Ottoman Empire.* – *Turcica*, 32, 2000, 435–466.

³⁴ *Kurz, O.* Цит. съч. Вж. също: *Özdemir, K. Ottoman Clocks and Watches.* Istanbul, 1993.

преценим как се отразяват тези движения в региона. Консулските донесения от Балканите и търговските статистики отпреди 1878 г. обикновено се отнасят до цялата империя или до определени митнически пунктове. Поради това оптималното, което можем да почерпим от тях, е информацията относно произхода и видовете внесени часовници, пунктовете на тяхното влизане в империята и фрагментарна информация за тяхната цена и тежест, данни, които не ни позволяват да преценим внесения им брой.

Австрийските консулски донесения са от изключително значение, тъй като дават повече информация за търговията от Централна Европа по суша и по Дунава, и отразяват разделението на маршрутите и респективните зони на търговското проникване. Немски часовници с ниско и средно качество, оценени на 10 000 акчета, стигнали в Солун през 1776 г. по суша през Земун, докато часовници от Франция и Италия са изпратени по море до Костанца в 1813 г.³⁵ Търговията по Дунава през XIX в. докарва до региона предимно швейцарски златни и сребърни джобни часовници, докато в търговията с по-големите часовници, изглежда, че има предимство производството на дървени и музикални часовници от Шварцвалд³⁶. През 1866 г. научаваме, че търговията с часовници и часовникови стъкла в градовете и панаирите на Одрин, Варна и Пловдив е монополизирана от цариградските търговски къщи³⁷. Въпреки това, австрийският консул в Русе пише в донесението от 1867 г., че на часовниковия пазар в Пловдив доминира абсолютно продукцията от Австро-Унгарската империя³⁸. Швейцарските часовници поради тяхното качество и успешните стратегии на адаптация към ориенталския вкус, изглежда че спечелват лъвският дял от пазара през втората половина на XIX в. както в Цариград, така и в балканските провинции. Французинът Марк де Пелан коментира от Цариград през 1864 г.: „Швейцарците главно продават джобните часовници, а ние не продаваме нищо освен няколко махални часовника“³⁹. Когато Феликс Каниц посещава „западнобългарския панаир“ в Пирот, заварва там няколко сахатчии, които продават масово швейцарски часовници. Той отбелязва, че и най-бедният мюсюлманин носи вече такива часовници, окачени на шията си, и че швейцарците без никаква държавна протекция са успели да завоюват пазара, добавяйки фигури „арабеск“ и източна декорация на техните часовници, за да удовлетворят мюсюлманската клиентела⁴⁰.

³⁵ *Michoff, N.* (ed.) *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens (Offizielle Dokumente und Konsularberichte)*, II. *Österreichische Konsularberichte*, Sofia, 1943/1953, I, S. 12, 19–20.

³⁶ Пак там, с. 194, 281; *Michoff, N.* (ed.) *Beiträge...*, II, S. 134, 141, 201.

³⁷ Пак там, с. 210.

³⁸ Пак там, с. 275.

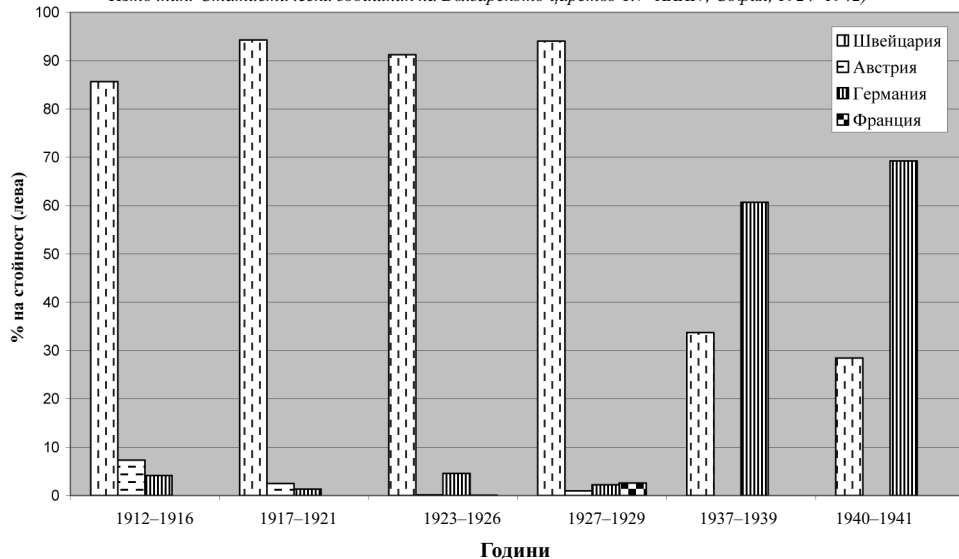
³⁹ *Michoff, N.* (ed.) *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie*, III, *Rapports consulaires français. Documents officiels et autres documents*. Svishtov, 1950, с. 485.

⁴⁰ *Kanitz, F.* *West-bulgarischer Panair zu Pirots*. – *Österreichische Monatschrift für den Orient* (Wien), 15 –1–1876. – In: *Michoff, N.* (ed.) *Beitrag...*, II, S. 445.

По всяка вероятност швейцарският внос запазил своите добри позиции на българския часовников пазар и от годините последвали Освобождението до междувоенния период⁴¹. Само през 30-те години на XX в., когато България навлиза все по-тясно в орбитата на немската икономика, това предимство се поставя под съмнение от немския внос (вж. схема № 1), най-вече от часовниците за маса, за стена и часовниците за сгради, които представляват 60,27% и 30,29% от немския внос в последните два периода, респ. 1937–1939 г. и 1940–1941 г.

СХЕМА 1
Внос на часовници в България по страни (1912–1941)

Източник: Статистически годишник на Българското царство Т.V–XXXIV, София, 1924–1942)

Освен особените проблеми, които представляват статистиките от периода преди Освобождението, трябва също да си даваме винаги сметка за това, че часовниците се купуват и внасят откъслечно от пътуващите хора, по онова време най-вече от търговците, и е напълно възможно маршрутите им да нарушават геооочертаните зони на влияние в търговията с часовници. Например, абаджията хаджи Стефан Дечов от Татар Пазарджик (пътуващ често до Мала Азия) купува часовника си не в родния си град или в близкия Пловдив, а моли Константин Фотинов да му купи един английски часовник в Смирна на средна цена и да му го прати по първия човек, който пътува оттам за Пазарджик⁴².

⁴¹ За съжаление, за периода 1878–1912 няма публикувани използвани статистически данни, тъй като часовниците се включват в една и съща група, наред с други стоки (оръдия и др.).

⁴² Данова, Н. (ред.) Архивът на Константин Георгиев Фотинов. Т. 1. Гръцката кореспонденция. С., 2004, с. 601.

Притокът на европейски часовници на Османските Балкани има свои агенти и създава, от само себе си, нуждата от обучени занаятчии, които да популяризират и да обезпечават технически употребата на новите механизми. Издирването на следите на тези хора представлява важна стъпка за проследяване динамиката на трансфера, един от важните аспекти на който е технологията. Освен това информацията за тях може да служи като показател за ритъма на дифузия на часовниците сред населението. Два вида занаятчии са получателите на новата технология, а професионалното и регионалното разделение, за което става дума, се определя от размера на часовниците. Железарите и ковачите от региони с развит железодобив (Самоков, Банско и др.) поддържат и произвеждат големи часовникови механизми, преди всичко тези за часовниковите кули. Например Тодор хаджи Радонов, който пътувал и следвал в Европа, сглобява в 1866 г. механизма за кулата в родния си град Банско, а години по късно представя един подобен механизъм на Пловдивския панаир, който е закупен за сметка на Зографския манастир в Света гора⁴³. Също така през втората половина на XIX в. се прочуват с техните саморъчно направени часовници братя Димкови от македонското село Горно Броди⁴⁴. Габровските железари Ганю и Къню Сахатчийски се занимават не само с производството и поддръжката на часовникови механизми, но и с леенето на камбани за часовниковите кули⁴⁵. Не на последно място Георги Иванов Сахатчиев от Самоков заедно със сина си Иван в началото на XIX в. започват от нулата производство на стенни часовници и ги продават из тракийските панаири. Това занятие, според краеведа Христо Семерджиев, процъфтява в Самоков до 50-те и 60-те години на XIX в., когато европейските т. нар. „белиградски“ часовници започнали да конкурират местните „по изработка и евтиния“⁴⁶.

Също така Семерджиев отбелязва много интересния факт, че този вид часовници били дошли в града от Света гора според спомени на самоковчани от началото на XX в.⁴⁷ Значението на манастирите за историята на механичните часовници в Западна Европа е много добре познато и широко коментирано в библиографията⁴⁸. Подобно отношение към измерването на времето в Света гора вероятно има нещо общо с наченките на часовникарския занаят в Самоков. Хилендарската кондика от XVIII в. съдържа две интересни бележки: отец Прохор донесъл в манастира един часовник от София през

⁴³ [Кънчов, В.] Пътуване по долините на Струма, Места, и Брегалница. – *Сб. НУНК*, 12, 1895, с. 281; *Z. [Атанас Шопов]*. Два санджака от Източна Македония. – Период. сп., 37–38, с. 13.

⁴⁴ *Георгиев, Л., Г. Георгиев*. Един забравен свят. Очерци за миналото на българското техническо творчество. С., 1983, с. 21.

⁴⁵ *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, 227–228.

⁴⁶ *Семерджиев, Хр.* Самоков и околността му. С., 1913, с. 233.

⁴⁷ Пак там, с. 233.

⁴⁸ *Mumford, L.* Цит. съч., 12–18; *Landes, D.* Цит. съч., 53–66.

1766 г., а няколко години по-късно, в 1781 г., проигуменът Теодосий донесъл още един часовник, този път от Ниш⁴⁹. Кондиките и инвентарните списъци на манастирите са отделна група писмени извори, които със сигурност съдържат ценна информация в тази насока. Например при инвентаризацията, извършена в училищата, енорийските църкви и манастирите в Търновската епархия през периода 1813 – 1826 г., която е описана и регистрирана в специална кондика, научаваме, че две църкви в градовете Елена и Стара Загора, както и два от седемте манастира в областта (Дряновският и Килифаревският), имат стари „висящи“, т.е. стенни, часовници, вероятно донесени през втората половина на XVIII в.⁵⁰

Другият клон на занаятчийство, пряко свързан с разпространението и поправянето на по-малките часовници (джобни и по-късно ръчни), това е златарството. Интерес представлява фактът, че биха могли да се очертаят две търговски мрежи, една източна и една западна, които се срещат на Централните Балкани. Става дума за мрежите на двете търговски диаспори: на арменците и на цинцарите, от които обикновено българите научавали занаята⁵¹. Цариградските арменци златари са прочути още от края на XVIII в. с техните изключителни умения при обработването и оформянето на скъпоценни камъни, купувани от Запад, така че да удовлетворяват източния вкус⁵². Изглежда, че те прилагат през XIX в. същата тактика и в търговията с часовници, добавяйки своето име, наред с ориенталски декоративни мотиви върху циферблатите на швейцарските часовници, които внасяли за продан в Османската империя. Два такива сребърни джобни часовника от втората половина на XIX в. се съхраняват в колекцията на Националния исторически музей в София. Те са постъпили в Музея от фонда на Софийската митница, имат швейцарски механизми („Билод/Зенит“ и „Лонжин“, като втората марка е написана и с арабски букви върху циферблата) и носят логото на арменските златари от Цариград „К. Серкисов и Насиб Джебзеджиян“⁵³. След Освобождението арменските златари и часовникари, изглежда, са водещи в занаята в София. През 1920 г. арменците Керестеджиян, Хугасян и Карагюзян са собственици на най-големите търговски къщи в София за търговия на едро с часовници и части, докато един друг арменец – Гарабед Кумруян, е по онова време придворен доставчик на бижута и часовници⁵⁴.

⁴⁹ Райков, Б. (ред.) Хилендарсака кондика от XVIII век. С., 1998, с. 62, 73.

⁵⁰ Снегаров, И. (ред.) Друг Търновски кодекс (за училища, енорийски църкви и манастири). – ГСУ, 1942, 66–67, 78, 82–84.

⁵¹ Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 232.

⁵² Michoff, N. Contribution..., III, с. 60.

⁵³ Национален исторически музей – София, фонд „Часовници“, № 23181/3 & 23181/5. Бих искал да изразя моята благодарност към колегите от музея, които любезно ми предоставиха достъп към този фонд за нуждите на това изследване.

⁵⁴ Часовникар, I, № 1, 15 ян. 1920.

В другия край на империята, в Западните и Централни Балкани, цинцарите, които се движат между австрийската и османската територия, са отлични златари, а както проф. Душан Попович забелязва, това е техният „национален“ занаят⁵⁵. Покрай златарството цинцарите в Сърбия се специализират и в сглобяване и ремонт на часовници⁵⁶, професия, която, изглежда, упражняват също и в българските градове. Цинцарите донасят златарския занаят в Пазарджик и, според К. Моравенов, те също са между хората, които упражняват занаята в Пловдив през 60-те години на XIX в.⁵⁷ Един цинцарин часовникар на име Констадин е свързан със свалянето на Ловешкия владика Мелетиос през 40-те години на XIX в., тъй като последният бил обвинен, че поддържал връзка с жената на часовникаря⁵⁸. Тази история предоставя сюжета на първата оригинална българска пиеса от Теодосий Икономов със заглавието „Ловченският владика или бела на ловченският сахатчия“, написана през 1857 г. и отпечатана в Болград (Бесарабия) в 1863 г.⁵⁹ Часовникарят от пиесата вече не е цинцарин, а българинът Стойче. Казвайки, че ще пътува до Свищов, за да купи части за часовниците си, той неочаквано се връща в Ловеч и заварва невярната си съпруга с владиката⁶⁰. Икономов прибавя към текста на пиесата си в книжката и едно по-старо стихотворение със заглавие „За ловченският владика“, „написано от одного стихотворца още по него време (т.е. преди 15 години, б.м. А. Л.) в Одеса...“⁶¹ В стихотворението изменният „герой“ се явява като куюмджия (т.е. златар) а не часовникар, и това би могло да представлява още едно косвено свидетелство за първоначалното единство и смесване на двата занаята⁶².

Общата професионална организация на златари и часовникари вероятно продължава дълго след Освобождението⁶³, но в началото на XX в. часовникарите имат вече своя отделна професионална организация, поне в столицата⁶⁴. Статистиките на населението по професии след 1888 г. показват съвсем

⁵⁵ Поповић, Д. О Цинцарима. Прилози питанью постанка нашег грађанског друштва. 3. изд. Београд, 2008, 140–141.

⁵⁶ Както например в Крушевач. Ковачева-Константинова, В. Занаяти в югозападните български земи XV–XIX век. С., 1991, с. 246.

⁵⁷ Батаклиев, И. Град Татар Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1923, с. 165; Моравенов, К. Паметник за пловдивско християнско население. Пловдив, 1984, с. 40, 71.

⁵⁸ Иванов, Г. Елинизъмът в Ловчанска епархия през време на турското владичество. – Във: Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. Т. 3. 1931, 20–22.

⁵⁹ Икономов, Т. Ловченският владика или бела на ловченският сахатчия, комедия в три извършвания. Болград, 1863.

⁶⁰ Пак там, 15–16, 32.

⁶¹ Пак там, с. 75.

⁶² Пак там, 75–78.

⁶³ В Пловдив например са регистрирани през 1885 г. 197 „златари и часовникари“. Стоянов, М. Когато Пловдив беше столица. 2. изд. Пловдив, 2008, с. 109.

⁶⁴ Доклад до Министъра на търговията и земледелието за Икономическото поло-

скромна тенденция на растеж в развитието на занаята през първите 30 години след Освобождението, която вероятно отразява бавния ритъм на урбанизация в България през същия период⁶⁵. развитието на професията ще компенсира това изоставане през междувоенния период, когато се развиват и няколко интересни инициативи от кооперативен характер под ръководството на Георги Хаджиниколов. Той бил първият българин, който получил висше образование по часовникарство в Швейцария (той се дипломира през 1916 г.). Също така издава през 1920 г. списанието „Часовникар“ и през същата година е между основателите на часовникарската кооперация „Зора“, а десет години по-късно става директор на индустриалното предприятие „Гномон“, което произвежда големи часовникови механизми и снабдява с тях железопътни станции и други сгради из цяла България⁶⁶.

* * *

Ако издирването на предметите и агентите на трансфера, т.е. на търговци и техници, представлява първата ос в изследването на нашата тема, втората е ориентирана към издирване на сведения в разни, предимно писмени, извори за практиките и системите на измерване и социално координиране на времето, потребителите на часовници и средите, в които най-често се употребяват тези механизми. Тази линия на изследване ни довежда по-близо до динамиката на обществото, което приема трансферираните предмети, разкривайки символните и материалните нужди, обуславящи тяхната конкретна употреба.

Разпространението на часовниците довежда постепенно до заместването на традиционните системи на проследяване и определяне на времето, характерни за затворените и самостоятелни аграрни общества, системи, които се структурират около природни или религиозни времеви знаци. В дългата си и интересна статия от 1859 г., озаглавена „За леточислението или хронологията“, Димитър Мутев, от известния калоферски чорбаджийски род, ни дава възможност да получим представа за стартовата позиция на тази дълбока

жение на Района на Софийската търговско-индустриална камара през 1906 и 1907 г. С., 1908, с. 108.

⁶⁵ В 1888 г. в България са регистрирани 208 самостоятелни часовникари, а 5 години по-късно те са още по-малко – 201. От преброяването от 1900 г. започва да се прави разграничение между занаятчии и търговци на часовници. През 1900 г. са регистрирани 150 занаятчии и 134 търговци (общо 284), докато в 1905 г. те са респ. 268 и 40 (общо 308). През 1910 г. техният брой бил 327 (общо), в 1920 г. – 384 (общо), а в 1926 г. – броят им е вече 463. Резултати от преброяване населението на княжество/царство България от 1888/1893/1900/1905/1910/1920 и 1926 г. С., 1890/1893/1900/1904/1920/1923/1931. За постепенното развитие на занаятите, свързани с поправки, вж.: *Георгиев, Г.* Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877–1900. С., 1979, 31–32.

⁶⁶ Постоянната експозиция на Националния политехнически музей в София предлага интересни материали за Георги Хаджиниколов. Вж.: Национален политехнически музей – Каталог. С., 2004.

промяна. Той описва по какъв начин делят денонощието „[...] нашите Българе⁶⁷, не само до где часовниците са били още рядки, но токо речи и до днес... Денят разделят на няколко части: утро (сутрина), пладня, и вечер [...]: утрото или сутрината поченва от как слънце истече и кога искът да определят с по-голяма точност времето до пладня, то казват, кога църква клепа, кога църква пуска, до обяд, по обяд и подир обяд“⁶⁸. Тези условни „части“ на деня ще се заместят – или ще се допълват – от часовете, и това е един процес, отговарящ на постепенното надделяване на „градското“ време в селото и на нарастващия стремеж към координация и дисциплина.

По същото време в градските центрове на България се използват паралелно две системи за измерване на времето: традиционното ислямско време, познато като часова система *алатурка* (*езани* или *гуруби*), в която броенето на часовете започва от залез и изгрев слънце; и европейското време, или системата *алафранга* (или *зевали*), в която обяд и полунощ представляват осите за измерването на времето. Разпространението на механичните часовници с часовете, обозначени в циферблата по системата *алатурка*, означава, че традиционната ислямска система на измерване на „сезонни“ часове, чието траене варираше в зависимост от дължината на дневната светлина, се заместила постепенно от една „официална алатурка“ система, измерваща стандартни часове от 60 минути, започвайки от залез слънце. Този процес, който се развива паралелно с дифузията и влиянието на механичния часовник, през втората половина на XIX в. вече е завършен. От този момент нататък, изборът между двете системи е абсолютно независим от разпространението на времеизмерващите механизми и е въпрос преди всичко на геополитическа ориентация и идеологическа борба. Решен за България с Освобождението и избора на европейската система, този въпрос ще продължи и през първите десетилетия на XX в. да предизвиква в Османската империя дебати и борби между професионалните елити – привърженици на „вестернизацията“ и традиционно ориентираните интелектуалци⁶⁹.

Разширяването на употребата на механичните часовници, свързано с геоописаната постепенна „хомогенизация“ на времето, отговаря едновременно на практически и символични нужди. Развиващата се търговия, образованието и по-късно индустриалното производство, заедно с религията, са социалните

⁶⁷ Авторът очевидно се отнася към селското българско население по начин, който препраща към силната още в средата на XIX в. връзка между социални и етнически обозначения. По този въпрос вж.: *Lyberatos, A. Men of the Sultan: the Beğlik Sheep Tax Collection System and the Rise of a Bulgarian National Bourgeoisie in Nineteenth Century Plovdiv. – Turkish Historical Review, 2010, No 1, 82–83.*

⁶⁸ *Мумев, Д.* За леточислението или хронологията. – Месецослов на българската книжнина, II–III, 1859, с. 8.

⁶⁹ *Wishnitzer, A. ‘Our Time’: On the Durability of the Alaturca Hour System in the Late Ottoman Empire. – International Journal of Turkish Studies, 16, No 1–2, 2010, 47–69; Idem. A Comment...*

полета, в които се очаква по-голям стремеж към координация и дисциплина. Носенето на часовник има обаче едновременно и, може би в преобладаваща степен, символично значение, тъй като предоставя социален престиж на притежателя си. Изследването в редица османски регистри за наследство (*тереке*) показва, че часовниците, първоначално луксозни подаръци към султана и имперската върхушка в Цариград, започват от XVIII в. да се разпространяват сред по-широки слоеве на населението, и това е един процес, свързан с възникването на търговската буржоазия в империята⁷⁰. Социално издигащи се християни буржоа участват в този процес на „демократизация“ на употребата на часовника, който служи на техните практични и символични нужди. В средата на XVIII в. в Софийските кадийски регистри се споменава първият християнин притежател на часовник⁷¹. Повече от един век по-късно дарителят Христо Георгиев е представен на скулптурата, поставена на входа на Софийския университет, с леко отворено сако, така че да се вижда веригата на джобния му часовник.

Да носиш часовник (обикновено висящ от шията) се смятало също в средата на XIX в. за нещо подходящо за един учител⁷². Известната история на Петко Славейков показва обаче, че часовникът бил толкова престижен, колкото и скъп. Славейков обяснява, че по онова време било абсолютно невъзможно за един млад учител като него да си купи часовник от заплатата. Той взел своя от един калфа шивач с уговорка 6 месеца да му дава уроци, а също така да му плаща допълнително и по 10 гроша месечно. След уволнението Петко не могъл да изплати часовника и терзията го взел обратно. Петко и баща му Рачо, казанджията, преживяват това лишение като голяма заплаха за неговия социален престиж, тъй като Петко не би могъл да се върне към казанджийския занаят, без да стане за резил: „Сега барем сахат да не беше окачал“ – казваше баща му и продължаваше да го укорява: „Започни от даскалък, от кибарлък, окачи сахат, стъкми се, хе, като „баро баджо“, като че си някой чокойски син, а че свърши на казанджилък: „прокопсия до коляно“⁷³.

Часовникът вече става все по-необходим в сферата на градската икономика със задълбочаването разделението на труда, и работното време започва да се превръща в стока, чието точно измерване придобива нарастващо значение за работодатели, работници и работнички⁷⁴. Трудовите договори, както този, който Михалаки Гюмюшгердан сключва с трима тъкачи през 1848 г.,

⁷⁰ Göçek, F. M. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*. Oxford – New York, 1996, 97–107. Хипотезата на Фатма Гючек се потвърждава и от изследването на Росица Градева в Софийските кадийски регистри. *Gradeva, R.* Цит. съч., 788–790.

⁷¹ Пак там, с. 790.

⁷² Гаврилова, Р. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. С., 1999, 156–157.

⁷³ Славейков, П. Р. Съчинения. Т. 3. С., 1979, 54–55.

⁷⁴ Thompson, E. P. Цит. съч.

задължавайки ги да приемат, че ще работят вечерно време на светлина през зимата, са красноречив пример за тези процеси. Както коментира Николай Тодоров, по онова време обикновено дължината на работния ден не предизвиквала още възражения, въпреки че, изглежда, обикновената работа „от тъмно до тъмно“ не се смятала достатъчна за пловдивския капиталист⁷⁵. По подобен начин прочутият „шевекер“, или 14- до 18-часов работен ден, на калоферските занаятчии в Цариград нарушава значително ритмите на природата⁷⁶. Въпреки че положението в това отношение в западния след Освобождението занаятчийски сектор не се променило значително до Първата световна война, развитието на работническото движение и постепенното въвеждане на законодателство за работното време определило рамките за пошироката употреба на часовника⁷⁷. Доколкото на мен ми е известно, съотношението между двата процеса, както и времето и темповете на разширяване употребата на часовника и от по-бедните слоеве на българското общество не са били предмет на специално изследване.

Като последен пример в този калейдоскопичен и задължително непълен преглед на практиките и употребите на часовниците, както и на техните символични и функционални измерения, ще ни служи една история, която е много характерна и показателна за промяната в усещането за времето и за дълбоката психосоциална трансформация, която съпътства употребата на часовника. Става дума за Неофит Рилски, неговия дневник и неговия часовник. Както се отбелязва от съвременните изследвания по социална история, съществува тясна връзка между часовника и дневника като инструменти за контрол и дисциплиниране в рамките на процеса на възникване на модерния индивид⁷⁸. А случаят с Неофит Рилски представлява една много интересна илюстрация за тази връзка. Още в 1836 г., когато вече е учител в Габрово и започва да пише своя дневник, Неофит Рилски притежава часовник и спорадично отбелязва точния час през деня, когато се случват разните метеорологични и други събития⁷⁹. Той продължава тази практика и в Копривщица, където се премества

⁷⁵ Тодоров, Н. За наемния труд в българските земи към средата на XIX век. – Исторически преглед, XXV, № 2, 1959, 18–19.

⁷⁶ Начов, Н. Калофер в миналото. 2. изд. С., 1990, с. 90 сл.; Маджаров, М. Моите спомени. 2 изд. С., 1968, 151–154.

⁷⁷ Нейчев, Х. Работният ден и пролетариатът (8-часов работен ден). С., б.г., 52–53.

⁷⁸ Dekker, R. Watches, Diary Writing, and the Search for Self-Knowledge in the Seventeenth Century. – In: Smith, P., B. Schmidt (eds.) Making Knowledge in Early Modern Europe. Chicago – London, 2007, 127–142; Baggerman, A. Lost Time: Temporal Discipline and Historical Awareness in Nineteenth-Century Dutch Egodocuments. – In: Eadem, R. Dekker; M. Maschuch (eds.) Controlling Time and Shaping the Self. Leiden, 2011, 455–541.

⁷⁹ Например: „Юли 25: –, в тойже били би в сретения Г. Митрополиту Терновскому, тогда и пришол он в 6 часов“ – НА – БАН, ф. 12к, оп. 1, а.е. 1, Неофит Рилски, Дневник, 7 май 1836 – 9 окт. 1847, л. 89.

през 1837 г., за да учителства. След като се завръща в Рилския манастир през 1841 г., бележките за часовете се явяват все по-често в дневника му, а конфликтът между светското и религиозното време, преживяван от Неофит, се изразява все по-красноречиво, тъй като той регистрира редовно различните, всеки път, часове, през които се извършват ежедневните религиозни практики. С часовник в ръка Неофит отбелязва часовете, през които монасите се приканват за молитва или когато литургията свършва: август 15: „(иже бил петък) клепали на 5 1/2 часов ноция“, септември 14: „(иже бил неделя) нощию клепали на 6 1/2 часов“⁸⁰. Награпчивата идея на Неофит за измерването на времето и точността достига кулминация на Великден 1845 г.: „Априлия 15 (иже бил Неделя Светий Пасха) нощюу клепали на 5.“, пише Неофит, а в скоби добавя: „Христос воскресе рекло се на 6 1/2“⁸¹. През май 1846 г. Неофит губи часовника си, връщайки се от Стара Загора в манастира. На следващия ден той отбелязва в дневника си: „[...] аз же много скорбял за сахато и немогл никоим образом утешити себе“⁸². Тази бележка е изключително показателна за психологическите измерения на все по-близкото отношение между човека и часовника, дори и в рамките на един манастир, който, въпреки очакванията за обратното, функционира с едно отпуснато усещане за времето.

Последната, но не по-малко важна, линия на изследване на „кръстосаните“ истории на културен трансфер и трансформация е проучването, паралелно с разпространението на часовника, на трансфера на „знанията“ за него и употреба му, процес, свързан с разширяването на грамотността и разпространението на печатните медии през XIX в. Чрез редица текстове, като започнем от учебниците по физика и продължим с вестници, списания и книги, се разширява „знанието“ за механичните часовници и измерването на времето, докато паралелно се разпространява и един нормативен, повлиян главно от протестантската етика, дискурс за това, какво значи да „използваш“, да „експлоатираш“, да „харчиш“ или да „губиш“ времето си. Разглеждането на тази проблематика, изследването на която би могло да ни посочи особености на „времевата“ култура у нас, надхвърля обаче рамките на настоящата статия.

Трансферът, който се опитахме в тази статия да осмислим и да проследим – доколкото изворите ни го позволяват – не се отнася и не може да се отнася до „националните култури“ като единици на произход или приемане на трансферираните предмети и културните практики. Въпреки че страната на произход на времеизмерващия механизъм не е по принцип без значение за оформянето на „националните образи за другия“ (и случаят „Швейцария“ е характерен в този смисъл), това, което срещаме в двата края на трансфера, е фактически плуралистична и мултиетническа обстановка, в която има различ-

⁸⁰ Пак там, л. 98, 101 и разпръснато.

⁸¹ Пак там, л. 54 гръб.

⁸² Пак там, л. 68.

ни производители, търговци и потребители. Едно „българско“ схващане или усещане за времето, особено когато говорим за периода преди Освобождението – е абстракция от мултикултурно общество, в което, например, мюсюлманското население, изглежда, че развива изключително силно отношение към „цъкащото гюленце“. Изследвайки този трансфер, осъзнаваме едновременно, че „баналността“ и голямото разпространение на явлението го превръща от нещо, което се обяснява от изворите и категориите на изследователя, в едно огледало за неговите категории и извори и го подтиква към постоянна саморефлексивност. Трансферът на механичните часовници и времеизмерващи практики, в посока от европейското „ядро“ към неговата периферия и останалия свят, има подчертан транснационален характер и поема функцията на социална и културна хомогенизация, която се развива паралелно с тенденциите за изкристализиране на отделните „национални култури“. Един саморефлексивен изследователски подход, който ще надхвърля неподходящите национални рамки, би могъл да предложи алтернативни сравнения (географски, социални и др.), които е възможно да бъдат проследени в процеса на приемането и употребата на времеизмерващите машини на регионално ниво. От друга страна, фокусирането върху „преживяването“ би ни предпазило от опростения модел на „вестернизация“, който приема за даденост абсолютно определящото влияние на една доминираща култура върху друга по-ниска култура-приемник. Също така този подход дава възможност да разглеждаме от друга гледна точка дълбоките преобразувания и преживявания, свързани с т. нар. европеизация на балканските общества.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА РУСНАЦИТЕ ПРЕЗ XIX ВЕК (НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР И ВЗАИМНО ВЪЗПРИЕМАНЕ)

ИГОР И. КАЛИГАНОВ

Игорь И. Калиганов. БОЛГАРЫ ГЛАЗАМИ РУССКИХ В XIX СТОЛЕТИИ
(НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР И ВЗАИМОВОСПРИЯТИЕ)

В статье впервые предпринимается попытка осветить истинное восприятие болгар глазами русских в XIX столетии. Обычно эта тема раскрывалась с недомолвками, обхождением острых углов и замалчиванием тех трудностей, которые неизбежно появлялись в результате взаимного непонимания между русскими освободителями и порабождённым турками болгарским населением. Это непонимание возникало не только вследствие различия болгарского и русского языков, а, прежде всего, из-за недостаточного знания русских местных обычаев и психологии болгар, сформировавшейся в условиях иноземного ига. По этой причине русские очень часто ошибочно толковали поведение болгар, будучи не способны правильно понять его истинную подоплёку.

Темата, която засягаме, е доста деликатна и чувствителна, но не защото според традицията трябва да се премълчават неприятните моменти и за двете страни и майсторски да се заобикалят острите ъгли – ще се постараем да говорим за тях, без да премълчаваме нищо. Темата е сложна за разкриване, защото взаимоотношенията между българите и руснаците не са неизменни, а напротив – те са много подвижни, имат своята вътрешна динамика и бързо преминават в противоположни състояния. Тук е мястото да се напомни за историческия факт, който е добре известен на специалистите: само за седем години

след войната (1877–1878) до 1886 г. се преминава от състояние на взаимно обожание към прекъсване на дипломатическите отношения между България и Русия и размяна на взаимни злобни нападки в пресата на двете страни. Но това се отнася предимно до взаимоотношенията на руснаците и българите, а не до националния характер на последните, макар че едното, без съмнение, е свързано с другото. Трябва да се отбележи и това, че руснаците имат слаба представа за българската менталност, за това, как българите възприемат света и какви са истинските им чувства, които те изпитват към освободителите. След руско-турската война от 1877–1878 г. военният кореспондент, писател и журналист В. И. Немирович-Данченко справедливо отбелязва, че грохотът на войната, отчаянието и злобата не дават възможност за внимателно вглеждане в българския народ, поради което се получава, че „[...] да освободим българите – освободихме ги, но да ги опознаем – не ги опознахме [...]“¹.

Основна цел на нашата статия е да се систематизират наблюденията на руснаците за националния характер на българите и техните нееднозначни отношения с освободителите през XIX в. Трябва да отбележим, че като предаваме съдържанието на източниците, ние се стремим да запазим тяхната лексика и тоналност, като избягваме неуместната в случая академична гладкост. Искаме да направим и уговорката, че в статията не се разглеждат онези сведения, които руснаците могат да почерпят от излизашите през XIX в. преводни печатни трудове с историческа и географска тематика. Групата от такива източници, най-ранните от които се отнасят към 10-те и 20-те години на посочения век, не е толкова малка² и със самото си съществуване опровергава грешното широко разпространено мнение, че България е открита за руснаците от учения Ю. И. Венелин, който едва ли не изважда на бял свят цяла страна и цял народ от бездната на историческото небитие. За България и българите в руското общество не са зле осведомени още преди 1829 г., когато излиза знаменитият труд на Ю. И. Венелин „Древните и днешните българи...“ Вярно е, че тези сведения като цяло са вторични, авторите им ги заимстват един от друг, прехвърлят се от книга в книга, създавайки един примитивен стереотип за българите: българският народ е мирен и трудолюбив, покорен и съвсем необразован³. Но и самият

¹ *Немирович-Данченко, В. И.* После войны. Очерки и впечатления русского корреспондента в освобожденной Болгарии. СПб., 1880, с. 2.

² Вж. напр.: *Гурьянов, И.* Взгляд на Турецкую империю в теперяшнем ее состоянии. М., 1828; Молдавия, Валахия и Булгария. – Московский телеграф, 1828, т. 20, № 8, 522–526; [*К. С. Полевой*]. Взгляд на состояние турецкого государства. – Пак там, 1829, ч. 28, № 16, август, 465–481; *Ладыженский, М.* Взгляд на Европейскую Турцию и окрестности Константинополя. СПб., 1828; Новейшие исторические, политические, географические сведения о Турецкой империи, заимствованные из достоверных путешествий и исследований исторических. Ч. 1–3. М., 1828.

³ *Достян, И. С.* Българите в руската литература и периодичен печат през първите десетилетия на XIX в. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 193–210, 208.

Ю. И. Венелин, създавайки своя труд, няма преки контакти нито с България, нито с българите в тяхната историческа родина, а се опира на сведения, взети от други автори⁴.

Преди Ю. И. Венелин за България и българите пише например А. М. Спиридов, който служи в генералното консулство в Букурещ и се сблъсква в Дунавските княжества с български преселници, т.е. наблюдава ги със собствените си очи⁵. Той свидетелства за наличието в България на огромно количество едър рогат добитък, на безброй стада овце, за изключителното плодородие на българската земя, която дава богати реколти от пшеница и царевича, ражда сочни плодове и големи зеленчуци, за изобилието от дивеч в планините и горите и за природната благодат, която превръща страната в райско кътче⁶. Въпреки това, в тези свидетелства определено присъства вторичност, като се има предвид, че самият А. М. Спиридов не е пътувал до България и фактически предава на читателя впечатленията на руски офицери, които били по българските земи по време на руско-турската война от 1806–1812 г., или на влашките и молдовските търговци, които често отиват при съседите българи с търговски цели. Вторични и противоречиви изглеждат и характеристиките му относно българите като народ. От една страна, А. М. Спиридов пише, че българите са храбър народ, но не и предприемчив, а от друга, твърди, че много българи имат склонност към търговията и извършват големи и изгодни търговски сделки, като продават занаятчийска продукция във Влашко, Молдова, Сърбия, Трансилвания, Унгария, Австрия и Русия⁷. Към последния въпрос ще се върнем по-късно, а засега само ще отбележим, че свидетелствата на А. М. Спиридов не са основани на лични визуални наблюдения, а са получени от втора ръка.

Като цяло на правилната оценка за българите, за поведението им и националните им качества в голяма степен пречи незнанието на българския език от страна на руснаците. Тук трябва да се отбележи и фактът, че до Освобождението на България българите нямат кодифициран общонационален книжовен език. Речта им представлява пъстра смесица от турцизми, гърцизми и диалектизми, които славянско-руското ухо трудно възприема. Майор-квартирмейсторът Чуйкевич, който преминава Дунава по време на руско-турската война от 1806–1812 г., не възприема българския език като славянски и пише само за приликите му със славянското наречие („много напомня на Славянското

⁴ *Венелин, Ю. И.* Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. М., 1829, с. 17; *Калиганов, И. И.* Болгария и болгары глазами русских в XIX столетии (В период русско-турецкой войны 1878–1879 гг. и до нее). – Във: *Славянский мир в третьем тысячелетии. Россия и славянские народы во времени и пространстве.* М., 2009, 44–45.

⁵ [*Спиридов, А. М.*]. Краткое обозрение народов Славянского племени, обитающих в Европейской части Турецкой империи. – Северный архив. СПб., 1825, № XV, 191–234.

⁶ Пак там, 198–199.

⁷ Пак там, с. 195, 200.

наречие“)⁸. А споменатият служител на руското консулство в Букурещ А. М. Спиридов, сблъсквайки се с българите в този град и в Дунавските княжества, се съмнява дали изобщо българското наречие принадлежи към славянското, защото то, по думите му, „е различно от славянския език и на различни места, където се говори, е развалено и примесено с други“⁹. Наистина съществува и противоположно мнение, дадено от издателя и публициста А. С. Суворин през 1876 г. по време на работата му като кореспондент към руското посолство в Константинопол. „Българският език – пише той – е почти руски език и колкото повече се развива, толкова повече ще се доближава до руския.“¹⁰

Обаче подобна гледна точка е плод на явно славянофилско преувеличаване. И колко е далеч тя от истината личи от лингвистичния казус от периода на освободителната руско-турска война от 1877–1878 г. Военният кореспондент В. И. Немирович-Данченко разказва как изгладнял руски офицер поискал в Търново от местен дюкянджия да му даде незабавно прясна „булка“ (на руски „кифла“ – бел. на прев.), което предизвикало у българина пълно объркване и нервна възбуда. Дюкянджията твърдял, че „булката“ му е само една и си е негова. По-късно се изяснило, че на български думата „булка“ означава „млада съпруга“ и българинът си помислил, че офицерът иска точно нея¹¹. Този случай ми е описван с чувство за хумор не един път в България, като грешно е отнасян към времето на Втората световна война. В действителност обаче всичко е било много по-сурово, а ситуацията не е била никак хумористична. Офицерът кипнал (стиснатият българин си признавал, че има „булка“, но искал да си я „изяде“ сам, без да я сподели с изминалия четиридесет версти в марш на скок руснак) и хубавичко набил скръндзата¹².

Съществува и известно неразбиране на някои жестове, които при българите означават нещо съвсем друго, в сравнение с това, което означават при руснаците. Първоначално много недоразумения възникват например във връзка с навика на българите да клатят глава при несъгласие, отрицание или отказ. С това, както отбелязва участникът във войната от 1877–1878 г. ротмистър В. В. Воейков, руските войници успели да свикнат чак впоследствие¹³. Доста по-невинни били някои разминавания в обичаите на българите и руснаците при посрещането на гости. Повечето руски пътешественици и военни по време на освободителната руско-турска война от 1877–1878 г. отбелязват навика

⁸ Стратегическите разсуждения о первых действиях россиян за Дунаем в 1810 г. с историческими и статистическими замечаниями. Сообщено от служившего по Квартирмейстерской части отставного Майора и Кавалера Чуйкевича. – Във: Военный журнал. СПб., 1810. Кн. 4. Сентябрь, с. 91. Бел. № 1.

⁹ Спиридов, А. М. Цит. съч., 193–194.

¹⁰ Суворин, А. С. Откажемся от Болгарии. – Новое время (СПб.), 21 сент. 1876, с. 1.

¹¹ Немирович-Данченко, В. И. Цит. съч., с. 4.

¹² Пак там.

¹³ Воейков, В. В. От Дуная до Царьграда. 1877–1878. Записки участника. М., 1900, с. 16.

на българите да черпят госта с чаша студена вода и купичка сладко от сливи, вишни, розови листа и др.¹⁴ Такова поведение напълно противоречало на руската поговорка за посрещане на гости: „Каквото има в печката, слагай го на масата“. Но това разминаване е свързано с много исторически и географски фактори. В България канят гости, не за да ги нахранят до пръсване, а за да си поговорят приятно. Да си хапне до насита гостът може и вкъщи, още повече че обикновено той живее или в съседната къща, или съвсем наблизо. България е малка страна... Що се отнася до гостите отдалече: към тях отношението на българите е съвсем друго. Журналистът В. В. Крестовски пише, че свищовският чорбаджия Вълко Поварджиев (най-вероятно В. В. Крестовски преиначава по руски маниер българската фамилия Павурджиев – И. И. К.), при когото той бил отседнал по време на войната от 1877–1878 г., го гощавал не само с вода и сладко, но и всеки път настоятелно го викал да обядва, като специално слагал в трапезарията висока европейска маса със столове¹⁵. Това било правено специално за госта, тъй като българите по онова време обикновено се хранели на ниска турска масичка, наречена „софра“.

Друго несъответствие е навикът на българите да сервират след ядене силно кафе в малки чашки, без никога да предлагат на гостите чай. Когато руснаците молели да им направят чай, им сервирали някакъв „бъркоч“ с подправки, който никак не ставал за пиене¹⁶. На свой ред пък българите се чудели как може да се пият такива количества горещ чай, при това по няколко пъти на ден¹⁷. Руснаците се дивели как българите пият разрежена водка от карамфил (това най-вероятно е анасонова ракия – И. И. К.)¹⁸ и постоянно молели да не се разреждат спиртните напитки. По отношение на употребата на силни напитки се отбелязва, че българите могат да пият и винаги го правят с мярка. По време на цялата война от 1877–1878 г. руснаците не виждат нито един пиян българин по българските земи. В същото време пък българските „братушки“¹⁹ бързо откриват слабостта на руските войници към спиртните напитки и изваждат да продават бъчви с вино и ракия покрай пътищата по маршрута на руските войски. Бдителните командири вземат мерки срещу напиването на руските войници по време на марш, като заповядват да се излива съдържанието на съдовете на пътя²⁰.

¹⁴ *Крестовский, В. В.* Собрание сочинений. Т. 5. Двадцать месяцев в Действующей армии в 1877–1878 годах. СПб., 1879, с. 167.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ *Воейков, В. В.* Цит. съч., с. 17 (При молбата на ротминистъра за чай българските хазяи му донесли чай с канела. – *И. И. К.*).

¹⁷ *Южаков, Е. П.* Один месяц в Болгарии. – *Современник* (СПб.), т. 84, № 11, 1860, 193–220, 203.

¹⁸ *Воейков, В. В.* Цит. съч., с. 111.

¹⁹ „Братушки“ започнали да се наричат едни други с умиление българите и руските войници.

²⁰ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны (дневник русского корреспондента). 1877–1878. Т. 2. СПб., 1879, с. 263.

Но такова учудване един от друг е породено от разликите в обичаите и нравите на българите и руснаците и не е отражение на някакви черти на българския национален характер. Тази разлика съществува и до днес и има константен характер. Същото се отнася и до наблюденията на руснаци, които са посетили българските земи през XIX в. и са писали за природата, климата, градовете и селата в България, за българските къщи, народните носии, сватбените и погребалните обреди²¹. По друг начин стоят нещата с взаимното възприятие между българи и руснаци. В. И. Немирович-Данченко, както се спомена в началото на статията, правилно отбелязва пълното непознаване на българите от страна на руснаците в периода на руско-турската война от 1877–1878 г. В спомените му четем, че сред руснаците се говори за запазен в някои райони обичай при българите, според който престъпниците се набиват на кол; някакъв полковник съвсем сериозно заявява, че българите зашиват неверните си жени в кози мехове, а след това ги давят в Босфора (очевидно полковникът не е знаел колко далеч от България се намира Босфорът)²². Наред с всички нелепости за българите, в руското съзнание съществува и идеализираната представа за потиснатите от турците българи, които само чакат да бъдат освободени, като при това се надяват единствено на Русия.

Заслугата за създаването на образа на нещастния, забравен от всички, достоен български народ е на учения Ю. И. Венелин. Своя труд „Древните и днешните българи...“ той най-вероятно създава във връзка с руско-турската война от 1828–1829 г. (която, както се вярвало, можела да доведе до освобождение на българите) и затова неслучайно нарича своето съчинение „полемично“. То е пропито с романтичен патос, изпълнено е с възклицания, директни обръщения и призови към съвестта на руската общественост. Той се учудва, че „никой славянин не плака над тялото на убития лъв“, чийто огромен труп „беше захвърлен в Балканските, Македонските и Румелийските гори“. Точно с него се храни „двурогото чудовище, дошло от пустините на Арабия“. По думите му българският народ е най-многобройният в Европейска Турция, като не отстъпва на гърците, турците и даже на поляците и чехите, а в славянския свят – само на руснаците. Освен това, разпръснали се не само в своите изконни земи, но и в Молдова, Влашко и Трансилвания, българите са преки потомци на народа „някога най-благороден от всички славянски племена“²³. Но сега той е най-нещастният, тъй като е сведен до робско положение, търпи непрекъснати обиди и унижения от турците и тъне в невежество, както тънат и управляващите го господари. Животът на българите и целостта на тяхната собственост зависи не от правото, а от прищевките на турските паши.

²¹ Вж.: *Калиганов, И. И.* България и българи глазами русских в XIX столетии (В период русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и до нее). – Във: *Славянский мир в третьем тысячелетии...*, 41–62.

²² *Немирович-Данченко, В. И.* После войны..., с. 9.

²³ *Венелин, Ю. И.* Цит. съч., 9–10, 5.

През 20-те –50-те години на XIX в. значителен принос за оформянето на образа на идеалния славянин, който страда от турците, имат и руските славянофили А. С. Хомяков, Ф. И. Тютчев, И. С. Аксаков и др. Славянинът българин се възприема като измъчен, потиснат, послушен, „в меката и симпатична натура на когото има толкова доброта и чистота“. „Виждете – пише за един такъв идеализиран българин писателят В. М. Максимов, – как той вярва, колко искрено ни гледа в очите, как той, простият селянин – „братушка“, се радва на щастието си при вида на своя освободител, на родния си „войник-братушка.“²⁴ В руското общество е разпространено и мнението, че българите успяват да запазят в националния си характер, социалния си живот и нравите си най-добрите качества и черти на славянските племена благодарение на настъпилото по време на турското робство господство на патриархалния начин на живот. В същото време се смята, че незасегнатостта на българското общество от европейската цивилизация и неопитността му правят българина мек и податлив, като „восък, от който човек може да извае каквото поиска“²⁵. Погрешността на такова мнение за многострадалния народ, който е принуден векове наред да се огъва под турското робство, но въпреки всичко оцелява, а не се пречупва, е толкова очевидна, че не се нуждае от никакви доказателства.

По същия начин българите преди освободителната война от 1877–1878 г. също нямат ясна представа за руснаците. Руските войници се появяват много пъти по българските земи през XIX в. и преди освобождението на страната от османско иго, като последното им масово присъствие в страната е почти половин век по-рано, по време на военните действия на руската армия в България през 1828–1829 г., и събитията от онези години вече са успели да избледнеят в историческата памет на народа²⁶. Затова представите на българския народ за руснаците имат предимно легендарен характер със силно ограничен митологически регистър. На първо място, трябва да се спомене известната легенда за бъдещия освободител на българите Дядо Иван, чието име се свързва с Иван Грозни, а датира в широкия диапазон от XVI до XVIII в. На второ място: преданието за Беклеш, когото руската императрица Екатерина II уж изпратила заедно със Суворов и княз Потьомкин да освободи българите, а в същото

²⁴ Максимов, В. М. Две войны 1876–1878 гг. Воспоминания и рассказы из событий последних войн Н. В. Максимова (бывшего корреспондента на театре военных действий). Ч. 2. Война в Болгарии. СПб., 1879, с. 596.

²⁵ Пак там.

²⁶ Тук не се споменава Кримската война от 1853–1856 г. поради незначителността на бойните действия на руските войски в българските земи през тези години – те се изразяват само във вялата 35-дневна обсада на дунавската крепост Силистра през май – юни 1854 г., а по-късно, поради концентрацията на войски от Австрия на границата на Дунавските княжества и пристигането на войски на съюзниците на Турция – Англия и Франция във Варна, обсадата е вдигната и руските войници се връщат на левия бряг на Дунав. Вж.: *Зайончковский, А. М.* Восточная война 1853–1856 гг. Т. 2. СПб., 1913, 428–429; *Пытин, А. Н.* Старая и новая Болгария – Вестник Европы (СПб), 1877, № 5, 289–293.

време този митичен герой е с български произход. Преданието е записано по думите на един просяк гуслар на връх Шипка през 1867 г. от известния български писател Любен Каравелов²⁷. И накрая – сред народа е разпространена представата за идентичност на „московците“ и българите. Тя се основава на убеждението, че руските царе всъщност са потомци на спасилите се от турците български православни царе²⁸ и че на север от Дунава живеят техните съплеменници българи, които по-късно започват да се наричат казаци, а тези, които се смесват с други народи – руснаци.

Всички тези мнения и легенди водят до истински взаимен шок по време на освободителната война от 1877–1878 г., когато огромни маси от българското население влизат в пряк контакт с повече от двеста хиляди руски войници и офицери²⁹, които за първи път навлизат толкова дълбоко в българските земи, стигайки почти до Константинопол. Съотношението между българите и руските войници тогава е три към едно³⁰. Такава пропорция не е имало никога преди това, да не говорим за местата на битките или обсадите на градове, където броят на руските войски многократно превишава местното българско население. Българите и руснаците за първи път са включени в толкова мащабни преки контакти и не само се срещат лично, но и извършват множество действия и постъпки, които невинаги водят до взаимно разбиране и одобрение. Ето защо по това време в руските медии и в руското общество се появяват толкова много и толкова противоречиви оценки за българите: „братушките са неблагодарници“, „братушките са готови да споделят последния си залък“, „братушките са скъперници“, „братушките са народ, от който трябва да се учим“, „братушките са страхливци“, „братушките са смелчаци“, „братушките са мързеливци“, „братушките от сутрин до вечер работят неуморно“, „братушките са търгаши“, „братушките се занимават най-вече със селско стопанство“,

²⁷ Каравелов, Л. Записки за България и за българите – Във: Възрожденски пътеписи. С., 1969, 227–228.

²⁸ Макарова, И. Ф. Россия в представлениях и отношении к ней болгар (начало XVIII в. – 1875 г.) – Във: Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.). М., 1995, 142–163, 146.

²⁹ Действащата Дунавска армия наброявала над 260 хиляди души (Вж.: Ачкасов, В. И., А. П. Барбасов, В. И. Виноградов., Й. Митев., И. И. Ростунов. Русско-турецкая война 1877–1878 г. Под ред. И. И. Ростунова. М., 1977, с. 69), но трябва да се има предвид, че в състава ѝ имало не само руснаци, но и представители на други населяващи Руската империя народи: украинци, финландци и др.).

³⁰ Вж.: Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век. Състав., предг., комент. и бел. М. Н. Кожухарова. С., 1986, с. 168. Посочената тук цифра по разчетите на Ю. И. Венелин (750 хиляди българи в България), разбира се, не отразява числеността на всички българи на Балканите, в това число в Македония и Тракия, но напълно съответства на количеството хора, които участват в театъра на военните действия през руско-турската война от 1877–1878 г. Въз основа на това може да се направи заключение, че общото съотношение между българи и руснаци в този ареал е било приблизително 3:1.

„братушките са богаташи“, „братушките са бедняци“ и т.н. Руската преса, с предразположеност към бързо обобщаване, веднага абсолютизира действията и поведението на отделните българи и ги приписва на целия български народ. Според точната характеристика на А. Н. Пипин руската самодоволна преса „от позицията на собствените си нищожни политически разбирания смело преценява и съди за другите народи“³¹.

Ще се опитаме аналитично да подходим към това разминаване на мненията, за да открием причините за появата му. Първите срещи на българите с войниците от руската освободителна армия без съмнение преминават в атмосферата на народно тържествуване. Картината на една от тези срещи, описана от капитан В. В. Воейков, сякаш е излязла от епичното платно на някой художник. По думите му местното население се радва, навсякъде се раздават викове „Добре дошли!“, българите хващат руските войници за ръце, приятелски ги потупват по рамо, водят за юзди конете им, поднасят им ракия и мед, пълнят им торбите с храна³². Подобна картина предлага и В. И. Немирович-Данченко, като очертава първата среща на българите с освободителите в Дряново. Според него на улицата излязло всичко живо в града, очите на хората блестели от радост, хвърляли цветя и връзки с ароматни билки на войниците, някаква жена хвърлила сливи на самия В. И. Немирович-Данченко, а други пъхали в ръцете на войниците тютюн и парчета свинска сланина... Най-впечатляващата среща на руските войници с българите обаче, състояла се на 16 юни 1877 г. в първия освободен от турците български град Свищов, е описана в писмото на Н. Д. Шишманова до нейния син И. Д. Шишманов, известният по-късно учен. „Не може да се опише каква беше радостта и какво беше щастието на хората! Всички се устремиха към долния квартал, за да ги (руските войници – И. И. К.) пресрещнат, а жените и децата изпокъсаха всички цветя, за да направят букети и да ги хвърлят на минаващите през града войски, непрекъснато крещейки „У-р-р-а“ . И така беше от осем часа вечерта до два часа през нощта“ – пише тя на сина си³³.

По време на подобни срещи се материализират вековните очаквания на българите за свобода, радостта от освобождението от чуждо владичество и очакването за нов, по-добър живот. Очакванията у българите за свобода през целия XIX в. нарастват с всяка поредна руско-турската война: 1806–1812 г., 1828–1829 г., 1853–1856 г. и накрая войната от 1877–1878 г. Надеждите за освобождение от турците се свързват с Русия и затова руснаците биват посрещани по българските земи така топло, дори когато те се появяват по други поводи. Монахът Парфений, който през 1839 г. преминава през българските земи на път за Атон,

³¹ Пипин, А. Н. Наша печатъ и болгарские дела. – Вестник Европы, 1877, № 10, 878–899, 885.

³² Воейков, В. В. Цит. съч., 80–81.

³³ Немирович-Данченко, В. И. Год войны (дневник русского корреспондента). 1877–1878. Т. 1. СПб., 1878, с. 35; Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т. 2. М., 1964, с. 43, № 109. Писмо от 28 юни 1877 г.

си спомня как възрастна двойка българи посрещнала изморените до смърт и измокрените до кости руски поклонници. Българите не само с радост дали подслон на пътниците, но и им измили краката, дали им топли чорапи и сухи дрехи и разделили хляба си с тях, както библейските Авраам и Сара. В Калофер местните жители, като научили откъде идват странниците, дълго ги убеждавали да им погостуват поне още една седмица, тъй като по-рано те никога не били виждали руснаци³⁴. А на посетилия през 1855 г. българските земи представител на Славянския комитет и сътрудник на списание „Съвременник“ Е. П. Южаков силно впечатление му правят трогателните сбогувания с българите. Те дълго не искат да го пускат, но тъй като прощалният час все пак настъпва, мало и голямо от цялото село излиза да го изпрати. Десетина българки подаряват на всички гости везани кърпи за техните сестри и жени. Мъжете и момчетата тичат пред гостите близо три километра, като се обръщат назад към тях и се спъват по неравния път. Когато идва кулминационният момент преди раздялата, юнаците подхващат тъжни прощални песни. Много от изпращачите не крият искрените си сълзи. „Нито една раздяла в живота ми не е била толкова трудна, колкото тази“ – признава пред читателя Е. П. Южаков³⁵.

Но естествено, българите не могат да посрещат и изпращат така госто-приемно и емоционално всички руски войски, които преминават през градовете и селата по време на войната от 1877–1878 г. Разбира се, първоначално те са изпълнени със съчувствие към руснаците, поднасят им хляб и сол, черпят ги с ракия и вино, гощават ги с месо, плодове и зеленчуци. Но празникът не може да продължава вечно – българският земеделец е спестовен и преди всичко загрижен за съдбата на собственото си семейство. А тук изведнъж се появяват един след друг десетки хиляди освободители, всеки ден искайки едно или друго, вярно, предлагайки в замяна рубли, но за какво са им те, ако утре домочадието започне да умира от глад поради липса на храна.

Отношението на българите към руснаците лека-полека започва да се променя³⁶ и поради факта, че заедно с обикновените руски войници пристигат крадливи интенданти и нахални снабдители, които искат да измамят местните жители и да забогатеят. Разорение причинява не само турската войска, но и руската с тази разлика, че за турците се използва думата „грабеж“, докато за руснаците – „реквизиция“. Оплакванията на руските интенданти от българското търгашество в повечето случаи са чисто лицемерие и изразяват техния

³⁴ *Парфений монах* [Агеев Петр]. Вж.: Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле постриженника Святыя Горы Афонския инока Парфения в четырех частях. Ч. 2. М., 1855, 48–49, 54–55.

³⁵ *Южаков, Е. П.* Цит. съч., с. 200.

³⁶ *Войков, В. В.* Цит. съч., с. 77. Ротмистърът отбелязва, че там, откъдето руските войски минавали за първи път, българите ги посрещали радушно, а там, откъдето по-рано били минавали други, казвали, че нищо не е останало по домовете – турците взели всичко, а в знак на неопровержима истинност на думите си почуквали с нокът по зъбите си.

стремеж да си натъпчат джобовете, възползвайки се от разликата между реалната изкупна цена и мнимата отчетна.

Така все повече се приближаваме към ужасното лице на всяка война, без значение на колко благородни цели служи тя и с какво име ще влезе в историята. В апела на руския император Александър II, отправен на 10 юни 1877 г. към българските жители, на всеки християнин се гарантира защита от страна на руските воители срещу всяко насилие. „Нито един косъм няма да падне безнаказано от главата му – се споменава в апела, – нито една частица от имуществото му няма да бъде открадната от мюсюлманин или от който и да е, без веднага да последва възмездие [...]“ И още: „Животът, свободата, честта, имуществото на всеки християнин, без значение към коя църква принадлежи, ще са еднакво осигурени“³⁷. Няма съмнение, че император Александър II се е ръководел от най-топли чувства към българския православен народ и е искал всичко наистина да се случи така, но военната действителност винаги се оказва по-тежка от благородните призиви и намерения. За първи път в историята на българските земи идват едновременно над 200 хиляди руски войници, сред които са най-различни хора: бедни и богати, умни и глупави, добри и лоши, милосърдни и жестоки, благородни и подли, светци и мръсници, скромни и нагли, честни и крадливи, целомъдрени и развратни, спокойни и избухливи, миролюбиви и насилници, такива, които са изпълнени с чувство за свещен дълг – да освободят българите от робството, и такива, които се отнасят към този дълг абсолютно равнодушно.

Нито един апел не може да защити мирното население от ужаса на войната, от смъртта на близки хора и от загубата на имущество, от кражбите и насилието на онези, които се възползват от военния смут да грабят. Именно поради това се е появила мъдрата руска поговорка: „Един воюва, друг благува“. Разбира се, турците са главните виновници за нанесените щети, за смъртната заплаха, за загубата на всичко натрупано. Освободителната война за Русия изобщо не е приятна разходка – тя продължава повече от очакваното и благополучният изход от нея понякога предизвиква съмнение. Изходът от войната кара българите отново да си спомнят вековната народна истина „не вярвай на очите си“ – той изостря типичната за българския национален характер недоверчивост. Причините за съмнение в неизбежно настъпващото освобождение са напълно основателни. Българите са преживели случващото се неведнъж и паметта за това е още жива в съзнанието на бащите и дядовците им, уташила се е в гените на народа. Руските войски се появяват на границата на Османската империя, преминават Дунава, бият се с турците, пробуждат у българите надежда за свобода, но след това си тръгват. Руската армия оставя след себе си разорени от войната земи и принуждава българските си съратници да напуснат своята родина, за да се спасят от разлютените турци. Така е през 1806–1812 г., същото се случва и по време на войната от 1828–1829 г., повтаря

³⁷ *Крестовский, В. В.* Собр. соч. Т. 5, с. 124.

се и по време на Кримската война от 1853–1856 г., може да се случи за пореден път и през войната от 1877–1878 г.³⁸

Много точно отбелязва всичко това Ф. М. Достоевски: той пише за психологията на българина, който се страхува от предишните си господари, турците, и си мисли, че „ей сега те ще се върнат и веднага ще разберат, че съм помагал (на руснаците – б. м., И. И. К.)“. По думите на писателя, именно поради тази причина българинът започва да гледа изпод вежди руснаците, т.е. да се сдържа, запазвайки съмненията и горчивите размисли дълбоко в себе си³⁹. На това обръща внимание и писателят С. С. Окрейц, който обаче не успява да обясни странното поведение на българите, които могат с часове да седят до огнището, втренчено да гледат огъня, като мислят за свои си работи, и да отговарят на зададените им въпроси без желание и с по една дума⁴⁰. А българинът има за какво да мисли, понеже руската кавалерия изпотъпква посевите му не по-зле от турската, руските снабдители реквизируют воловете му като животинска тяга за армията, но често забравят да му ги върнат след това, оставяйки българския земеделец без единствения му източник на прехрана. Освен това, на руските войски е заповядано при отстъпление да изземат от българите сено, сламата, фуражното зърно и другите му запаси, за да не остане нищо за турците⁴¹. Само че не остава нищо и за българите, заради чието освобождение е цялата тази война. Ето защо много българи отвеждат високо в планините останалите им волове, коне и овце. Те крият от снабдителите и фуража, за да има с какво да се храни добитъкът през зимата.

Макар че руските интенданкти плащат на българите за продоволствията и животинската тяга по-малко, отколкото записват в отчетните документи, те все пак им плащат. Много по-лоши са мародерствата на руските войници, които са предизвикани от глада, настъпил заради кражбите и бездействието на собствените им снабдители. В. Ю. Немирович-Данченко с доза хумор описва един подобен епизод от войната. Подофицер хваща двамина от своите войници, които крият зад гърба си уловена кокошка. „Надявам се, че кокошката не е българска?“ – строго пита той мародерите, на което те, подсмиввайки се хитро, бързо отговарят: „Съвсем не, Ваше Благородие! Кокошката си е съвсем турска! Защото на български кокошка е „журица“ (р. кокошка – бел. на прев.), а турската дума е „кокошка“*. В други спомени за войната от 1877–1878 г. един командир на корпус пита откъде казаците карат толкова голямо стадо овце,

³⁸ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 245.

³⁹ *Достоевский, Ф. М.* Дневник писателя. 1877. Ноябрь. Самый лакейский случай, какой только может быть. – Във: Полное собр. соч. в 30-ти томах. Т. 26. Л., 1984, 73–74.

⁴⁰ *Окрейц, С. С.* На войне и дома. СПб., 1880, с. 118.

⁴¹ *Крестовский В. В.* Собр. соч. Т. 5, с. 317. Бел. № 1.

* Българите не използват думата „журица“, а вместо нея звукоподражателната дума „кокошка“, която наподобява кудкудякането на птицата. Руската дума „журица“ звучи неприлично за българите.

а казашкият уредник бързо съобразява ситуацията и, без да му мигне окото, докладва, че стадото е от поречието на Дон. Това предизвиква умиление у доверчивия старец, който се възхищава от предвидливостта на кавалерията и се оплаква от безхаберие то на руската пехота⁴².

Подобни случки със сигурност не са рядкост по време на войната. Очевидно най-неприятни са случаите, когато редови войници, като виждат, че снабдителите крадат от българите и остават безнаказани, съвсем се разпасват и с лекота откъват някое друго прасенце от български селянин или сребърните пафти от кръста на беззащитна българка⁴³. Вероятно друг смисъл се крие и в умилително разказаните от руски военни кореспонденти случаи на самоотверженост от страна на мнозина българи, които заедно със своите волове, коне и каруци следват руската армия, като превозват ранени и боеприпаси. Може би в някои от тези случаи липсва самоотверженост: българските селяни следват „братушките“ заедно с животните си единствено от страх, че след края на войната ще забравят да им върнат реквизираното имущество. А когато българският селянин остане без вола или коня си, негов основен, а най-често единствен източник за прехрана, той е обречен на безнадеждна нищета.

Мародерстват и самите българи, което е обяснимо от чисто човешка гледна точка. Останали без покрив и имущество заради артилерийски обстрел или турски погром, българите получават и двете, като се настаняват в изоставените с цялата покъщнина турски домове. По-неприятно впечатление правят българските нападения на турските бежанци, по време на които от бежанците се взема добитъкът и най-ценните вещи. Още повече че това се случва на територия, заета от руската войска, т.е. намираща се под нейна защита. Тази „реквизиция“ българите оправдават със старозаветното правило „око за око, зъб за зъб“. Щом турците са ни грабили, смятат те, то и ние имаме пълното морално право да им отнемем онова, което им принадлежи. Разбира се, руското командване не може да не обръща внимание на това „обърнато“ мародерство и насилствено въвежда ред. Тогава българите започват да твърдят, че не плякосват, а само си вземат обратно откраднатото от турците имущество. Доста често това си е откровено хитреене, което понякога бива разкрито. В. И. Немирович-Данченко разказва колко хитро постъпва генерал Духонин в Ямбол: той събира в един вътрешен двор всички иззети от турците волове, след което пуска българите вътре един по един, за да посочат своя добитък. Накрая се оказва, че най-красивите и силни животни имат по няколко стопани, като сред изхитрилите се е и един български свещеник, който постъпва досущ като хората от паството си⁴⁴.

Случват се и доста по-неприятни неща, като например организирането на български разбойнически чети, които действат на освободената от властта

⁴² *Немирович-Данченко, В. И. Год войны...* Т. 2, с. 252.

⁴³ Пак там, с. 251.

⁴⁴ Пак там, с. 224.

на турците земя и се представят за снабдители, уж изпратени от руски военачалници да реквизират от българското и турското население оръжие, пари, добитък и продоволствия. Такава например е шайката, водена от Иван Гицев, която действа в село Караесен, на границата между Свищовски и Търновски окръг. В нея има хора от различни села, които са от различни социални слоеве: сред разбойниците са бакалинът Петър Иванов, учителят Георги Попрадев от село Патреш, свещеникът Йордан Харизанов от село Мекиш, както и обикновени хора от други села. Четата има добре организирана структура и действия съгласувано. Водачът наричал себе си командир, свещеникът бил в ролята на ковчезник, учителят изпълнявал функцията на писар, а останалите били редови четници. Четниците извършвали нападение на поредното село по изпипан сценарий. Гицев първо викал при себе си селския старейшина – мухтарина, свиквал събрание на селото и обявявал „руски закон“, според който селяните трябвало да предадат толкова оръжие, пари, храна, волове и коне, колкото било нужно на руската армия. Тези, които роптаели или не се съгласявали, били бити с камшик без пощада. Още по-лошо било положението в турските села, в които Гицев карал най-видните турци да му целуват ръцете и краката пред всички, биел с камшик първенците на селския площад, след което ограбвал къщите на турските богаташи, като често убивал членове на семействата им⁴⁵.

Можем да си представим колко българи и турци успява да настрои срещу руснаците четата на Гицев с прословутия им „руски закон“.

Изключително отрицателно мнение за освободителната армия създават съюзническите румънски войски под командването на княз Карл. Те се отнасят към българите като към население на враждебна страна: откарват отвъд Дунава цели стада добитък, отнасят останалите запаси от зърно, отвеждат българските селяни да работят против волята им в Румъния. Вмъкналите се в Плевен румънски войници се втурват да грабят богатите български къщи, въпреки че стопаните им посочват изрисуваните с тебешир кръстове на входните врати.

Търсейки ценни вещи, румънските мародери обикалят навсякъде, разбиват заключени сандъци и ковчезета, пребиват българи и изнасилват жените им. След като влязат в града, руските войници са принудени да прогонват своите съюзници с камшици. Българските жени са подложени на насилие от страна на румънците и в други освободени от турците градове, в които е въведено вече руско управление: Никопол, Лом-Паланка, Рахов. Това води до конфликт между руското и румънското военно командване. Руският комендант на Плевен не издържа своеволията на съюзниците и ги прогонва от града. На всичкото отгоре, румънските войници и офицери си създават вредния навик да гуляят в българските кръчми, без да плащат и да шамаросват срещнатите българи.

⁴⁵ *Крестовский, В. В.* Собр. соч. Т. 5, 336–337.

Румънските „освободители“ хвърлят по улиците турски гранати, от взривовете на които пострадват много местни жители. В село Гиген те разстрелват български селянин, който оказва съпротива на принудителното изземване на вола му за кухнята на румънските офицери⁴⁶.

Поради това действията на румънските „освободители“ предизвикват сред българското население единствено омраза. Българите започват да гледат подозрително и на руснаците, въпреки че причините са малко по-различни. Липсата на ясна социална диференциация в българското общество, както и еднаквото безправие на българите пред турците поражда у тях чувство за равенство в националната им среда. С появата на освободителите и прогонването на турците би трябвало всичко драстично да се промени, но какъв ще бъде новият живот? Българинът не може да повярва в собствената си свобода, след като е бил под вековно турско робство. Ф. М. Достоевски много фино успява да вникне в психологията на българина, като пише, че българинът изпитва съмнения дали действително руснаците са негови истински братя, а не нови господари, дошли на мястото на старите⁴⁷. И опасенията на българина до голяма степен се оправдават. По време на Кримската война българинът Сава Филаретов, който тогава учи в Русия, издава джобен руско-български разговорник, с помощта на който руските войници да могат да разговарят с местното българско население⁴⁸. По време на руско-турската освободителна война от 1877–1878 г. този разговорник е преиздаден в по-разширен вид, но, уви – според В. И. Немирович-Данченко ролята на разговорника е иззета от камшика, който веднага се пуска в действие. При това се прилага така нареченият „удар през главата“, при който камшикът се увива около главата, като оставя отпечатък на лицето.

Според писателя българите по това време не са бити едва ли не само от мързеливите. Камшикът се използва в случаите, когато българите отказват да продават фураж на търговците или на превозвачите. Може да го изпита и „братушката“, който се хвърля към руския офицер с протегнатата ръка за приветствие на освободителя. Понякога камшикът влиза в действие и само за профилактика, за да може местното население веднага да усети твърдостта и решителността на новата власт. В. И. Немирович-Данченко разказва за един „храбър“ генерал от кавалерията, който се хвалел с навика си при превземането на поредното българско село веднага да мине под камшика цялото мъжко население в него⁴⁹. Подобни действия се извършват и след освобождението от османско иго. Един руски офицер се разхожда из Пловдив

⁴⁶ *Немирович-Данченко В. И.* Год войны... Т. 2, 35–36, 252–253.

⁴⁷ *Достоевский Ф. М.* Цит. съч., с. 74.

⁴⁸ *Филаретов, С.* Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям. СПб., 1854. Второто издание на „джобната книга“ излиза в навечерието на войната от 1877–1878 г.

⁴⁹ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 250, 263.

и не му допада, че минаващият покрай него българин не му се покланя – офицерът го сграбчва с две ръце и започва да го налага, без да обръща внимание на отчаяните викове и ридания на жената на българина. Някакъв руски капитан никога не се разделял със своя камшик – ядъл, пиел и спял с него. Когато отвратителните му постъпки са осъдени от вестник „Българан“, разярен той започва да засипва редакцията с телеграми, пълни с най-цветущи псувни (които вестникът публикува без коментар), арестува смелия журналист заедно със застъпилите се за него видински съдия Маринов и славния войвода Цеко. Съдията полудява в затвора, а войводата, когото офицерът бие публично, ридеа като дете от унижение, защото в миналото никой от турците не е посмявал да вдигне ръка срещу него⁵⁰.

В. И. Немирович-Данченко много точно нарича такива руски господа „деспоти, присадени на девствената българска почва“.

Постоянните контакти с българите по време на руско-турската война от 1877–1878 г. неизбежно би трябвало да накарат руските освободители постепенно да осъзнаят що за народ освобождават, какви качества притежава той и какви типове национален характер има сред него. Това продължително запознанство с „братушките“ води до бавна и закономерна еволюция в мнението на руснаците за българите. Ако в началото руските войници в Северна България не намират видими разлики между „братушките“, турците и молдовците, то по-късно те се научават да произнасят с уважение думата „булгар“⁵¹. По-късно те започват да разбират, че българският народ е различен и че в него, както и във всеки друг народ, има всякакви хора и че разликата може да зависи дори от района на страната. За ролята на района пише и М. Ладиженски, който се позовава на чуждо мнение, като посочва, че западната част на България е слабо заселена, населението се занимава предимно с животновъдство, живее в мрачни долини сред високи и стръмни урви и планини, и води почти отшелнически начин на живот. Що се отнася до източната част, то там живеят съвсем различни хора, които са дейни и трудолюбиви земеделци⁵². Съществуват сякаш два типа българи, които не си приличат, все едно са два различни народа. Така българите от села като Драгоево и Смядово са приветливи, добродушни и гостоприемни, докато тези от смесените с турци села са мълчаливи, затворени и алчни.

По същия начин в българското общество съществуват и два социални полюса: заможните отвъд балкански българи, които живеят в богати и почти луксозни къщи, и бедните селяни около Дунава, които живеят в мизерни колиби⁵³. Изглежда, сякаш последните трябва да ликуват, когато виждат напредващата

⁵⁰ *Немирович-Данченко, В. И.* После войны..., 94–97.

⁵¹ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 1, с. 34.

⁵² *Ладыженский, М.* Цит. съч., 22–23.

⁵³ *Калиганов, И. И.* Болгария и болгары глазами русских в XIX столетии (В период русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и до нее). – Във: *Славянский мир в третьем тысячелетии...*, 49–51.

руска армия, която им носи освобождение от турците. Но логиката на умния и проникателен читател в случая неочаквано ще даде засечка. От турските зверства и насилие, от техния грабеж и несправедливост страдат най-вече българите, които живеят в богатите и процъфтяващи райони. На тях турците има какво да им вземат: луксозните къщи, спечелените богатства, красивите и чистоплътни жени и дъщери. А какво да вземат от българските бедняци покрай Дунава? Кацата със зеле, вонящите овнешки кожи или отдавна некъпаната жена? Турците предпочитат да живеят извън бедните райони на България и избягват да влизат в домовете на тамошните българи. Последните имат малко допирни точки с турците и си живеят безпросветния живот. Те се отнасят към руските освободители с безразличие или дори с чувство на обремененост.

Тук показателен е преразказаният от В. И. Немирович-Данченко разговор между руски офицер и дунавски селянин, при когото руснакът е останал да пренощува:

„– Кои са по-добри – руснаците или турците?

– И руские-братушки хороши и турци хороши... Турци-те сичко земят и братушки сламу и ляп земят“ (т.е. „турците всичко вземат и братушките вземат сламата и хляба“).

– Нима сте доволни от турците?

– Те лошо не са ни сторили... Вземат само данък, а пък ако те ограбят понякога... То и братушките така...

– Как така да не са сторили лошо, а на Балкана и зад Балкана колко хора са изколили?

– Че как да не ги колят, като срещу султана въстават...“⁵⁴.

Освен дунавските българи, противоречиво към руснаците се отнасят и жителите на Габрово, и жителите от Плевенско, където турците се появяват рядко и българите живеят по-спокойно. Трудно е да се каже на кого те съчувстват повече – на руснаците или на турците.

Особено внимание трябва да се обърне на руската представа за българската алчност и скъперничество. За това като че ли свидетелстват много руски автори, които са се срещнали очи в очи с българите. Така например споменатият вече служител в руското консулство в Букурещ А. М. Спиридов, който вероятно се сблъсква с българските търговци и преселници в града и Дунавските княжества, пише, че българите не просто са пестеливи, но дори са скъперници⁵⁵. Аналогичен извод косвено прави и Е. П. Южаков, който забелязва неохотата, с която българите дават пари назаем, и участникът във войната от 1877–1878 г. генерал А. Ф. Рьодигер, който споделя наблюденията си за българското скъперничество⁵⁶.

⁵⁴ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 67, 248.

⁵⁵ *Спиридов, А. М.* Цит. съч., с. 195.

⁵⁶ *Южаков, Е. П.* Цит. съч., с. 208; *Русский орел на Балканах. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. глазами ее участников. Записки и воспоминания.* Состав. Н. В. Ильина и Л. Я. Саев. М., 2001, 51–52.

По-късно внимателно вглеждащият се в българите В. И. Немирович-Данченко недвусмислено констатира, че алчността е като че ли единственият български порок, който има своите основателни причини. По думите му дори по-патриотично настроените българи сами укоряват своите съграждани за алчността им⁵⁷. За това тръби по време на войната от 1877–1878 г. цялата руска преса, която обвинява българите, че се опитват да свалят три кожи от своите освободители за хранителните запаси, фуража и впрегатния добитък. Посредническата фирма на Новоселски, която се занимава с осигуряването на Действашката Дунавска руска армия, изпраща специална телеграма, пълна с упреци към българите за тяхната алчност и хищничество⁵⁸. При това надуването на цените не е само по време на бойните действия, но и след края на войната: във Варна например за пътуване с файтон по това време искат една сребърна рубла⁵⁹.

Тези факти на пръв поглед са неопровержимо доказателство за основателността на изводите относно българското скъперничество. Но не всичко, което виждаме на пръв поглед, се оказва вярно в крайна сметка. При проверка обвиненията на Новоселски се оказват лъжливи и неоправдани. Трябва да се вземе предвид и започналото по време на войната от 1877–1878 г. масово обедняване на българското население. В Северна България граждани и селяни на практика остават без хранителни запаси и зимнина. Царевичните и житните ниви са изпотъпкани и изпоядени от турската и руската конница. Поради липсата на обикновен фураж конете на руските кавалеристи ядат сламата и царевичните стъбла, с които са покрити българските къщи. В самите къщи липсва каквато и да било храна: овцете са реквизирани или окрадени, прасетата и кокошките отиват във войнишките казани или огньове. Особено тежко е положението на българските бежанци от Южна България. При отстъплението на генерал И. В. Гурко от тази част на страната под натиска на армията на Сюлейман паша турците посичат 50 хиляди българи, а още 200 хиляди са принудени да бягат, като изоставят цялото си имущество и се превръщат в абсолютни бедняци. Българските градове и села, през които преминава огненият вал на войната, са ужасна гледка: няма къща, в която да не се въргалият полуизтлели трупове, няма двор, в който да не личат следите от сполетелия ги ужас⁶⁰.

Останалите без покрив бежанци измръзват по улиците на Габрово и Севлиево. Въпреки типичната за българина любов към челядта му, нерядко родителите са принудени да захвърлят децата си на произвола на съдбата, след което децата им умират от глад като сирачетата. Често възникват сърцераздирателни сцени, когато облени в сълзи жени наобикалят руските войници, молейки ги за парче хляб за гладните си деца. Отчаяни, хората са готови да работят за мизерни пари: в Ловешкия край бежанците се съгласяват да ра-

⁵⁷ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, 262–263.

⁵⁸ Пак там, т. 1, с. 135.

⁵⁹ *Немирович-Данченко, В. И.* После войны..., с. 24.

⁶⁰ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 185.

ботят за 20 копейки на ден. При това и тези нищожни пари се обезценяват много бързо, както винаги се случва по време на война, заради галопиращата инфлация. Цените на стоките от първа необходимост, в това число и на хранителните продукти, скачат тройно и дори четворно.

Трябва да се отчете и фактът, че по време на война доставката на стоки се осъществява много нередовно, тъй като по-голямата част от пътищата са претъпкани от преминаващите войски, въпряговете с оръдия, каруците с муниции и ранени. Освен това по българските земи с търговия на едро по това време се занимават евреите, които изкупуват евтина стока от дюкяните на българите и ѝ слагат много високи цени⁶¹. След като получават суров урок, оцелелите български продавачи масово вдигат цените на останалите запаси, като се опитват да не ги пускат евтино, за да могат да оцелеят сред безмилостната конкуренция.

Също така трябва да напомним, че по-голямата част от българските търговци са бежанци от южната част на страната, които успяват да спасят от турците само малка част от предишното си благосъстояние и които се опитват да възвърнат загубите си за сметка на потребителя. При това, според оценката на В. И. Немирович-Данченко, българските търговци, които са измествани от градовете от евреите в тогавашния „шеметен водовъртеж на мошеничество и лакомия в оргията на *Шейлоковци* и *Картушовци*“, са и най-добросъвестните⁶². Наблюденията на участници в освободителната война от 1877–1878 г. потвърждават данните на А. М. Спиридов за умението на българите да въртят търговия (вж. по-горе). „Братушките“ учудващо бързо съумяват да се издигнат от пепелта и бедното българско дюкянче, в което цялата стока се състои от няколко фунта свещи, шепа тютюн, кутии със сардини и кибрит, буквално за половин ден може да предложи на купувачите взетия от руските войници турски ориз, ароматен мед, овнешки бут или измършавели кокошки. А след месец в лавката вече може да се намери всичко, каквото ти сърце поиска. Важно е и самочувствието на българите, които се смятат за умели търговци. На шега те се наричат „балкански евреи“ и с доза самохвалство твърдят, че след отмяната на турските ограничения успяват да изместят еврейските търговци от пазара⁶³.

Затова обвиненията срещу българите в търгашество, алчност и стремеж да измъкнат колкото се може повече пари във военните условия може да се

⁶¹ Пак там, с. 258, 262; *Крестовский, В. В.* Собр. соч. Т. 5, с. 93; *Воейков, В. В.* Цит. съч., с. 8. Тези и други руски писатели и журналисти обръщат внимание на това, че снабдяването на войските и търговията на едро попадат в ръцете на дружеството на Хрегер, Хорниц и Коган (а по-късно на Варшавски), които не познават граници в стремежа си да се облагодетелстват, колкото се може повече от войната и заради това слагат нереално високи цени на всички стоки и услуги.

⁶² *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 263.

⁶³ *Амфитеатров, А.* Страна раздора. Балканские впечатления. Изд. 2-ое. СПб., 1907, с. 54.

сметнат за неоснователни. Високите цени, определени от българите, се влияят от условията на пазара и от желанието им да възстановят поне частица от загубеното по време на войната благосъстояние. Що се отнася до посоченото скъперничество и нежеланието на българите да дават пари назаем, то и за това може да се намери обяснение. То отчасти присъства в думите на Е. П. Южаков, който след като написва, че българите с нежелание се разделят с парите си, добавя, че причината за това е неувереността им „какво ще се случи утре с тях самите заради постоянното заяждане и насилието от страна на турците“⁶⁴. За това свидетелства и монахът Парфений, който съобщава за оплакващите се от постоянното разорение от страна на турците българи. Ако се вслушаме в разказите на местните жители, то съдбата им може да бъде сравнена с тази на Сизиф: тъкмо стъпят на краката си и оправят домовете си, тъкмо развдъят животни и насадят градина, и войната отново започва; някои отново се спасяват с бягство във Влашко, други попадат в ръцете на турците и против волята си се оказват нейде дълбоко в империята, а домовете им отново са подпалени от турците, добитъкът е изклан и изяден, а градините и нивите са опустошени⁶⁵.

Това обяснява защо и днешният българин е толкова пестелив, защо заделя всяка стотинка, за да изпълни главното си жизнено предназначение – да си построи къща. Защото не може да се живее без къща, а колко нови къщи на мястото на опожарените от турците се е наложило да построят предците му по време на петвековното иго! Затова повърхностното мнение на руснаците от XIX в. за българското скъперничество трябва да се признае за погрешно. Българинът е икономичен и пестелив, но не е стиснат – по-скоро може да бъде наречен „къшоспестовник“. В славянския свят той заема своето място между по немски пресметливия чех и неударжимите прахосници и гуляйджийи сърби, руснаци и поляци. Ето защо не е лошо руснаците да вземат пример от пестеливия българин...

Безграничното желание на българина да възстанови загубения си дом и имущество е осъществимо само чрез изключително трудолюбие, постоянство и упоритост. Трудолюбието на българите се отбелязва от много руски автори от XIX в. За него говори например монах Парфений, като добавя, че всички български земи се обработват, а в страната процъфтява отглеждането на пшеница, градинарството и даже копринарството. В. А. Сологуб нарича българите „народ, богат на трудолюбие и земеделски земи“⁶⁶, а ученият А. Н. Пипин твърди, че благоденствието на българите говори „само за трудолюбието на един народ, който е успял да постигне благосъстояние, въпреки всички неблагоприятни условия [...]“⁶⁷. Според наблюденията на В. И. Немирович-

⁶⁴ Южаков, Е. П. Цит. съч., с. 208.

⁶⁵ Парфений монах [Агеев Петр]. Цит. съч. Ч. 2, с. 47.

⁶⁶ Пак там, с. 51; Сологуб, В. А. Дневник высочайшего пребывания императора Александра II за Дунаем в 1877 г. СПб., 1878, с. 40.

⁶⁷ Пытин, А. Н. Наша печать и болгарские дела..., с. 882.

Данченко българинът работи от зори до мрак, никога не може да бъде видян със скръстени ръце, а това се отнася и за жена му, сестра му и дъщерите му. Българските момичета и момчета започват да се трудят десетгодишни и затова в страната практически няма крайно бедни. Но едновременно с това, както отбелязва писателят, българинът се въздържа от увеличаване на добитъка си, тъй като прекрасно съзнава, че той ще стане плячка на черкезките крадци⁶⁸.

Упоритостта е характерна черта и за българския търговец, който е готов да стои в магазинчето си денонощно, по което коренно се различава от турчина. На последния му стига да продаде стока за 7–8 франка, за да затвори магазина и да отиде да си пие кафето, докато българинът не си определя таван на печалбата, а се опитва да изкара колкото се може повече⁶⁹. Според В. И. Немирович-Данченко именно тази упоритост спомага страната бързо да се излекува от ужасните военни рани. На пръв поглед не може да се каже, че през България съвсем наскоро е преминала опустошителната огнена вихрушка на руско-турската война от 1877–1878 г. Навсякъде блестят белосаните стени на къщите, покривите са покрити с нови керемиди, които сякаш ви се усмихват отдалече, дворовете са оградени с каменни огради, на ливадите и в долините пасат огромни стада овце, биволи и кози⁷⁰. А доскоро всичко е било съвсем различно: пълна запуснатост, няколко поредни години без реколта, които се падат точно след войната, въвеждане на тежки данъци плюс заболяване на лозята от филлоксерия. Тогава българският селянин яде месо само два пъти в годината – обикновено храната му се състои само от хляб, в който той прави дупка, за да пхне сладък червен пипер. Няма как да бъде иначе, тъй като гигантската вихрушка на войната засмуква цялото оскъдно селско имущество, като прави селяните по-бедни от просяци⁷¹.

Тайнствеността и умението да се държи езикът зад зъбите е още една черта от българския национален характер. След като страната е освободена от турците, българите скриват от руските власти, че по течението на река Искър има златоносни пясъци. Самите българи не престават да промиват злато, но мълчат дружно, сякаш имат сливи в устата, както при турците, така и след пристигането на руснаците. Освен това се оказва, че в полите на Витоша има злато, сребро, мед и каменна сол, за които руснаците нищо не разбират за едногодишния си престой в България⁷². Това качество, описано от В. И. Немирович-Данченко, се потвърждава и в българската история. То добре се изразява в народната поговорка *„По-добре турчинът да не знае колко деца имаш, а гъркът – колко пари“*. Тази поговорка е от XVI–XVIII в., времето, когато турците вземат красивите здрави български момченца, за да

⁶⁸ Немирович-Данченко, В. И. Год войны... Т. 2, с. 261.

⁶⁹ Немирович-Данченко, В. И. После войны..., с. 121, 246.

⁷⁰ Пак там, с. 249.

⁷¹ Амфитеатров, А. Страна раздора..., с. 6.

⁷² Немирович-Данченко, В. И. После войны..., 6–7.

ги превърнат в еничари, а хубавите момичета – за да напълнят харемите си. Що се отнася до гърците, то по това време те завземат търговията по българските земи и се славят с умението си ловко да измъкват парите на българските селяни. Това се случва без съмнение и преди това, когато България се намира под византийско иго – през X–XII в. Затова умението да си държат езика зад зъбите и да не изпуснат случайна дума се превръща, според нас, в характерна национална черта на българите.

Трябва да обърнем особено внимание на обвиненията от страна на руската преса, че българите са страхливци. Подобно нещо се среща в руските вестници и по отношение на сърбите. Силно впечатление на участниците във войната от 1877–1878 г. прави паниката, която се надига сред българите в Свищов след първия неуспешен шурм на Плевен. Уплашено от възможните турски зверства, българското население в паника се втурва към подвижния мост през Дунав и едва не го поврежда. Българите имат в какво да се съмняват, защото всичко, което се случва по това време, им напомня за трагедиите от минали години: през 1806–1812 г. руските войски превземат Пазарджик, Силистра и Разград, принуждават Русе да капитулира, но след това си тръгват; през 1828–1829 г. освобождават Варна, Силистра, Адрианопол и отново напускат българските земи; а сега, през войната от 1877–1878 г., те прогонват турците от Ловеч и Казанлък и отново отстъпват. А турците извършват жестоки кланета в останените от руснаците градове. По време на войната от 1877–1878 г. жертви на зверствата стават както българи, така и руснаци. Турците режат кожата им на ремъци, режат ръцете и краката на заловените руски войници, напъхват им в устите отрязаните им полови органи, обезглавяват ги пред очите на сънародниците им, които са зад огневата линия, кладат огън върху гърдите на завързаните пленници. Участва на българите не е по-лека: техните вътрешни органи често не биват отрязвани, а направо изтръгвани, турците не само изнасилват българските жени и момичета, но ги убиват по време на изнасилването. Любимото забавление за башибозуците е да се състезават помежду си кой по-ловко и бързо ще разкъса новородено българче като го хване за двете крачета⁷³.

Именно по тази причина много от българите (сякаш опровергавайки мита за българската алчност) са готови на всичко, за да заслужат освобождаването на родната си земя от турците, помагат на руските освободители по всички възможни начини, често с оръжие в ръка. Българският водач на руските войски Ночо Вълчев и пътуващият с него старец отказват пари, като последният обяснява постъпката си по следния начин: турските главорези от армията на Сюлейман паша изколват всичките му деца в селцето Имитли, след като руските казаци се оттеглят от него. Габровци губят голяма част от товарните си животни, докато превозват с тях ранените, снарядите и мунициите, като оста-

⁷³ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 1, 8–9, 19–20, 71, 219.

ват на ръба на разорението. Но те не се озлобяват, не роптаят и не се оплакват от съдбата си, приемайки загубата като изпълнение на нравствения си дълг⁷⁴. Жителите на селата безвъзмездно предават в ръцете на руските войски воловете, овцете и пшеницата си; известен е случай, в който такъв подарък попада в ръцете на безскрупулен снабдител, когото българите погрешно вземат за представител на руската армия. А той, доволен от удобния случай, продава на армейците полученото даром на главозамайваща цена⁷⁵. Колкото до храбростта на шестхилядното Българско опълчение, то тя не подлежи на съмнение: почти всеки четвърти (около 1400 души⁷⁶) загива, проявявайки, по думите на генерал Н. Г. Столетов, невиджан героизъм.

Точно същото се отнася и за обикновените български селяни и селянки, които носят вода и храна на руските войници на позициите им под убийствения огън на турците и изнасят оттам ранените. В една от заповедите на И. В. Гурко за българските опълченци се казва: „Вие веднага се проявихте като такива герои, че цялата руска армия може да се гордее с вас“⁷⁷.

Стремежът на българите да получат образование приковава вниманието на руското общество от XIX в. Преди Освобождението на България от османското робство около хиляда българи получават образование в Москва, Одеса, Санкт Петербург, Кишинев и Киев. Според В. В. Крестовски потребността от просвещение се е отразила в душата на славянското българско племе с неударжима сила. Последният грош, запазен от алчността на турците, се дава за учредяването на училища, младите българи си проправят път към Русия, за да „почерпят просвещение от родния извор и да го разпространят по българските градове и села“. Е. П. Южаков отбелязва, че за образованието на децата си българите са готови да дадат всичко. Според наблюденията му броят на учениците в българските училища значително превъзхожда този в гръцките училища. В един град като Кукуш само в началните класове се обучават 250 българи – пет до десет пъти повече, отколкото в гръцките училища. Казват му, че в целия град няма да

⁷⁴ Пак там, с. 143; т. 2, 83–84.

⁷⁵ Пак там, т. 2, с. 258.

⁷⁶ Числеността на Българското опълчение в периода на Освободителната война от 1877–1878 г. е между 900 и 4300 души, но това са зачислените на доволствие български бойци, а към тях се присъединяват и „нешатни“ въоръжени доброволци от местното население. С това се обясняват и някои разминавания в посочените от авторите цифри. Това се отнася и за загубите сред българските опълченци и доброволци. Вж.: *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 253; *Иванов, И. С.* Болгарское ополчение и его формирование. СПб., 1889, с. 14; *Овсяный, Н.* Болгарское ополчение и Земское войско. СПб., 1904, с. 49, 54–55, 147–156; *Язаров, Г.* Формиране на Българското опълчение. – Във: Руско-турската освободителна война. 1877–1878. С., 1977, 66–76, 72; *Фролова, М. М.* Болгарские вооруженные отряды в русско-турецких войнах XIX в. – Във: Россия и Болгария. К 125-летию русско-турецкой войны 1875–1878 гг. М., 2006, 77–78.

⁷⁷ *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 1, с. 41, 45, 60–61, 73, 78, 84; т. 2, с. 259; *Фортунатов, П. К.* Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. М., 1950, с. 94.

се намери нито едно българско момче, което да не може да чете. Освен може би в съвсем бедните български семейства...⁷⁸ Ю. И. Венелин пише, че „Букварът“, който е издал през 1824 г. българският просветител Петър Берон, се отличава с рядко съвършенство. Той твърди, че „не е виждал нито един руски буквар, който да може да сравни по достойнство с тази книга“⁷⁹.

Стремежът на българите към образование е толкова голям, че много от тях го смятат за нещо, което се подразбира. Ето защо по време на освободителната война от 1877–1878 г., когато българите разпитват руснаците за Русия, отказват да повярват, че в страната на освободителите милиони хора не умеят да четат, нито да пишат, т.е. направо са неграмотни. „Как може такава нещо, недоумяват българите, та нали няма турци в Русия [...]“⁸⁰. Освен това българите се отличават не само със стремежа си към образование, но и с определени способности за усвояване на знания. А. М. Спиридов пише, че на представителите на този народ „лесно им се отдават чуждите езици, науката и изкуството“⁸¹. Руските власти обаче се отнасят с известно недоверие и донякъде със снизходителност към появяващата се българска интелигенция, което като цяло е напълно разбираемо: прекалено големи са пропуските в знанията на българските юноши, които пристигат, за да се учат в престижните руски университети. Та нали в българските земи преди освобождението от османско робство няма строга система на образованието в училищата, няма достатъчно училища, няма и професионални учители. Всичко това създава предпоставка за възникване на чувство на високомерие, надменност и грубо поведение в недотам културната прослойка на руското общество.

В годините след освобождението на страната от османско робство и временното пребиваване на руска администрация и руски военни инструктори в България, които създават българската армия, постепенно се увеличават случаите на безобразия, които отблъскват българите от освободителите. Заедно с носещите избавление от турците руски войници в България насила влиза непознатата и чуждата за българите система на социални отношения в царска Русия. Тя има достойнства и недостатъци, но в условията на война и в първите следвоенни години на очи се набиват недостатъците и българите изпитват на свой гръб някои от тях. Освен вече споменатото мародерство и побои, българите успяват да усетят на гърба си своенравието на руските началници. Сред местното население се разпространява история, в която се разказва как един такъв началник имал намерение да задължи българите да отглеждат ряпа и алабаш и да обработват земята, както това правели руснаците. Когато към него се обърнали за обяснение, се оказало, че самият той не знаел как. Българите се сблъскват и с руското рушветчийство, което се оказва по-страшно от

⁷⁸ Южаков, Е. П. Цит. съч., с. 198.

⁷⁹ Венелин, Ю. И. Цит. съч., с. 16.

⁸⁰ Немирович-Данченко, В. И. После войны..., с. 146.

⁸¹ Спиридов, А. М. Цит. съч., 197–198.

турското. В България са носят легенди за млад руски шеф на полицията, който се изхитрил да взема подкупи от живи и мъртви. Невъзможно е да се скрие и присвояването на държавни средства: някои от руските офицери присвояват пари, които се отпускат за издръжката на българските войници. Част от тези държавни крадци с откраднатото си построяват разкошни имения в Русия⁸².

Най-обидни са публичните оскърбителни изказвания на представителите на руската власт по адрес на българите. Така например веднъж по време на тържествен обед един от руските генерали, в присъствието на българско, гръцко и турско население, гръмогласно заявява, че всички „братушки“ са подлещи и съжالياва, че турците не са ги избили до крак. Според него изобщо не е трябвало да избухва война и турците щели да са приятели с руснаците. Много от руските офицери, обучаващи българи, ненавиждат учениците си, наричат ги биволи и се присмиват на най-добрите хора в страната⁸³. „След всичките самолюбиви капризи и липса на такт, които сме проявили в освободена България до 1896 г. – пише А. Амфитеатров, – не трябва да се учудваме на това, че в нея има русофоби, а на това, как основната народна маса и най-добрата част от интелигенцията са съхранили в себе си решимост да вярват в Русия, да я обичат и да разчитат на нея. Това е изцяло заслуга на българите.“⁸⁴

Според нас това се случва благодарение на онази черта на българския национален характер, която остава скрита за руснаците през XIX в. – трезвия български ум и уравновесеността при изказване на мнение. Българските селяни (които тогава са не само ядро, а преобладаващата маса на българския народ) постепенно започват да осъзнават, че руските „братушки“ са също така лишени от права пред своите офицери и могат да получат от тях юмрук или удар с камшик, както и самите българи. Нямамо е как да не разберат, че руските войници – селяни от Курска, Рязанска, Орловска и други губернии*, имат свои собствени, макар и не турски, „душмани“. Нямамо е как да не се види, че сред руските офицери и началници не всички са сатрапи и деспоти – има и други: умни, справедливи, хуманни, които страдат от това, че руските власти в България „са съсипали едно свято дело“, които преживяват нервни срывове и които си пускат куршум в главата заради всичко това⁸⁵. Също така е нямамо как да не почувстват добротата, сърдечността и отзивчивостта на руските войници – селяни, готови да поделят с бежанците и последния си залък или да осиновят турско сираче. Те тръгват с руската армия с конете, воловете и кару-

⁸² *Немирович-Данченко, В. И.* После войны..., с. 50, 93, 135.

⁸³ Пак там, с. 82, 135.

⁸⁴ *Амфитеатров, А.* Страна раздора..., 172–173.

* Даваме си сметка, че в състава на руските войски освен войници селяни е имало и казаци, доброволци от различни социални слоеве, еснафи, офицери с дворянски звания, но основната част от освободителите са именно руски селяни, както и основната част на освободения славянски народ – български селяни.

⁸⁵ *Немирович-Данченко, В. И.* После войны..., с. 37.

ците си, под град от куршуми започват да изнасят ранените от бойното поле, в разгара на сражението носят на руските войници вода и храна.

И последно. Въпреки честите случаи на неразбиране между руснаци и българи, въпреки обидите от освободителите за една или друга неблагоприятна постъпка, българският селянин със своя навик да преценява всичко не може да не се сети, че на всеки умрял за свободата на родината си български опълченец се падат по 130–150 руски войници и офицери – почти 200 хиляди души. И както вече стана дума, сред тях е имало различни хора: богати и бедни, умни и глупави, добри и лоши, милосърдни и жестоки, благородни и подли, светци и мерзавци, скромни и нагли, честни и крадливи, целомъдрени и развратни, спокойни и избухливи, миролюбиви и насилници, както и такива, които са изпълнени с чувство за свещен дълг – да освободят българите от робството, а и такива, които се отнасят към този дълг абсолютно равнодушно.

Българската земя приема всички, без да пита кой и с какви мисли е дошъл в нея и в нея е намерил вечен покой. Но без съмнение добрите сред тях са много повече от лошите, понеже по света няма лоши народи. Ясно е, че този начин на мислене на по-голямата част от българите не може да бъде нарушен от онези продажни български политици, които в течение на 130 години след Освобождението на България от време на време се опитват да разпалват в страната злостен огън на русофобия. Лъжливостта на кръсъците на подобни политици за това, че през 1877–1878 г. Русия е била привлечена на Балканите от стремежа си да завладее Босфора, става ясна от факта, че само малко от оставилите кости си на българска земя руски селяни са знаели къде именно се намира Босфорът, както и поради факта, че народът и правителството не са едно и също нещо, а мислите и чувствата им обикновено не съвпадат.

В паметта на руския народ тази война е останала като свещена. Война, която е предприета за освобождението на единоверния братски български народ и която няма за цел този народ да бъде поробен, а да бъде избавен от робство и да му се даде възможност да живее както смята за добре. Тази война е изпълнена с мощния благороден порив на руската народна душа и отбелязания от Ф. М. Достоевски стремеж на народа да се пречисти духовно от всички мерзости, които са се натрупали по онова време в руското общество⁸⁶. Именно поради тази причина, като чували през 1877 г. апела на Александър II за началото на войната с турците заради освобождението на поробения български православен народ, мнозина от руснаците се кръстели и плачели от радост.

Превод от руски език: доц. д-р Анна Литовска

⁸⁶ *Достоевский, Ф. М.* Дневник писателя. 1877. Ноябрь. Одно совсем особое словцо о славянах, которое мне давно хотелось сказать. – Във: Полное собр. соч. в 30-ти томах. Т. 26. Л., 1984, 80–82.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА ОПОЗИЦИОННИЯ СТАТУС. ПРОГРЕСИВНОЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ (1903–1911)

СВЕТОСЛАВ ЖИВКОВ

Svetoslav Zhivkov. THE CHALLENGES OF OPPOSITIONAL STATUS.
PROGRESSIVE LIBERAL PARTY (1903–1911)

In May 1903 the Bulgarian prime minister Stoyan Danev gave his resignation and the Progressive Liberal Party (PLP) handed over the power. In the next eight years the “tsankovists” were in opposition to the governments of the People Liberal Party (1903–1908) and the Democratic Party (1908–1911). The fall from power reflected unfavourably on the party organization of PLP. Many fellows abandoned the party. The party activity declined. Some revival came in 1905. The second congress was held in 1907. The PLP participated in the general parliamentary elections in 1903 and 1908, but won only six (resp. two) seats in the National Assembly.

Successful organizational reforms were made in 1908, when the party statutes were changed. In 1909–1910 the PLP consolidated and won another seat at the partial elections (1909).

The PLP held aggressive behavior to the governments of the People’s Liberal Party. The progressive liberals attacked their foreign policy, legislation, repressions, foreign loans. The attitude of the PLP to the government of the Democratic Party was more moderate. The tsankovists criticized the measures of the cabinet at diplomatic negotiations aiming recognition of the Bulgarian independence.

In this period (1903–1911) PLP declared that it stands out of consolidation of the parties in Bulgaria. Progressive liberals joined in oppositional coalitions like “The United Opposition” (1903) and “The Patriotic Bloc” (1907). The PLP kept close relations with the People’s Party. Both parties had similar programs to the foreign policy – the ultra-russophilism. At March 1911 the PLP returned to power. Tsar Ferdinand appointed new cabinet with members from the Progressive Liberal Party and People’s Party.

Управлението на страната на различни равнища (национално, регионално, местно) е главна цел за политическите партии във всяко модерно общество. На власт партиите получават възможност да материализират политическите си проекти, а и да задоволят властовите амбиции на своите членове. Властта обаче винаги се експлоатира от една партия или коалиция, независимо дали те достигат до нея парламентарно (посредством избори) или непарламентарно (чрез преврат или легитимна непарламентарна промяна). При конструирането на кабинет повечето формации остават „извън борда“ и не получават достъп до управлението. Погледнато от тази гледна точка, политическите партии прекарват повече време в опозиция, отколкото на власт.

Престоят в опозиция влияе разнопосочно на функционирането на партиите. Дистанцирането от властовите ресурси често довежда до преосмисляне, преформулиране и обновяване на политическите платформи и партийните устави, промени в партийната стратегия, смяна в лидерството, кадрови размествания. Редица политици и изследователи отбелязват, че напускането на властта има оздравителен ефект за организациите. От друга страна обаче, продължителният престой в опозиция стимулира отлива на членска маса, изолира партията от светлините на прожекторите, в някои случаи води и до маргинализация на формацията. Настоящата работа има за цел да представи Прогресивнолибералната партия (ПЛП) в България в битността ѝ на опозиционна формация в периода 1903–1911 г.¹ Хронологическият обхват съвпада с управленията на Народнолибералната партия (НЛП) (1903–1908) и Демократическата партия (ДП) (1908–1911).

1. ПРОГРЕСИВНОЛИБЕРАЛИТЕ ПРИ „ВТОРИЯ СТАМБОЛОВИСТКИ РЕЖИМ“ (1903–1908)

На 2 май 1903 г. д-р Стоян Данев подава оставката на своя кабинет. Поводът е скандалът, който устройва княз Фердинанд на министър д-р Александър Радев в двореца същия ден. Реалната причина обаче се крие в провала на външната политика на правителството и в търсенето на нови пътища за разрешаване на националния въпрос. На 3 май държавният глава приема оставката, с което слага край на управлението на ПЛП². В следващите няколко дни започват традиционните в случая сондажи между политическите партии и Двореца за съставянето на нов кабинет. Още на 2 май княз Фердинанд предлага на народняшкия лидер Иван Ев. Гешов правителство, съставено от четирима народнолиберали и по един народняк и демократ начело респективно на

¹ Статията представлява преработена част от непубликуваната докторска дисертация на автора на тема „Прогресивнолибералната партия в България (1899–1915)“.

² За управлението на ПЛП в периода декември 1901 – май 1903 г. вж.: Живков, Св. Прогресивнолибералите на власт. Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903). – История, 2010, № 5–6, 43–81.

вътрешното и външното ведомство. След отказа на Гешов князът изготвя нов проект за Министерски съвет, в който към представителите на трите посочени партии се предвижда и участие на прогресивнолиберала Марко Балабанов³. Виден е стремежът на държавния глава да наложи коалиционен кабинет при задължителното участие на стамболовистите, при който обаче нито една от партиите да няма надмощие⁴.

Неуспехът на преговорите за коалиция довежда до съставянето на кабинет, доминиран от стамболовистите, но при участието на няколко партийно необвързани лица. При избора си на премиер, подобно на случая с радославистките кабинети от 1899–1900 г., княз Фердинанд дезавуира партийния бос Димитър Петков и се спира на своето протеже Рачо Петров, който оглавява и външното ведомство. Квотата на безпартийните се попълва от просветния министър Иван Шишманов, както и от двамата министри, запазили своите ресори от кабинета на Данев – Михаил Савов (военен) и Димитър К. Попов (обществени сгради, пътища и благоустройство). Лидерът на НЛП Димитър Петков поема важното вътрешно ведомство. Неговите съпартийци Никола Генадиев и Антон Манушев разпределят останалите министерски кресла. Мнозинството от историците определят новото правителство като стамболовистко, а управлението му – като „втори стамболовистки режим“⁵.

Правителствената промяна от май 1903 г. поставя Прогресивнолибералната партия в позицията на опозиционна формация. Цанковистите не закъсняват да заемат новата си роля. Партийният орган „България“ квалифицира новите министри като „политически манекени“, а самия кабинет – като стамболовистки „по състав и убеждения“. Прогресивнолибералите не пропускат да коментират политическото минало на народнолибералите, акцентирайки върху репресиите от епохата на управлението на Стефан Стамболов⁶. Като цяло обаче през първия месец на новото управление прогресистите запазват относително умерен тон по отношение на властта, опитвайки се да дадат обяснение на съмишлениците си за своето падане. На 22 май Централното бюро излиза със специално окръжно. В него, наред с успехите на кабинета „Данев“, се посочват и причините, поради които той е заменен според цанковистките лидери – защото „се е желало

³ В спомените си Султана Р. Петрова лаконично споменава, че при министерската криза от май 1903 г. князът е предложил министерски портфейл на М. Балабанов. *Петрова, С. Р. Моите спомени. С., 1991, с. 35.*

⁴ За сондажите за кабинет вж.: *Ангелова, Р. Народната партия в опозиция на вътрешната политика на правителствата (12.01.1901–6.05.1903).* – История, 2003, № 3–4, с. 68; *Николова, В. Между консерватизма и либерализма. Народната партия 1894–1920.* В. Търново, 2004, 144–145; *Саздов, Д. Демократическата партия 1887–1908.* С., 2001, 248–249.

⁵ Понятието „втори стамболовистки режим“ при наличието на четирима „външни“ министри може да се подложи на известна критика. По наше мнение правителството оформя своя „стамболовистки“ облик през 1905–1906 г. след излизането на Д. К. Попов и Р. Петров от кабинета.

⁶ България, VI, № 625, 6 май 1903; № 626, 10 май 1903.

[...] да се промени изобщо вътрешната и външната политика“. Тази обща фраза намеква, че управляващите имат намерение да ограничат гражданските права и свободи и да променят русофилския курс на старото правителство. Трябва обаче да се отбележи, че окръжното приканва съмишлениците да не хаят усилия в „безполезни демонстрации против правителството“⁷.

В началото на юни 1903 г. кабинетът на Рачо Петров суспендира няколко члена от закона за чиновниците. Този акт противоречи на конституцията, която не допуска обнародвани закони да бъдат изменяни с подзаконовни нормативни актове. Мярката на правителството цели да развърже ръцете на управляващите по отношение на администрацията. В следващите месеци са уволнени 11 (от общо 12) окръжни управители, повечето околийски началници, както и голяма част от дребното и средното чиновничество. Започва силен съдебен и финансов натиск върху органите на местната власт. Няколко стотин общински съвета са разтурени след стартиране на съдебни процедури, финансови ревизии или просто след заплахи за налагане на подобни мерки, довели до масово подаване на оставки от страна на общинските съветници.

Мерките на правителството са посрещнати изключително негативно от прогресивнолибералите. Това не е случайно, предвид факта, че уволненията на чиновници и разтурянето на общините засягат най-силно именно цанковистите, които са успели да придобият значителни позиции в администрацията и в местната власт при управлението на кабинетите „Каравелов“ и „Данев“. Суспендирането на закона за чиновниците е определено като „държавно престъпление“ и „гнусно и отвратително нарушение на контракта между Короната и народа“. Противоконституционността на този административен акт е изложена по-късно и от Стоян Данев в заседанията на XIII ОНС⁸. С окръжно от 15 юли 1903 г. Централното бюро (ЦБ) на ПЛП призовава своите съмишленици да дават сведения за разместванията в администрацията, уволнените чиновници да завеждат съдебни дела, а кметовете и съветниците да не се поддават на правителствения натиск⁹. В този момент, в края на юни 1903 г., цанковистите настояват държавният глава да разпусне XII ОНС и да насрочи в кратки срокове нови парламентарни избори с мотива, че настоящото правителство ще бъде бламирано от мнозинството още в първото заседание на камарата¹⁰. Това искане на ПЛП на пръв поглед е странно и нелогично, ала всъщност е

⁷ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 131–132; ф. 15, а.е. 1843, л. 4–5; НА – БАН, ф. 43 к., а.е. 50, л. 1–2; България, VI, № 629, 24 май 1903.

⁸ България, VI, № 634, 14 юни 1903; № 635, 19 юни 1903; Мисъл (Враца), I, № 47, 8 юни 1903; II, № 1, 21 юни 1903; Новозагорски лист (Нова Загора), II, № 50, 5 юли 1903; Пазарджишки вести (Татар Пазарджик), № 13, 23 юни 1903; Стенографски дневници (понадатък: СД), XIII ОНС, I РС, 16 заседание, 24 ноем. 1903, 441–446.

⁹ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 317, л. 3–4; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 20, л. 45–46; Мисъл (Враца), II, № 4, 19 юли 190.

¹⁰ България, VI, № 637, 27 юни 1903.

един тактически ход от страна на прогресистите. При ясното разбиране за обречеността на XII ОНС те осъзнават, че е в техен интерес изборите да бъдат проведени максимално бързо, преди новият кабинет да е приключил с про-чистването на административния апарат.

Незаконната отмяна на членове от закона за чиновниците е посрещната на нож не само от прогресивнолибералите, но и от останалите опозиционни формации. 142 депутати от XII ОНС – цанковисти, народняци, демократи, „млади“ демократи, земеделци и независими – подписват специален протест до княз Фердинанд. На 4 юли 1903 г. той е представен на държавния глава от Драган Цанков, Теодор Теодоров, Никола Мушанов и Тодор Г. Влайков, приети на колективна аудиенция в Двореца¹¹. Трябва да отбележим обаче, че не всички депутати от посочените партии в XII ОНС подписват апела¹².

Протестната декларация на депутатите не постига никакъв ефект. През август 1903 г. при крайно усложнена дипломатическа обстановка, предвид избухването на Илинденско-Преображенското въстание, княз Фердинанд разтурва XII ОНС, в което НЛП е имала неколцина представители, и насрочва парламентарни избори за 19 октомври 1903 г. Противно на своите позиции, два месеца по-рано цанковистите вече се обявяват категорично срещу разтурянето на камарата. За мотив им служат трагичните събития в Македония и Одринско. Вестник „България“ заявява, че „грех е да се водят избори в едно време, когато се решава най-големият въпрос на нашата нация“¹³. Разбрали, че все пак избори ще има, в началото на септември цанковистите представят искане изборите поне да бъдат отложени¹⁴. Големият въпрос на българската нация, разбира се, не възпрепятства прогресистите да засилят своята антиправителствена кампания. Тонът на цанковистите влиза в руслото на традиционната за една българска партия от тази епоха реторика. Органът на ПЛП призовава избирателите „да се готвят за предстоящата борба против грозната напаст на Отецеството ни в лицето на омразната стамболовщина“¹⁵.

Изборите за XIII ОНС заварват Прогресивнолибералната партия в една неблагоприятна ситуация. Традиционният в подобни случаи отлив от симпатизанти се стимулира и от дискредитирането на политиката на цанковисткия кабинет по националния въпрос – една тема, която е особено болезнена за

¹¹ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 434, л. 1–6; НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 17, л. 1; 12–13; а.е. 20, л. 21–30; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 13, л. 5–19; България, VI, № 639, 5 юли 1903; Мисъл (Враца), II, № 3, 12 юли 1903; *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., с. 147. Депутатите социалисти изготвят своя протестна декларация.

¹² Повечето от тях са от турските представители. Някои българи обаче, като Христо Манов от Самоков, мотивират своя отказ да поставят подписа си в „тези съдбоносни за отечеството времена“ – НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 103–104.

¹³ България, VI, № 2, 26 авг. 1903.

¹⁴ Пак там, № 9, 3 септ. 1903.

¹⁵ Пак там, № 5, 29 авг. 1903.

българското общество през 1903 г. Негативно влияние върху партийната консолидация оказва частичната мобилизация в българската армия и свикването на резервисти, причинено от нарастването на заплахата от въоръжен конфликт с Османската империя. В подобна ситуация коалирането на ПЛП с останалите опозиционни формации става повече от належащо.

Още през август Ст. Данев сондира Народната партия (НП) за общи действия в предстоящия парламентарен вот. Ситуацията от пролетта на 1899 г. се повтаря с обратен знак. През есента на 1903 г. цанковистите са падналите от власт, а народняците са в позиция да поставят условия. От Виена Ив. Ев. Гешов представя изискванията, изпълнението на които би направило възможно сътрудничеството между НП и ПЛП. Народняците настояват в околиците, в които управляващите през 1902 г. прогресисти не са спечелили мандати (като Софийска селска околия, Цариброд, Тетевен, Радомир) в изборите за XII ОНС, в предстоящите избори последните да не издигат кандидати. Друго условие на Гешов е при получаване на мандат за управление от една от двете партии ново правителство да се състави само след взаимното съгласие между двете формации. Подкрепа за изцяло цанковистки листи се гарантира единствено за четири района – Търново, Враца, Орехово (дн. Оряхово) и Бяла Слатина. В останалите околии решението за характера на листите се оставя на местните партийни ръководства. Допуска се в споразуменията по места да се включват и други партии¹⁶.

Притиснати от обстоятелствата, прогресивнолибералите са принудени да приемат условията на Народната партия. Самите народняци проявяват такт и допускат кандидатурата на Ст. Данев в Цариброд – околия, която по споразумение е изключително народняшка „сфера“. На много места към коалицията се присъединяват и демократите на Александър Малинов (старият лидер на ДП Петко Каравелов умира в началото на 1903 г.) и „младите“ демократи на Тодор Г. Влайков¹⁷. Това позволява на лидерите на четирите партии да обявят съставянето на „Съединената опозиция“¹⁸.

В края на септември 1903 г. започват съвместни предизборни обиколки на опозиционните водачи. Ст. Данев, Иван Ев. Гешов, Ал. Малинов и Т. Влайков, съпроводени от своите по-видни съмишленици, посещават Видин, Плевен, Русе, Търново (дн. Велико Търново), Стара Загора¹⁹. На места мероприятията на опозицията са саботирани от правителствени служители и стамболовистки

¹⁶ НБКМ – БИА, ф. 273, оп. 1, а.е. 515, л. 7–9; 11–12; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност на Народната партия (1899–1911). В. Търново, 2003, с. 139; *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., 147–148.

¹⁷ *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 255.

¹⁸ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1849, л. 74–76.

¹⁹ България, VI, № 24, 23 септ. 1903; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 141; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 256. В тези обиколки Ст. Данев е съпроводен от Ал. Людсканов, М. Сарафов, Д. Христов и Ал. Радев.

шайки. В Търново сблъсъците между привърженици на управляващи и опозиционери започват още преди пристигането на лидерите, а при визитата си в града Александър Людсканов е замерян с дървени цепеници²⁰. В Пловдив полицията арестува местния виден цанковист Мильо Балтов, а в Чирпан стамболовистка шайка изпочупва прозорците на Тодор Орлов²¹. Комбинираният натиск на администрацията и стамболовистките шайки, водени от станалия вече легендарен Йордан Йонов, принуждават опозицията в Орехово да се оттегли от предизборната надпревара, за да „запази живота и здравето“ на своите съмишленици²². Разбира се, опозиционните формации не са съвсем неприятели към организирането на шайки. В Царибродско стамболовистките отряди са неутрализирани от „момчетата“ на местния народняшки шеф Емануил Начев²³. Като цяло обаче ресурсът на опозиционните формации за натиск върху избирателите е силно ограничен.

Най-големи безредици в предизборната кампания се случват в Стара Загора на 5 октомври. Градът посреща опозиционните лидери в крайно напрегната обстановка. Стамболовистките шайки буквално подгонват Ст. Данев и Ив. Ев. Гешов по улиците, като само съобразителността на лидерите и помощта на техните партизани ги спасява от побой. Цялата ексцесия приключва с няколко счупени глави и изпотрошени прозорци²⁴. Насилия има още в Нова Загора, Татар Пазарджик (дн. Пазарджик), Станимака (дн. Асеновград)²⁵.

Действията на стамболовистките шайки, както и административният натиск на управляващите, по традиция са преувеличавани. Предизборната борба по страниците на партийния печат преминава в ожесточена медийна война. Цанковистите представят изборите като алтернатива пред избирателя с два възможни изхода – „да отстъпи пред ужасите“ или „да влезе с всички сили в една кървава борба“²⁶. Лидерите на опозиционните формации искат от княза аудиенция с мотив – нарушенията на гражданските права. За такава настоява и Драган Цанков²⁷. В този момент държавният глава демонстративно заминава за чужбина.

В изборите за XIII ОНС коалираните опозиционни партии водят негативна избирателна кампания. Тя се ограничава с нападки към правителството за

²⁰ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 190; България, VI, № 26, 25 септ. 1903.

²¹ България, VI, № 33, 3 окт. 1903.

²² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 323, л. 15–17.

²³ Пак там, а.е. 1082, л. 1–2.

²⁴ Новозагорски лист, II, № 57, 8 окт. 1903; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 141; *Данев, Ст.* Мемоари. С., 1992, с. 115. Ст. Данев успява да се укрие в къщата на свой съмишленик, докато стамболовистката шайка е заета с изпочупването на прозорците на къщата на друг цанковист.

²⁵ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1556, л. 24–25; България, VI, № 48, 21 окт. 1903; № 49, 22 окт. 1903.

²⁶ България, VI, № 32, 2 окт. 1903.

²⁷ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 531, л. 14–19; НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 11, л. 6–9; а.е. 17, л. 17–18; а.е. 18, л. 11–14.

неговите нарушения – суспендирането на закона за чиновниците, чистките в администрацията, натискът върху местната власт, репресиите върху опозиционери в провинцията, нераздаването на избирателни карти. Партийната преса и публикуваните възвания отбелязват още, че ХП ОНС е разпуснато „без никакво основание“ и че НЛП е „най-малочислената“ партия. Използвани са и външнополитическите затруднения на Княжеството²⁸. Обединените опозиционни формации не представят предизборна платформа за управление.

Прокламираната в столицата Съединена опозиция не се реализира на територията на цялото Княжество. В някои околии неразбирателствата между провинциалните лидери пречат общите действия. В Пловдив, Пещера, Фердинанд (дн. Монтана) и Разград прогресивнолибералите се явяват в общи листи единствено с демократите²⁹. В Бяла Слатина каравелистите излизат със свои кандидати³⁰. Пълната липса на сговор довежда до самостоятелно участие на прогресистите в Татар Пазарджик, а в Орхание (дн. Ботевград) местната организация дори декларира, че няма да участва в изборите по същите причини³¹.

Въпреки противоречията по места, опозицията успява да постигне споразумения в много райони на страната. В София в общата листа влизат имената на партийните лидери Ст. Данев, Ив. Ев. Гешов и Ал. Малинов³². ПЛП, НП, ДП и „младите“ демократи участват съвместно в изборите в Шумен, Панагюрище, Казанлък, Търново, Враца³³. В последните две околии, съгласно предварителното споразумение, цанковистите получават подкрепа за свои самостоятелни листи³⁴. В околията от Плевенски окръг към тристранното споразумение се присъединяват и широките социалисти³⁵.

В парламентарните избори от 19 октомври 1903 г. партиите от Съединената опозиция печелят приблизително 40 депутатски места. От тях само шест са извоювани от кандидатите на Прогресивнолибералната партия. С мандати се сдобиват партийният шеф Ст. Данев (Цариброд), Димитър Христов (Луковит), Иван Бобеков (Панагюрище), Тодор Шипков (Казанлък), Георги Пасаров (Балчик) и Гьоре Шойлев (Трън). Всеки един от тях е избран в коалиционна листа. Прави впечатление, че, като изключим Ст. Данев и донякъде Д. Христов, който тепърва започва своето издигане в партийната йерархия, останалите членове на

²⁸ НБКМ – БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2766, л. 2–40; България, VI, № 17, 15 септ. 1903; Мисъл (Враца), II, № 7, 17 септ. 1903; Пазарджишки вести, № 23–24, 27 септ. 1903.

²⁹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 419, л. 1–2; а.е. 1389, л. 3–4; Пазарджишки вести, № 26, 13 окт. 1903.

³⁰ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 274, л. 7–10.

³¹ Пак там, а.е. 1196, л. 1–2; Пазарджишки вести, № 26, 13 окт. 1903.

³² НБКМ – БИА, ф. 255, II Д 5642; България, VI, № 45, 17 окт. 1903; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 142.

³³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1233, л. 1; а.е. 1756, л. 32–36; ф. 273, оп. 2, а.е. 1506, л. 1–4; *Салабашев, И.* Спомени. С., 1943, с. 156.

³⁴ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 70; Мисъл (Враца), II, № 9, 17 окт. 1903.

³⁵ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 71.

парламентарната група на ПЛП са провинциални цанковисти. В изборите пропадат такива функционери като Драган Цанков, Ал. Людсканов, М. Сарафов, Антон Франгя, Ал. Радев. Стотина гласа не достигат за избирането на Никола Константинов (Свищов), М. Балтов (Пловдив), Марко Божков (Борисовград, дн. Пърмомай). Кандидатите на ПЛП пропадат във Враца и Бяла Слатина, смятани за цанковистки „крепости“, а в Орехово, както споменахме, се оттеглят от предизборната борба³⁶. В национален мащаб цанковистите печелят около 32 000 гласа (4,1%).

Резултатите в изборите осигуряват стабилно парламентарно мнозинство за управляващата НЛП. В този смисъл те са неуспешни за партиите от Съединената опозиция. Що се отнася конкретно до цанковистите обаче, резултатите могат да се квалифицират като приемливи на фона на обстоятелството, че ПЛП е партията, непосредствено загубила властта³⁷.

Опозиционната преса, и в частност – прогресистката, обяснява изборния успех на правителството с насилията на администрацията и привържениците на управляващите. Вестник „България“ обявява, че изборите са проведени с „огън и меч“ и представя данни за множество побои, арести, нераздадени карти, възпрепятстване от гласоподаване, дори убийства³⁸. Това, което партийният орган пропуска да спомене, е липсата на сговор между опозиционните фракции в редица региони. На неговите страници не са отбелязани и причините от вътрешнопартиен характер, за които сигнализират някои провинциални цанковисти – отливът на членска маса и отсъствието на стабилни и добре организирани структури в много околии. Някои кадри се осмеляват директно да обвинят партийния лидер Ст. Данев за резултатите, отбелязвайки, че изпълнението на желанията за назначения на „приятелите“ при управлението на неговия кабинет е довело до отблъскване на съмишленици³⁹.

Падането от власт през май 1903 г. се отразява изключително негативно върху организацията на Прогресивнолибералната партия. Започва значителен отлив на съмишленици. В този процес участват не само редови членове, но и провинциални лидери. Цанковистката структура в Добричко се влива *in corpore* в НЛП. Към управляващата партия преминават и някои бивши цанковистки депутати като Никола Русев (Ямбол), Ст. Ив. Стоянов (Провадия), Нино Петков (Луковит)⁴⁰.

³⁶ Статистика на изборите за народни представители за XIII ОНС. С., 1904; Ангелова, Р. Развитие и дейност..., 142–143; Николова, В. Между консерватизма и либерализма..., с. 148; Попов, Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство 1903–1908. – ИПр, XXXVIII, 1982, № 1, с. 51; Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 257.

³⁷ ПГ на ПЛП в XIII ОНС е съпоставима като численост на онази на НП в X ОНС. Цанковистите в XIII ОНС са много по-добре представени от либералите в XI ОНС, стамболовистите в XIV ОНС и демократите в V ВНС.

³⁸ България, VI, № 47, 20 окт. 1903.

³⁹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1696, л. 7–8; а.е. 1793, л. 15–17.

⁴⁰ Пак там, а.е. 714, л. 5–12; а.е. 888, л. 3; а.е. 1844, л. 72–73.

След есента на 1903 г. в продължение на близо година организационният живот в ПЛП практически замира. В месеците между парламентарните избори и края на 1903 г. партийният орган не отчита структуриране или преструктуриране на нито една цанковистка местна организация. В края на януари 1904 г. Централното бюро излиза с окръжно, с което призовава провинциалните бюра да свикат събрания, за да се съживи организацията и „да се уравни окончателно всички недоразумения, поникнали между някои наши съмишленици из провинцията“⁴¹. На партийната повеля откликват твърде малко местни структури. До късната есен на 1904 г. имаме сведения за околийски събрания единствено в Плевен, Кюстендил, Белоградчик, Лом, Търново Сеймен (дн. Симеоновград) и Стара Загора. През януари 1904 г. младите прогресисти в Града под аязмото организират свое дружество със собствен устав. Това е първата известна младежка структура на ПЛП в страната⁴².

Белег за организационната криза в партията е и замирането на местния цанковистки печат. Парламентарните избори от октомври 1903 г. бележат края на „Пазарджишки вест“, врачанския „Мисъл“ и ореховския „Съвременник“. В периода от есента на 1903 г. до началото на 1905 г. провинциалната прогресистка преса се представя единствено от мимолетния търновосейменски лист „Нова Марица“ и „Разградски новини“, излязал в четири годишнини под редакцията на Иван Свирачев⁴³.

Не изглежда оптимистична ситуацията и на върха на партийната пирамида. Разочарован от политиката и изпитващ финансови затруднения, д-р Данев обмисля подаване на оставка от партийното шефство – тежест, която е свързана със значителни финансови разходи и определено затормозява Данев в практикуването на неговата адвокатска професия⁴⁴. До подобен изход не се стига, но показателен е фактът, че до декември 1904 г., близо две години след като партийният лидер се разделя с министерския си пост, длъжността председател на ЦБ продължава да се заема от Антон Франгя⁴⁵. Не по-цветущо е положението на Ал. Людсканов. През 1906 г. той сондира княз Фердинанд за дипломатическа кариера⁴⁶. В крайна сметка Людсканов не се реализира като дипломат поради

⁴¹ България, VI, № 122, 24 ян. 1904.

⁴² Пак там.

⁴³ Нова Марица (Търново Сеймен), № 1, 9 юни 1903; Разградски новини, I, № 1, 20 авг. 1904.

⁴⁴ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 3001, л. 511–512; ф. 16, а.е. 89, л. 139; а.е. 477, л. 192–193; 204–209. Данев, Ст. Цит. съч., с. 115. Стига се дотам, че през лятото на 1903 г. семейство Даневи са принудени да се лишат от услугите на гувернантка, както и да отменят традиционната за фамилията почивка в чуждестранните елитни курорти. Ст. Данев успява да стабилизира семейния бюджет едва към пролетта на 1904 г.

⁴⁵ Антон Франгя е назначен за формален председател на ЦБ през пролетта на 1901 г., тъй като лидерът Ст. Данев поема министерски пост, а в онази епоха съчетаването на държавна служба и партиен пост се смята за некоректно.

⁴⁶ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 209–210; Вечерна поща, VII, № 1851, 14 окт. 1906; Ден, III, № 1000, 15 окт. 1906.

амбицията си да оглави първостепенна мисия. Михаил Сарафов има по-голям шанс в тази насока. В края на 1904 г. той е назначен за агент във Виена, където наследява своя политически съмишленик д-р Константин Помянов. Със заминаването на Сарафов Ст. Данев загубва доверено лице в ръководството на партията⁴⁷.

Издаването на партийния орган също среща големи трудности. В края на юни 1903 г. Централното бюро решава да трансформира вестник „България“ в ежедневник⁴⁸. Неуредени отношения с печатниците, организационни и финансови проблеми забавят проекта. По тази причина партийният орган спира да излиза след 4 юли 1903 г., като пропуска да отрази Илинденско-Преображенското въстание. Вестникът се появява на бял свят отново на 25 август, но вече като ежедневник (с изключение на неделния ден и празниците). „България“ се превръща в първия ежедневен партийен орган⁴⁹.

Скоро се оказва, че Прогресивнолибералната партия няма ресурса да поддържа ежедневен орган. Честите призиви на Централното бюро и на редакцията към съмишлениците да се абонираат и съответно да плащат необходимия абонамент нямат желаните ефект⁵⁰. Събирането му продължава да се извършва безсистемно и неkoordinирано от агенти на редакцията, агенти, назначени от ЦБ, от самите членове на ЦБ, от околийските бюра. Този хаос стимулира появата на самозвани нелегитимни събирачи на абонаментните такси, обогатяващи собствените си джобове. Дописките от провинцията спират. Ограничават своето сътрудничество при списването на вестника и някои от членовете на ЦБ. По думите на редактора Иван Толев след изборите за XIII ОНС „като че ли всичко измре“. Нарушена е комуникацията между партийното ръководство и редакцията, при което на последната много често се налага да налучква партийната позиция по един или друг проблем. В резултат – качеството на публикациите спада драстично. Съдържанието на партийния орган става сухо, еднообразно и трудно четивно⁵¹. Поради липса на средства в края на август 1904 г. „България“ отново спира, за да поднови своето издание на 1 октомври – този път във формат два пъти седмично⁵². Финансовите затруднения продължават и през следващите години. Партийният орган се поддържа от постоянните вноски на

⁴⁷ НА – БАН, ф. 17 к., а.е. 174, л. 62–63; НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 12, л. 111; ф. 15, а.е. 1379, л. 91–92. Заминаването на М. Сарафов на дипломатическа служба не се приема добре от много видни цанковисти, в т.ч. и Др. Цанков и П. Абрашев.

⁴⁸ ЦДА, ф. 134 к, оп.1, а.е. 317, л. 3–4; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 20, л. 45–46.

⁴⁹ Народняшкият „Мир“ става ежедневник през 1906 г., а радослависткият „Народни права“ – през 1907 г. Вж.: *Топенчаров, Вл.* Българската журналистика 1902–1917. С., 1981, с. 10.

⁵⁰ НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 3; България, VI, № 199, 1 май 1904.

⁵¹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1555, л. 11–13; *Стателова, Е.* Политика, партии и печат на българската буржоазия 1909–1912. С., 1973, с. 35.

⁵² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1379, л. 91–92; България, VII, № 1, 1 окт. 1904.

членовете на ръководството, някои от които обаче отказват или забавят тяхното превеждане. През септември 1907 г. дълговете към печатницата „Ст. Атанасов и С-ие“ набъбват до 5000 лв. и я поставят пред фалит⁵³.

През декември 1903 г. известният публицист и прогресивнолиберал Велчо Т. Велчев (собственик на печатницата „Ст. Атанасов и С-ие“) започва издаването на ежедневния вестник „Ден“⁵⁴. Партийната принадлежност на собственика води някои историци до заключението, че „Ден“ е цанковистко издание. Всъщност в неговото списване участват активно както самият Велчев, така и фигури като Владимир Шишманов, Стоян Михайловски, Кирил Христов, Димчо Дебелянов, П. К. Яворов, Петко Ю. Тодоров – лица, които не членуват в ПЛП. Друга група сътрудници – Александър Кипров, Антон Страшимиров, Стилиян Чилингиров и Христо Силянов, влизат в лагера на прогресивнолибералите, но това се случва по-късно⁵⁵. Това, което може да се каже безусловно за „Ден“, е, че вестникът е на антистамболовистки позиции, яростно атакува „личния режим“ и се опитва да обедини около себе си русофилски ориентираната интелигенция. Кръгът около „Ден“ е от най-яростните привърженици на партийните обединения и сливания и се опитва да играе ролята на координатор на тези процеси. Вижданията му по вътрешната и външната политика на Княжеството го доближават силно до възгледите на прогресивнолиберали и народняци, а в някои отношения – и на радикалдемократи⁵⁶.

Известно оживление в средите на ПЛП се забелязва в края на 1904 г. На 4 декември 1904 г. в столичния хотел „Империал“ се провежда заседание на Върховния комитет (ВК) на партията. Това е първото регистрирано събиране на този партиен орган. Реферати на него изнасят лидерът д-р Данев, както и Ал. Людсканов и Д. Христов. На заседанието присъстват 57 души от провинцията, представящи 45 административни (49 избирателни) околии⁵⁷. Данните показват, че, въпреки кризата, ПЛП успява да запази свои структури или поне ядра в по-голямата част от страната. На този партиен форум частично е подменен съставът на Централното бюро. Във върховния орган на партията са избрани лидерът д-р Ст. Данев, Ал. Людсканов, Константин Величков, Ан. Франгя, Петър Абрашев, Димитър Христов, д-р Димитър Моллов, д-р Ал.

⁵³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 262, л. 15–18; Литературен архив. Т. 7. С., 1979, 420–421.

⁵⁴ „Ден“ се явява продължител на „Софийски ведомости“ на цанковиста Никола Митаков – един лист с антисемитска насоченост. През първите месеци „Ден“ е съвместно издание на Велчо Т. Велчев, Митаков, Владимир Шишманов и Антон Страшимиров, но до лятото на 1904 г. последните трима оттеглят своето партньорство и издръжката на вестника остава на плещите на Велчев. ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 41.

⁵⁵ Първият от тази група, записал се за член на ПЛП, е Ал. Кипров, присъединил се към цанковистите в края на 1907 г.

⁵⁶ *Новакова, К.* Печатът и личният режим на Фердинанд. С., 1975, 89–96; *Стателова, Е.* Цит. съч., 59–65; *Топенчаров, Вл.* Цит. съч., 11–44.

⁵⁷ Сред присъстващите няма представители на Орехово, Провадия и Свищов.

Радев, д-р Андрей Ходжов, д-р К. Помянов, Тодор Балабанов и Петър Чернев. От ръководството отпадат починалите Васил И. Кънчов и Георги Консулов, приелият дипломатическа служба М. Сарафов и отказалите се от активната политика В. Т. Велчев, Стефан Кисов и Никола Манев. Вакантните места са попълнени от Димитър Христов (вземал участие в заседанията на ЦБ още от 1902 г. като редактор на партийния орган) и старите функционери д-р К. Помянов (вече бивш дипломат), Тодор Балабанов и Петър Чернев (член на Временното ЦБ през 1896–1897 г.). В ЦБ на мястото на Петър Станчев се появява и д-р Андрей Ходжов (вероятно като председател на столичната организация). Драган Цанков е преизбран за почетен член на Централното бюро. Към неговото име се добавя и онова на Тодор Бурмов. Предишният почетен член М. Балабанов отпада като действащ дипломат в Букурещ⁵⁸. Тук буквата на партийния устав, изискващ промени в централното ръководство на партията да се правят от конгреса, не е спазена. Всъщност самата кореспонденция между Ст. Данев и провинциалните цанковистки лидери показва, че сред последните няма голяма яснота относно функциите на този партиен институт. Някои от тях приемат заседанията на Върховния комитет като партиен конгрес.

Съживяват се и провинциалните партийни структури. От декември 1904 г. до края на 1905 г. вестник „България“ обнародва съставите на 16 околийски организации. През юли 1905 г., за пръв път след тригодишна пауза, виждаме състава на Софийското бюро. Негов председател е д-р Андрей Ходжов. Присъствието му в ЦБ на заседанието на ВК от 4 декември 1904 г. показва, че Ходжов е избран за лидер на софийската организация по-рано. В постоянното присъствие влизат още Христо Камбуров и Ангел Горанов (подпредседатели), Христо Ковачев (деловодител) и Тома Малков (касиер)⁵⁹. 21 околийски бюра реорганизират съставите си или просто свикват партийни събрания през 1906 г. За 1907 г. броят им набъбва до 30.

Общо в периода май 1903 – декември 1907 г. имаме сведения за 47 активни бюра в административните околии⁶⁰. Забелязва се известна стабилност в ръководствата на местните организации. Някои от тях запазват своите председатели от предишния период, други избират начело нови шефове, които обаче имат известна кариера като членове на постоянните присъствия в миналото. Лидерските позиции в своите райони задържат Георги Добринович (Видин), Стефан Хр. Савов (Враца), Милан Стоянов (Нова Загора), Г. Шиваров (Стара Загора), Т. Шипков (Казанлък), Христо Данаилов (Плевен), Драган Манчов (Пловдив), Ной Марков (Сливен), Т. Орлов (Чирпан), д-р Георги Гагов (Татар

⁵⁸ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 58, л. 386; България, VII, №. 20, 7 дек. 1904.

⁵⁹ Последните автоматически влизат в състава на ВК, съгласно решенията от конференцията от 4 декември 1904 г.

⁶⁰ Макар партийният орган да не дава сведения за бюра в Орехово, Бяла Слатина, Бургас и Провадия, данните от кореспонденцията на прогресивнолибералните лидери показват наличието на такива в посочените райони.

Пазарджик) и др. На някои места изпъкват нови лидери без особен партиен стаж. С оглед на бъдещата им партийна кариера най-известните фигури сред тях са на бившите социалдемократи Стоян Русев и Боян Ханджиев, оглавили прогресивнолибералните структури във Варна и Разград.

В този етап се появяват първите случаи на обособени едни от други градски и околийски бюра. Първенци в това отношение са цанковистите в Дупнишко, които през 1905 г. формират две отделни структури. Техният пример е последван през 1907 г. от техните съмишленици в Харманли, Търново Сеймен (където административната околия е закрыта, но избирателната продължава да съществува) и Фердинанд.

Най-вероятно тези стъпки са предприети с цел туширане на местни противоречия. Така и не се откри директива на Централното бюро, която да застава или поне да съветва провинциалните организации да предприемат подобни стъпки. Осъзнаването на необходимостта от обособяване на градска структура, местна в истинския смисъл на думата, различна по функции и състав от околийската, която по дефиниция трябва да играе ролята на свързващо звено между местните организации (градски и селски) в една околия, представлява изключително бавен и труден процес. До войните повечето градски бюра на ПЛП продължават да изпълняват функциите и на околийски организации.

Важен е въпросът за баланса в отношенията между двата типа структури. Не се забелязва система при сепарирането на градските от околийските бюра. В Харманли и двете организации са оглавени от местния партиен бос. В Търново Сеймен и Фердинанд силните фигури оглавяват околийските бюра и в този смисъл може да се каже, че регионалните структури контролират дейността на градските. В Дупница обаче ситуацията е точно обратната.

Лидерите на Прогресивнолибералната партия в София допринасят немалко за развитието на възстановителните процеси в местните структури. До 1905 г. партийните водачи обикалят провинцията главно в навечерието на парламентарни избори. През зимата на 1905–1906 г. Ст. Данев и Д. Христов стартират серия от политически визити в цялата страна. Посетени са Стара Загора, Сливен, Бургас, Варна, Плевен. Видните гости от столицата са посрещани тържествено от своите симпатизанти. Разбира се, политическите речи на открито и закрыто биват неделима част от тези мероприятия⁶¹. В следващите години пред- и околоколедните обиколки на лидерите стават практика в ПЛП. Особено активни в това отношение са цанковистите през зимата на 1907–1908 г., когато възможността партията да поеме поне част от юздите на властта за един момент изглежда напълно реална⁶². В тази връзка трябва да споменем обиколката на страната, която през лятото на 1907 г.

⁶¹ НБКМ – БИА, ф. 16, а.е. 477, л. 302–303; 306–307; България, VIII, № 22, 30 дек. 1905; № 24, 10 ян. 1906; Права дума (Провадия), № 3, 14 ян. 1906.

⁶² България, X, № 15, 23 ноем. 1907; № 21, 14 дек. 1907; № 25, 4 ян. 1908.

предприема старият лидер Др. Цанков, придружен от своята внучка Рада Людсканова⁶³.

Белег за бавното и постепенно излизане от партийната летаргия са и позитивните тенденции в развитието на местния прогресистки печат. Забелязва се слаба, но все пак доловима, тенденция към налагане на по-дълготрайни и по-качествени провинциални издания. През февруари 1905 г. в Пловдив прогресивнолибералът Кузман Толев започва списването на „Нова Марица“, просъществувал повече от шест години⁶⁴. На следната година в Шумен местният цанковист Жеко Павлев стартира издаването на „Обществен глас“. Продължават да излизат и „Разградски новини“ на Ив. Свирачев. С по-кратковременен живот са листовете, издавани от прогресисти в Провадия и Ловеч⁶⁵.

Съживяването на провинциалните структури от 1905 г. насетне има и обратна страна. В много местни организации възстановителните процеси са съпроводени с подновяването на вътрешнопартийните ежби. На места в тях известна роля играе сблъсъкът между различните поколения. Млади и амбициозни политици обвиняват старите водачи в летаргия и се стремят да ги изместят от лидерските позиции. Такъв е случаят в Провадия, където младият Петър Капричев успява да изтласка от ръководния пост ветерана Гавраил Цонков⁶⁶. В Плевен амбициозният Иван Хаджирачев недоволства от пасивността на стария Хр. Данаилов⁶⁷. Конфликти от подобно естество съществуват в структурите в Чирпан, Татар Пазарджик, Кюстендил и дори Враца⁶⁸. Врачанските прогресивнолиберали успяват най-ефикасно да тушират противоречията от подобен тип. Старият лидер там – Ст. Хр. Савов, е обявен за почетен председател на местното бюро, което се оглавява от Харалампи Анков⁶⁹.

Противоречията в организации като Кюстендилската имат и друг аспект. В Кюстендил противопоставянето е предимно на база „местни“ срещу „външни“, използващи протекции на лидерите от столицата⁷⁰. В Станимака конфликтите са проекция или поне се катализират от намесата на пловдивчани⁷¹. В

⁶³ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 240–242.

⁶⁴ Нова Марица (Пловдив), I, № 1, 13 февр. 1905.

⁶⁵ Права дума (Провадия), № 1, 10 дек. 1905; Нова дружба (Ловеч), № 9, 7 февр. 1906.

⁶⁶ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 714, л. 5–16; 1844, л. 251–252; а.е. 1851, л. 46–47

⁶⁷ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1331, л. 17, 21, 25, 29.

⁶⁸ Пак там, а.е. 195, л. 1–2; а.е. 347, л. 2–5; а.е. 622, л. 1–2; а.е. 1682, л. 1–6.

⁶⁹ Пак там, а.е. 1363, л. 1–4.

⁷⁰ В Кюстендил групата на „старите“ около Стоичко Ицков и Иван Каранов се противопоставя на „младите“ на д-р Карамфил Георгиев, който пък се подкрепя от Коста Ленков, считан за протеже на столичани. Пак там, а.е. 371, л. 1–2; а.е. 695, л. 5–6.

⁷¹ В Станимака се стига до формирането на две конкурентни бюра. Едното е оглавно от Петьо Павлов – човек на Георги Джевизов и Нестор Абаджиев, а другото – от Янко Петров и Христо Деликостов – хора на Кузман Толев и Н. Шивачев. НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 301, л. 5–6; а.е. 842, л. 1–2; а.е. 1171, л. 11–20; а.е. 1570, л. 1–7; България, VIII, № 21, 23 дек. 1905.

самия град Пловдив цанковистката структура се събужда от летаргичния сън едва в 1907 г., при което обаче старите противоречия избухват с нова сила. Бюрото там продължава да се оглавява от всепризнатия авторитет Драган Манчов, но с напредването на възрастта именитият възрожденски книжовник все по-трудно успява да ограничава размаха на противоборството между фракциите на Нестор Абаджиев – Георги Джевизов и К. Толев – Никола Шивачев⁷². В периода 1905–1907 г. най-сериозен е конфликтът сред прогресистите в Нова Загора. Там конкуренцията между М. Стоянов и Иван Танев довежда през 1907 г. до конструирането на две конкурентни бюра⁷³.

В стремежа си да подобри организационното състояние на партията Централното бюро насрочва Втория конгрес на ПЛП. За свикването на най-висшия партиен форум, който трябва да „видоизмени ръководенето на партията в провинцията“, се изказват някои структури още в края на 1903 г.⁷⁴ На 26 декември 1906 г. ЦБ известява околийските бюра, че смята да насрочи конгрес в близко бъдеще и призовава местните организации да изпращат свои списъци с делегати⁷⁵. Началото на университетската криза и убийството на Д. Петков забавят организацията на форума.

В крайна сметка вторият конгрес на ПЛП се провежда на 28–29 април в салона на столичния клуб „Нова Америка“⁷⁶. На откриването му по различни сведения присъстват между 5 и 6 хиляди души. За тяхното придвижване партийното ръководство осигурява специален влак от Варна до София, а също и 50% намаление на цената на билетите за делегатите по всички жп линии в страната⁷⁷. Подобно на Учредителния конгрес от 1899 г., и тук норма на представителство липсва. Тази практика е мотивирана на самия конгрес от д-р Данев с довода „да не се делим на избраници и работници“. ЦБ напътства бюрата да изпратят по възможност повече свои представители, за да може съборът „да има значение на една внушителна манифестация“⁷⁸. За да предотврати присъствието на самозвани цанковисти, централното ръководство изпраща лични партийни карти по предварителна заявка, които се раздават от провинциалните бюра.

Конгресът е открит от Ст. Данев. По неписано правило партийният шеф прави обзор на политическите събития в страната след Първия конгрес от 1899 г., както и на развитието и успехите на ПЛП. Доклади изнасят още Ал. Людсканов (за образованието), Д. Христов (за македонския въпрос), Ха-

⁷² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1556, л. 15–22; Нова Марица (Пловдив), III, № 121, 21 юли 1907; № 130, 14 окт. 1907.

⁷³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 505, л. 1–3; а.е. 1484, л. 2–3; а.е. 1523, л. 1–4; а.е. 1844, л. 196–197; а.е. 1851, л. 33–34; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 242–243; 250–254.

⁷⁴ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1696, л. 7–8.

⁷⁵ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 317, л. 5.

⁷⁶ На неговото място днес се намира сградата на бившия театър „Ренесанс“, където към момента се помещава известният клуб „Син сити“.

⁷⁷ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 307, л. 1; а.е. 313, л. 1.

⁷⁸ Пак там, а.е. 317, л. 5.

ралан Николов (по финансовите проблеми на страната) и Анастас Мустаков (за земеделието). По отношение на организационните въпроси партийният форум взема няколко важни решения. Той потвърждава без изменения състава на Централното бюро, избран от Върховния комитет през декември 1904 г. Избира се обаче нов ВК в състав от 27 представители от 25 избирателни околии⁷⁹. Решено е още да се учреди фонд за издаване на партийни брошури (т.нар партийна библиотека), за съставянето на който околийските бюра се задължават да отчисляват на ЦБ 1/5 от своите парични постъпления. Форматът на конгреса и начинът на гласуване – с акламации, показват, че решенията практически са налагани от централното ръководство без значителни обсъждания⁸⁰.

Някои историци разглеждат провеждането на Втория конгрес на ПЛП през април 1907 г. през призмата на разложителните процеси в Патриотичния блок и стремежа на цанковистите към самостоятелни действия с оглед придобиването на властта. Както вече беше посочено обаче, Вторият конгрес на ПЛП се подготвя още от края на 1906 г., като политическите събития в началото на 1907 г. по-скоро забавят неговото провеждане. Не бива да се забравя, че в периода 1905–1907 г. конференции провеждат повечето български партии и съсловни организации. Неслучайно съвременниците определят 1907-а като „годината на конгресите“. Цанковистката преса приветства партийния форум и обявява, че големият брой участници в него свидетелства за това, че ПЛП не е „сбирщина от хора, очакващи да вземат властта“, представлява „народа в своята съвкупност“⁸¹. По-безпристрастна оценка му дават радикалдемократите. За кръга около сп. „Демократически преглед“ отсъствието на норма на представителство, липсата на отчети за парламентарната дейност на депутатите от ПЛП, недаването на сведения за броя на провинциалните бюра и партийните членове говори за една не особено добра партийна организация⁸².

Вътрешнопартийните проблеми рефлектират върху резултатите на Прогресивнолибералната партия в различните избори, проведени в периода 1904–1907 г. Под силното влияние на стамболовистките репресии при парламентарния вот от октомври 1903 г., притеснени и от продължаващите заплахи, в допълнителните избори от 29 февруари 1904 г. цанковистите не издигат свои кандидати на повечето места⁸³. По-активно участие взе-

⁷⁹ Вечерна поща, VIII, № 2042, 1 май 1907; Ден, IV, № 1188, 1 май 1907; № 1189, 2 май 1907; Дневник, № 1722, 30 апр. 1907.

⁸⁰ Нова Марица (Пловдив), III, № 111, 6 май 1907.

⁸¹ Демократически преглед, V, 1907, кн. 6, с. 62.

⁸² Др. Цанков отказва да се кандидатира в Бяла Слатина. Единствено в Търново М. Сарафов записва „приличен“ резултат от 867 подадени гласа. В останалите околии, в които се провеждат допълнителни избори, цанковистите не участват или участват символично. НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1550, л. 16–17; а.е. 1696, л. 9–10; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 272–273; България, VI, № 153, 3 март 1904.

⁸³ В градове като Провадия, Бургас, Татар Пазарджик една група функционери издигат свои кандидати или подкрепят други опозиционни, докато други групи пасуват или

мат прогресивнолибералите в окръжните и общинските избори през 1905 г. Конфликтите в местните структури, дефицитът на организационен и финансов ресурс, както и склонността на някои цанковисти да кооперират с управляващите обуславят слабите резултати на партията⁸⁴. Разбира се, не навсякъде сътрудничеството с властта има негативен ефект. В Цариград кооперацията със стамболовистите помага на ПЛП да спечели общинските избори⁸⁵. В допълнителния вот от 1 април 1907 г. прогресистите, както и останалите опозиционни формации от Патриотичния блок, не участват по тактически причини⁸⁶.

Управлението на Народнолибералната партия в периода 1903–1908 г. е характерно със значителен брой законодателни реформи, някои от които са силно дискуссионни и са отменени от правителството на демократите, но други допринасят за стопанския и културен разцвет на страната⁸⁷. Статутът на Прогресивнолибералната партия като опозиционна формация до голяма степен предопределя позициите на цанковистите по отношение на мероприятията на властта.

През ноември 1903 г. Народното събрание отменя парламентарния правилник, изработен от мнозинството в XI ОНС, и връща онзи от стамболовисткото VII ОНС, известен с рестрикциите си по отношение на вземането на думата и времето за изказване. Причината за този ход на управляващите са обструкциите, използвани от опозиционните депутати, в резултат на които се забавя работата на законодателния орган⁸⁸. Опозицията от своя страна се обявява срещу отмяната на по-либералния правилник, прилаган от предишните две камари. Аргументите, които използва тя в защита на своите позиции, не са на особена правна висота. Така например в Народното събрание цанковисткият депутат Г. Пасаров приравнява парламентарния правилник към статута на закон и дори обявява, че в настоящата камара мнозинството няма законово право да го отменя⁸⁹. В знак на протест срещу честите отнемания на думата, в средата на декември опозиционерите декларират, че напускат заседанията на парламента

подкрепят Народнолибералната партия. ЦДА, ф. 134 к, оп. 1, а.е. 306, л. 2; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 161, л. 1–5; а.е. 714, л. 5–12.

⁸⁴ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1082, л. 3. За кмет на Цариград е избран цанковистът Сокол Невлиянски.

⁸⁵ През пролетта на 1907 г. цанковистите вече са в контакт с Двореца и очакват скорошното падане на правителството. В този смисъл незадоволително участие в допълнителни избори би компрометирало техните позиции и претенции

⁸⁶ За законодателната дейност на стамболовисткото XIII ОНС вж.: *Попов, Ж.* Народнолибералната стамболовистка партия в България 1903–1920. С., 1986, 64–113.

⁸⁷ *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 51.

⁸⁸ България, VI, № 59, 3 ноем. 1903.

⁸⁹ НА – БАН, сб. IX, оп. 2, а.е. 58; България, VI, № 94, 16 дек. 1903; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 143; *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., с. 149; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 259.

до изтичане на първата редовна сесия⁹⁰. Прогресивнолибералният орган „България“ обявява всички решения на парламентарното мнозинство за нелегитимни, тъй като камарата не олицетворява волята на целокупното гражданство, и призовава населението към организиране на митинги и протести като „последно легално средство за борба“⁹¹. Бойкотът е прекратен преждевременно след около месец с мотив – важните проекторешения, които правителството вкарва за разглеждане в заседателната зала. Това решение на опозиционните лидери не се одобрява от някои техни депутати. Цанковистът Тодор Шипков пише на д-р Данев, че „всяко повръщане в камарата е повече от недостолепно“⁹².

Възползвайки се от отсъствието на опозицията, още през декември 1903 г. стамболовисткото мнозинство успява да прокара закон за амнистията и т.нар. „тълкувателен закон“ (поправката на Паскал Табурно). С първия акт се дава амнистия за осъдените от Държавния съд министри от кабинетите на Иванчов – Радославов, а вторият сваля от министрите наказателната отговорност за действия, получили веднъж парламентарна подкрепа. Тези мерки на правителството могат да се разгледат в най-малко две направления. От една страна, те отразяват разбиранията на народнолибералите, че министър не бива да бъде подлаган на съдебно преследване за свое политическо решение. Амнистирането на бившите министри обаче цели и да дистанцира либералите – радослависти и тончевисти, от опозицията и да ги приобщи към управляващото мнозинство. Прогресивнолибералите оценяват „тълкувателния“ закон като противоконституционен, тъй като според основния закон единствено неотговорен е князът. За тях с този акт се дава „обща амнистия за сегашните и бъдещите държавни престъпници“⁹³.

През януари 1904 г. парламентът гласува друг изключително дискуссионен закон – за защита на особата. Решението е мотивирано със зачестилите в българския печат критики към Двореца. За обида на особата се предвиждат глоби в размер до 8000 лв. и затвор до 10 години. Прогресивнолибералната партия атакува мерките като противоконституционни, защото ограничават свободата на словото, и безсмислени, тъй като престъпленията по печата се третирали в Наказателния закон⁹⁴. В тон с останалата опозиция цанковистите критикуват и увеличението на цивилната листа на княза от 1 млн. на 1,2 млн. лв. годишно и го обявяват за „мечешка услуга за Короната“⁹⁵. Като цяло отношението на прогресистите към княз Фердинанд не е еднозначно. Цанковистката преса осъжда острите нападки към княза в българския печат, но ги отдава на „неокачествитомото поведение на днешните съветници към Короната“⁹⁶. В други случаи обаче

⁹⁰ България, VI, № 96, 18 дек. 1903.

⁹¹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1756, л. 37 – 38.

⁹² България, VI, № 99, 22 дек. 1903; № 107, 5 ян. 1904.

⁹³ Пак там, № 112, 13 ян. 1904; № 113, 14 ян. 1904.

⁹⁴ Пак там, VII, № 24, 21 дек. 1904.

⁹⁵ Пак там, VI, № 11, 5 септ. 1903.

⁹⁶ Пак там, № 13, 10 септ. 1903; VII, № 88, 23 авг. 1905.

прогресивнолибералите критикуват монарха, че „крепи злокобните хора, които компрометират престола“ и не контролира работата на правителството, което в резултат на това „разбойничества“⁹⁷. Призивите към намеса на монарха в делата на изпълнителната власт определено не хармонират с курса на словесна борба, подет от опозиционните формации срещу „личния режим“ при управлението на НЛП. Тук трябва да се отбележи обаче, че генералната цел на цанковистите е да дистанцират по възможност Фердинанд от стамболовистите. По отношение на „личния режим“, сред всички опозиционни партии ПЛП заема най-умерени позиции. Цанковистите обявяват за естествен стремеж на владетелите да концентрират в ръцете си повече власт и смятат, че „личният режим“ ще изчезне след като политическите партии успеят да закрепнат организационно и идейно и да създадат големи групи свои верни привърженици сред населението⁹⁸.

Серия репресивни закони, приети през 1907 г. след освиркването на княза пред Народния театър и убийството на премиера Димитър Петков, са заклеймени от опозицията, и в частност – от Прогресивнолибералната партия. Законът за печата, въвеждащ ценз за редакторите и по-високи глоби, е определен от цанковистката преса като „драконовски“⁹⁹. С подобни епитети е охарактеризиран и законът за анархистите. Според в. „България“ анархисти в страната няма, а законът преследва не престъпниците, а „мирните и лоялни граждани“¹⁰⁰.

Критикувани са и измененията в закона за градските и селски общини, с които назначението и уволнението на секретар-бирниците се отнема от кметовете и се дава на окръжните управители. Мярката цели да затегне финансовия контрол върху местната власт и да ограничи разхищението на средства в общините, но е атакувана от прогресивнолибералите като накръняваща местното самоуправление¹⁰¹.

Финансовата политика на народнолибералите също не е подмината от стрелите на цанковистите. Традиционните обвинения са, че правителството води страната към „финансово-икономическа пропаст“. При дебатите около държавните бюджети депутатите от ПЛП Ст. Данев, Д. Христов, Т. Шипков и Г. Пасаров отстояват твърденията, че кабинетът умишлено завишава прогнозираните приходи, за да може да разширява разходния бюджет и да злоупотребява със средства. Политиката на бюджетни дефицити в условия на добри

⁹⁷ Пак там, VII, № 57, 3 май 1905; *Новакова, К.* Цит. съч., 28–31.

⁹⁸ България, IX, №. 45, 13 март 1907; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 160. Под ударите на този закон попадат и редакторите на „Ден“ и „Нова Марица“ – Велчо Т. Велчев и Кузман Толев.

⁹⁹ България, IX, № 46, 16 март 1907.

¹⁰⁰ СД, XIII ОНС, II РС, 6 заседание, 29 окт. 1904, 99–103, 113–118. България, VII, № 11, 5 ноем. 1904.

¹⁰¹ СД, XIII ОНС, I РС, 27 заседание, 9 дек. 1903, 751–766; II РС, 33 заседание, 9 дек. 1904, 1203–1204; 38 заседание, 14 дек. 1904, 1240–1244; България, VII, № 22, 14 дек. 1904; № 23, 17 дек. 1904; VIII, № 16, 2 дек. 1905.

реколти и стопански подем се определя като политика на „бъдещи кризи“¹⁰². В 1907 г., когато добивите поради студената зима са по-слаби, цанковистите прогнозираят, че „перспективите са грозни“¹⁰³. Стопанският разцвет на страната, изразен в икономически ръст приблизително от 6% годишно, прогресивнолибералите отдават на добрата международна конюнктура, плодородните години, нарастването на населението, но отричат каквато и да е роля на управляващите в тези процеси¹⁰⁴. По отношение на данъчната политика ПЛП се обявява срещу прекомерно увеличение дела на косвените данъци. По популярни причини силно атакувано е въвеждането на акциз върху ракиите през 1904 г. Вестник „България“ обявява новия налог за „прероден десетък“, който ще доведе до „нов Дуранкулак“¹⁰⁵. През лятото на 1904 г. цанковисткият печат оповестява за съпротива на населението и насилия, употребени от властта при събирането на акциза¹⁰⁶. Интензивното събиране на данъци и недобори от страна на властта дава повод на прогресистите да квалифицират управляващата формация като „народообирална партия“¹⁰⁷.

Цанковистите критикуват и заемната политика на стамболовисткото правителство. През октомври 1904 г. Княжеството сключва нов заем с Парижко-холандската банка за сума от 100 млн. златни лева при лихва 5% и цесионен курс – 82%. Клаузите в общи линии отговарят на онези на заема от 1902 г.¹⁰⁸ ПЛП критикува сделката по няколко направления. Прогресистите обявяват, че, предвид международната конюнктура – Руско-японската война – моментът за подобни операции не е подходящ. На второ място – условията на заема не са благоприятни – повтарят условията на сделката от 1902 г., когато България е поставена в много по-тежка финансова ситуация. Разбира се, опозицията не пропуска да отбележи, че заемът цели разхищение на средства. Според прогресивнолибералите Княжеството може да редуцира летящите си дългове, като в продължение на няколко години наложи рестриктивна финансова политика¹⁰⁹. Вторият заемен договор – от 1907 г. – е атакуван още по-силно

¹⁰² България, IX, № 58, 8 май 1907.

¹⁰³ СД, XIII ОНС, IV РС, 37 заседание, 8 дек. 1906, 831–843; 38 заседание, 9 дек. 1906, 883–892; България, VII, № 36, 11 февр. 1905; IX, № 22, 15 дек. 1906; *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 52.

¹⁰⁴ България, VI, № 110, 10 ян. 1904.

¹⁰⁵ Пак там, № 222, 2 юни 1904.

¹⁰⁶ Пак там, № 272, 31 юли 1904.

¹⁰⁷ *Попов, Ж.* Народнолибералната стамболовистка партия..., с. 64; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 261.

¹⁰⁸ СД, XIII ОНС, II РС, 15 заседание, 10 ноем. 1904, с. 400; България, VI, № 277, 10 авг. 1904; № 289, 26 авг. 1904; VII, № 14, 16 ноем. 1904.

¹⁰⁹ Заемът е за 100 млн. лв. и формално се води конверсионен, но фактически по-голямата част от средствата са използвани за въоръжаване. *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., 1971, 368–371; реакцията на ПЛП вж. в: България, IX, № 38, 17 февр. 1907; № 42, 2 март 1907; Нова Марица (Пловдив), III, № 102, 25 февр. 1907; № 104, 11 март 1907.

от цанковистите. Клаузите му отново са определени като незадоволителни, предвид ръста на цените на българските ценни книжа. В Народното събрание прогресистите го квалифицират като налагане на „нови финансови окови“. Ст. Данев разкрива възможността от използване на корупционни практики при усвояването на сумите и разходването им за военни доставки, а Т. Шипков сравнява положението на България с това на зависимите икономически и политически колонии – Египет, Тунис и Алжир¹¹⁰.

При своето управление НЛП полага грижи за модернизирването на българската армия. Със закон за устройството на въоръжените сили територията на Княжеството е разделена на три военно-инспекционни области, които в случай на война трябва да формират отделни армии. Увеличава се мирновременният състав на войската. Повечето от сумите от свръхсметните кредити и заемите са използвани за въоръжаване. Декларирайки, че ПЛП е за модерна и силна българска войска, цанковистите критикуват бързите темпове на въоръжаване като неотговарящи на финансовите възможности на страната. Според тях съставът на армията и нейното въоръжение трябва да съответстват на „податните сили на страната“ – един пункт от партийната програма. За ПЛП мирновременният състав – около 50 хил. души – е необходимо да се съкрати драстично, както и разходите на военното ведомство, възлизащи на над 30% от държавния бюджет. Управляващите са критикувани и в корупционни схеми – покупки на завишени цени и комисиони при сделките с оръжие. Според цанковистите същевременно правителството не отделя необходимото внимание на екипировката, облеклото, прехраната на войниците и въобще на условията на живот в казармите¹¹¹.

Прогресивнолибералите атакуват и инфраструктурната политика на стамболовисткия кабинет. По повод строежа на жп линията Радомир – Гюешево цанковистите заявяват, че от подобна има смисъл само при подписано споразумение с Османската империя за продължението ѝ до Скопие. Най-силно критикувано е намерението на правителството да прокара линия Търново – Нова Загора през Трявна и Борушица. Този проект предизвиква сериозен дебат, вкл. и в инженерните среди, и е яростно атакуван от цялата опозиция в парламента. Прогресивнолибералите го обявяват за твърде скъп, трудоемък, неефективен и ползващ корпоративните интереси на минните компании в Тревненския Балкан. В Народното събрание Ст. Данев, Д. Христов и Г. Пасаров защитават тезата, че трасето, което трябва да свърже централна Северна България с южните части, трябва да мине през прохода Хаинбоаз (дн. Проход на Републиката)¹¹².

¹¹⁰ България, IX, № 11, 07 ноем. 1906; № 53, 10 апр. 1907; *Попов, Ж.* Народнолибералната стамболовистка партия..., с. 86.

¹¹¹ СД, XIII ОНС, III РС, 9 заседание, 31 окт. 1905, 234–240; 10 заседание, 2 ноем. 1905, 251–258; 11 заседание, 3 ноем. 1905, 321–331; България, VII, № 33, 1 февр. 1905; № 70, 17 юни 1905; VIII, № 9, 4 ноем. 1905; № 10, 11 ноем. 1905; № 15, 29 ноем. 1905; Нова Марица (Пловдив), I, № 18, 19 юни 1905.

¹¹² България, IX, № 24, 22 дек. 1906.

Далеч по-балансирана е позицията на прогресивнолибералите по отношение на стачното движение сред железопътните работници. В края на 1906 г. служителите от бранша обявяват стачка с искания за по-високи заплати и 8-часов работен ден. ПЛП декларира, че „като политическа партия не можем да одобрим стачката на държавните служители“, подкрепя исканията за повишение на заплащането поради ръста на цените в последните години, но смята, че исканията за 8-часов работен ден са нереалистични, предвид ниската доходност на железниците¹¹³.

Образованието е друга сфера, в която прогресивнолибералите насочват своите критики към управлението. Декларирайки, че министерски постове трябва да се дават на обвързани с партиите политически фигури, ПЛП се обявява срещу назначението на „неутралния“ проф. Иван Шишманов за просветен министър. Тесните контакти на министъра с интелектуалците и назначенията на техни кадри в просветното ведомство цанковистите определят за „приспивателна политика“, с която правителството ограничава възможностите на интелигенцията да критикува управлението. Шишманов е обвиняван и затова, че не взема мерки срещу разпространето на социалистическите идеи и „антирелигиозното течение“ сред учителството. Прогресистите смятат, че „учителят [...] е длъжен да просвещава гражданите за да познават те правата си, но той няма право да се явява като представител на една партия“¹¹⁴. ПЛП атакува закона за заплатите на народните учители, според който тяхната издръжка минава от общините в ръцете на държавата. Според цанковистите тази реформа нарушава принципа на децентрализация в просветното дело и превръща народните учители в държавни чиновници¹¹⁵. Популистка е критиката на прогресивнолибералите по отношение на дадената възможност общините да сключват нисколихвени заеми за строеж на училищни сгради. Според Г. Пасаров тази прерогатива ще обремени финансово общинските бюджети. Според прогресисткия депутат българското училище няма нужда от „луксозни училищни сгради с парно“¹¹⁶.

Университетската криза от 1907 г. подкопава авторитета на стамболовистите. Освиркването на княза, затварянето на Университета, убийството на премиера Д. Петков и последвалите репресивни мерки на кабинета на д-р Петър Гудев компрометират НЛП и спомагат за падането ѝ от власт. Прогресивнолибералите критикуват поведението на студентите при откриването на сградата на Народния театър, но обвиняват правителството, че раздухва инцидента.

¹¹³ Пак там, VI, № 218, 28 май 1904; № 243, 26 юни 1904; № 251, 07 юли 1904; VII, № 25, 24 дек. 1904.

¹¹⁴ СД, XIII ОНС, II РС, 30 заседание, 3 дек. 1904, 992 – 994.

¹¹⁵ СД, XIII ОНС, II РС, 31 заседание, 4 дек. 1904, 1025–1031; България, VII, № 21, 10 дек. 1904.

¹¹⁶ СД, XIII ОНС, IV РС, 52 заседание, 10 ян. 1907, 1414–1424; България, IX, № 27, 9 ян. 1907; № 28, 12 ян. 1907; № 30, 19 ян. 1907.

Временното закриване на Университета е квалифицирано от в. „България“ като „една от най-големите глупости на правителството“. В пленарната зала Ст. Данев и Д. Христов са още по-крайни и определят мярката като „груб произвол“ и нарушаване на университетската автономия¹¹⁷. В същия дух е оценен новият закон за Университета. Според цанковистите той превръща висшето училище във „военна гимназия“¹¹⁸. Опитът на правителството да отвори Университета с нови преподаватели и студенти е окачествен от ПЛП като „фиаско“. За прогресистите „професори не се фабрикуват, нито се създават с министерски укази“. Партийният орган „България“ приветства достолепното поведение на уволнените професори и агитира своите читатели да даряват средства за учредения от Григор Начович професорски фонд¹¹⁹.

Особено критична е Прогресивнолибералната партия по отношение на външната политика на „втория стамболовистки режим“. Високата степен на противопоставяне се обяснява със значителните различия във вижданията на цанковистите (крайни русофили) и народнолибералите („русофоби“) по отношение методите на българската дипломация, както и с факта, че външнополитическите проблеми допринасят в значителна степен за падането на кабинета на Ст. Данев през май 1903 г.

През първите месеци на управлението си правителството на Р. Петров променя курса на българската дипломация и се опитва да издейства подобрение на участието на българите в Турско чрез пряко споразумение с Портата. За тази цел на дипломатическа мисия в Цариград е изпратен известният с туркофилските си настроения Григор Начович. Цанковистите осъждат тази тактика на кабинета. Според тях мисията на Начович има за цел Княжеството да демонстрира, че се е очистило от „русофилските грехове“. Чрез опитите си за постигане на пряко споразумение, според прогресивнолибералите, България се лишава от поддръжката на Великите сили, и най-вече на Русия, и по този начин се излага на сериозна опасност от турска военна интервенция¹²⁰.

По време на Илинденско-Преображенското въстание ПЛП не успява да представи своя позиция, тъй като партийният орган „България“ точно в тези седмици спира поради финансови трудности. Провинциалната цанковистка преса призовава правителството да помогне на въстаналите българи „отвъд Рила и Родопите“, като обяви война на Турция¹²¹. Това становище не може да се приеме за официална позиция на ПЛП, а по-скоро отразява радикалните нагласи в целокупното българско общество. По повод неговата първа годиш-

¹¹⁷ България, IX, № 40, 23 февр. 1907.

¹¹⁸ Пак там, № 63, 1 юни 1907; № 73, 10 юли 1907; X, № 4, 12 окт. 1907; *Нова Марица* (Пловдив), III, № 129, 7 окт. 1907.

¹¹⁹ България, VI, № 627, 14 май 1903; № 628, 21 май 1903; № 629, 24 май 1903; *Мисъл* (Враца), I, № 45, 25 май 1903; *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 50.

¹²⁰ *Мисъл* (Враца), II, № 6, 24 авг. 1903; *Съвременник* (Орехово), II, № 5, 24 авг. 1903.

¹²¹ България, VI, № 247, 2 юли 1904; № 262, 20 юли 1904.

нина „България“ обявява въстанието за „грешка“, но не на населението, а на „ония, които го водеха“, тъй като то довежда до погроми над българите, а същевременно не допринася за ускоряването на реформите. ПЛП се обявява срещу ново въстание и съветва революционерите към „благоразумие и търпение“¹²². Цанковистите не подкрепят четническата тактика, защото, според тях, тя възпрепятства провеждането на реформите, води до недоволство от страна на Великите сили, дава поводи на Османската империя за разправа с българския елемент, стимулира действията на сръбските и гръцките чети, като същевременно ограничава възможностите на българското правителство да лобира пред Силите за спиране на жестокостите¹²³.

Българо-турското споразумение от 26 март 1904 г. е квалифицирано от прогресивнолибералите като „босфорска трагикомедия“. Според тях то е унижително за България, защото я третира като васална на Османската империя държава. За цанковистите с тази договорка Портата не предприема никакви конкретни задължения, тъй като клаузите ѝ са предвидени в Мюрцшегската реформена акция на Великите сили. Тук оценката на прогресистите е силно некоректна. С българо-турското споразумение Портата се ангажира да даде политическа амнистия за участниците във въстанието (с изключение на извършилите терористични акции) и да позволи на бежанците да се върнат по родните си места – постановки, които липсват в Мюрцшегския реформен план. Задължението на българското правителство да спира преминаването на четите през границите за ПЛП компрометира стамболовистите, които през 1902–1903 г. най-яростно критикуват мерките на Даневото правителство срещу Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК)¹²⁴. Цанковистите се обявяват срещу репатрирането на бегълците от Княжеството обратно в Македония и Одринско. Според в. „България“ управляващите водят бежанците „като агнета на заколение“ и издигат „китайска стена“ между свободна България и българите в Турско¹²⁵.

Като цяло ПЛП определя политиката на управляващите по отношение на Турция като „безалаберна, безсистемна“ и „фокусническа“¹²⁶. Опитите на правителството да води по-гъвкава и многопосочна дипломация, декларацията на Р. Петров, че ако насилията в Македония не спрат, България ще „усвои една по-активна политика“, частичната мобилизация в края на 1903 г. и свикването на резервистите се оценяват от цанковистите като „аларми“ и „дрънкане на оръжие“¹²⁷. Генералното обвинение към стамболовисткия кабинет е, че

¹²² Пак там, VII, № 45, 15 март 1905; X, № 20, 11 дек. 1907; № 21, 14 дек. 1907.

¹²³ Пак там, V, № 160, 11 март 1904; № 173, 31 март 1904; № 174, 1 апр. 1904; № 176, 3 апр. 1904; № 182, 10 апр. 1904; *Пантев, А и др.* Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914). – ИИИ, XXIII, 1974, с. 115.

¹²⁴ България, VI, № 205, 10 май 1904.

¹²⁵ Пак там, № 31, 1 окт. 1903; № 55, 29 окт. 1903.

¹²⁶ Пак там, VI, № 6, 30 авг. 1903; № 9, 3 септ. 1903.

¹²⁷ СД, XIII ОНС, IV РС, 5 заседание, 23 окт. 1906, 54–61; България, IX, № 52, 6 апр. 1907; Нова Марица (Пловдив), II, № 82, 1 окт. 1906.

няма строго определена политика по националния въпрос. За прогресистите дипломатията на стамболовисткия режим „вдъхна подозрението у съседите ни за чистотата на нашите стремления по македонския въпрос“ и по този начин провокира за действията на сръбската и гръцката въоръжена пропаганда в Македония¹²⁸. ПЛП обвинява управляващите в София, че се опитват да превърнат македонските дейци в „свои оръдия“ и натоварва правителството с отговорността за вътрешните конфликти във Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), довели до убийството на Иван Гарванов и Борис Сарафов в края на 1907 г.¹²⁹ Интересна е позицията на прогресивнолибералите по отношение на автономизма като тактика в националноосвободителното движение и на въоръжения конфликт като средство за разрешаване на националния въпрос. В своя реч в Народното събрание през октомври 1904 г. Ст. Данев отбелязва, че ако реформите на Великите сили доведат до автономия, „ние трябва да ги приемем без задни мисли [...] с риск дори да турим в разрез с нашите народни аспирации“. В случай на темен провал обаче, според лидера на ПЛП, „тогава по неволя заръг ще бъде хвърлен“¹³⁰.

Прогресивнолибералната партия приветства опитите за политическо и икономическо сближение със Сърбия. Срещата на княз Фердинанд с крал Петър Караджорджевич в Ниш на 1 май 1904 г. се коментира като „щастливо събитие“, с което „се туря основата на сръбско-българската дружба“¹³¹. И тук обаче цанковистите плащат дан на опозиционния си статус. Те определят като главна пречка за подобрене на отношенията между двете страни българското правителство, тъй като „правителството на Сърбия, излязло от средата на могъщата радикална партия, даде достатъчно доказателства, че напълно споделя мисълта за едно искрено и тясно сближение с България“¹³². Двустранната митническа спогодба от юли 1905 г. се квалифицира като „сериозна крачка за икономическото и политическото сближение на двете държави“¹³³.

При управлението на Народнолибералната партия (1903–1908) българо-гръцките отношения се обтягат поради засилването на андартските набези в Южна Македония, довели до голямото клане в Загоричане през април 1905 г.

¹²⁸ България, VII, № 67, 7 юни 1905; X, № 17, 30 ноем. 1907; Напред (Враца), № 3, 8 дек. 1907; Нова Марица (Пловдив), I, № 6, 20 март 1905.

¹²⁹ България, VII, № 10, 2 ноем. 1904.

¹³⁰ Пак там, VI, № 200, 3 май 1904.

¹³¹ Пак там, № 229, 10 юни 1904. ПЛП приветства преврата от 1903 г. и отстраняването на Обреновичите от власт. Видим е стремежът на цанковистите да се оприличат с Радикалната партия, която е водеща политическа сила в Сърбия през този период. Неколкократно прогресистките издания представят сръбското развитие след 1903 г. като модел, който трябва да бъде следван от Княжеството.

¹³² България, VIII, № 20, 20 дек. 1905; № 23, 3 ян. 1906; *Ђорђевић, Д.* Србија и Балкан на почетку XX века (1903–1906). – Във: *Југословенски народа преди први светски рат.* Београд, 1967, 222–223.

¹³³ България, VIII, № 3, 14 окт. 1905.

По отношение на възникналото като реакция антигръцко движение в Княжеството прогресивнолибералите обявяват, че „политиката на търпимостта към малцинствата е най-мъдрата политика“ и по тази причина българската държава не бива да отговаря с репресии към етническите гърци в своите предели¹³⁴. Цанковистите осъждат погромите над българските гърци през 1906 г. – събитията във Варна, Станимака и най-вече – изгарянето на Анхиало (дн. Поморие), но определят българското правителство за „морален отговорник“ заради неговата „дива, националистична политика“. Участието на някои партийни кадри, като Петър Драгулев от Варна, в антигръцките мероприятия показва, че официалната линия на ПЛП не се споделя от всичките нейни съмишленици¹³⁵. Видим е и стремежът на прогресивнолибералите да използват за теснопартийните си интереси противогръцките демонстрации в страната, да променят тяхната насока и да ги преобразуват в антиправителствени митинги¹³⁶.

Анализирайки езика на пресата, Камка Новакова определя отношението на Прогресивнолибералната партия към управляващите стамболовисти като „обикновено партизанско опозиционерство, което личи в невъздържаността, в грубите епитети и характеристики“¹³⁷. Това становище не е лишено от основания. Негативизмът преобладава в цанковистките оценки на управлението както в пресата, така и в речите в парламента и на партийни събрания. Използвайки една фраза на княз Фердинанд, прогресивнолибералите, както и останалата опозиция, започват да наричат режима на стамболовистите с ироничното „неизбежната фаза“. Почти перманентни са обвиненията във финансови злоупотреби. Нужно е обаче да се отбележи, че в това отношение тактиката на прогресистите е малко по-различна от онази на техните колеги – народняци и демократи. Респектирани от съдебните преследвания срещу редакцията на народняшкия „Мир“ по повод разкритията около аферата „Шарл и Жан“, цанковистките издания избягват да фиксират конкретни случаи на корупция. По-отношение на най-скандалната афера партийният орган „България“ отбелязва, че „българският народ трябва да разбере истинските имена на Шарл и Жан“, но се ограничава с публикуването на стенограмата от съдебния процес¹³⁸. Трябва да се спомене обаче, че сред адвокатите на редакторите на „Мир“ личи и името на прогресивнолиберала д-р Ал. Радев.

Цанковистките критици често са едностранчиви. Омаловажават се или изобщо не се отбелязват успешните мероприятия на правителството, подце-

¹³⁴ П. Драгулев участва в акцията по недопускането на Варненския патриаршистки (гръцки) митрополит. За своите си действия Драгулев временно е изключен от ПЛП.

¹³⁵ България, VIII, № 64, 13 юни 1906; № 73, 14 юли 1906; № 74, 21 юли 1906; № 76, 24 юли 1906; № 78, 1 авг. 1906; № 80, 8 авг. 1906; IX, № 5, 17 окт. 1906; Нова Марица (Пловдив), II, № 73, 30 юли 1906; № 76, 20 авг. 1906.

¹³⁶ Новакова, К. Цит. съч., с. 27.

¹³⁷ България, VIII, № 40, 10 март 1906; № 44, 24 март 1906; № 49, 18 апр. 1906.

¹³⁸ Пак там, VI, № 111, 12 ян. 1904.

няват се резултатите от неговите реформи. Законът за насърчаване на местната промишленост, регулиращ протекционистичната политика, законът за опазване на общественото здраве, целящ модернизиране на здравеопазването и учредяващ Дирекцията за опазване на общественото здраве, учредяването на Българска земеделска банка и още значими и знакови реформи не са коментирани от цанковистката преса. Други, като измененията в Наказателния закон, въвеждащи условната присъда и отработването (схемата два отработени дни да се броят за три излежани), са одобрени с половин уста¹³⁹. Законът за защита на женския и детския труд е квалифициран като „канцеларско-академическо“ законодателство – ненавременно и без практически ползи¹⁴⁰.

Тук обаче трябва да се направят няколко уточнения. На първо място, негативизмът и черногледството са характерен белег на всяка опозиционна формация по всяко едно време и в това отношение цанковистите не правят изключение.

На второ място, при всичките им критики към управлението, прогресивнолибералите демонстрират стремеж да следват принципите си по отношение на вътрешната и външната политика. По националния въпрос прогресистите не изоставят своите концепции за характера и насоките на българската дипломатия – облягането на Русия и търсенето на сътрудничеството на Великите сили (интернационализирането на македонския въпрос), както и за ролята и мястото на националноосвободителното движение (против революционните прояви и четничеството). По отношение на финансовата политика ПЛП критикува управляващите от гледната точка на своите виждания за необходимостта от балансирани реалистични бюджети и съкращаване на разходите.

На трето място, във времето на „втория стамболовистки режим“ прогресистите се опитват да популяризират в обществото някои свои програмни виждания, материализирането на които те смятат за особено важно към момента. Първата подобна идея е за разпространението на взаимоспестовните (райфайзенови) каси. Тя се рекламира в брошура на Димитър Христов, излязла от печат през 1906 г.¹⁴¹ Според цанковистите подобни сдружения, ако се управляват от „честни и разумни хора“, ще улеснят достъпа на земеделските производители до нисколихвените кредити на Българската земеделска банка (БЗБ). В същата брошура Христов отстоява необходимостта от преориентация на селското стопанство към техническите и трайните култури (овощарство, тютюнопроизводство и пр.), както и към скотовъдството, като отрасли, по-доходоносни и по-

¹³⁹ Пак там, VIII, № 29, 27 ян. 1906.

¹⁴⁰ *Христов, Д.* Земеделските сдружавания. С., 1906. По същата тема Д. Христов чете доклад още на заседанието на Върховния комитет от декември 1904 г. Вж.: НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 58, л. 386; България, VII, № 20, 7 дек. 1904. Тезата му е повторена от Анастас Мустаков в реч на втория партийен конгрес през 1907 г.

¹⁴¹ България, VII, № 18, 30 ноем. 1904; IX, № 62, 29 май 1907.

слабо влияещи се от климатичните условия. През пролетта на 1907 г., когато поради суровата зима добивите се очертават като по-слаби, тези идеи са поставени отново на разглеждане този път от партийния орган „България“¹⁴².

Друга идея, която се лансира от прогресивнолибералите, също е свързана с повишаването производителността и доходността на земеделието. На втория партиен конгрес от април 1907 г. Ал. Людсканов изнася реферат за необходимостта от професионализиране на средното образование¹⁴³. Людсканов критикува възприетата в България германска система на общото (хуманитарно) образование като „фабрика за чиновници“ и създаваща „поколение декласирано“. Прогресивнолибералите се обявяват за реформа в просветното дело, разширяваща децентрализацията и акцентираща върху професионалното обучение и специализациите по английски модел.

В опозиция цанковистите продължават да популяризират и пропорционалната изборителна система. В реч на заседанието на Върховния комитет от декември 1904 г. Ал. Людсканов критикува мажоритарната система като „противосоциална“ и несправедлива. Отново се лансира идеята за постепенното въвеждане на пропорционалния вот по метода „Донт“ – първо в градските, а по-късно – и в парламентарните избори, както и предложенията за гарантиране тайната на гласоподаването, унифицирането на бюлетините и проверката на изборите от Върховния касационен съд – виждания, които прокарва Д. Христов в своя нереализиран законопроект от началото на 1903 г. Комитетът гласува специална резолюция, задължаваща Централното бюро да пропагандира изборителната реформа. Пловдивският прогресистки „Нова Марица“ предлага и въвеждане на задължителното гласуване¹⁴⁴.

В годините след 1903 г. все по-широка публичност придобива идеята за обединението на българските партии и окрупняването им в по-големи формации. Неуспехът на опозицията в изборите от есента на 1903 г., голямата роля на монарха при издигането и свалянето на правителства и министри – т. нар. „личен режим“, дезавуирането на партийните кандидати при разпределянето на министерски кресла и не на последно място – осъзнаването от самите политици, че в организационен и идеен план българските партии не са на висота, стимулират лансирането на идеята за партийните обединения и коалиции. Тези идеи не са нови в българското политическо пространство. Те се появяват почти веднага след разпада на двупартийния модел в средата на 80-те години на XIX в. и циркулират непрекъснато в обществото.

¹⁴² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1850, л. 89 – 91.

¹⁴³ Пак там, ф. 12, а.е. 58, л. 386; България, VII, № 20, 7 дек. 1904; Нова Марица (Пловдив), I, № 11, 1 май 1905.

¹⁴⁴ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 200–201; оп. 4, а.е. 7, л. 425; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1694, л. 20–26; България, VI, № 173, 31 март 1904; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 144; *Новакова, К.* Цит. съч., с. 51; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., 265–266.

В идеен план редица политици и общественици пропагандират необходимостта от обединението на политическите течения в две или три стабилни и многочислени формации, които да консолидират партийната система, да неутрализират влиянието на монарха в българската политика и по този начин да превърнат партиите в първостепенен фактор в политическия живот. В практическата политика обаче реализацията на тези идеи се ограничава до няколко повече или по-малко нетрайни обединения, предимно с антиправителствена насоченост. Парадоксът е, че тези идеи получават най-голяма публичност именно във времето на партиен разпад – обособяването на младолибералите и радикалдемократите.

Първото мащабно коалиране в условията на „втория стамболовистки режим“ е Съединената опозиция при изборите от есента на 1903 г. Неуспехът на обединените партии охлажда амбициите на партийните водачи, но диалогът помежду им не замира. През март 1904 г. Др. Цанков излиза с инициативата за учредяване на „Дружество на конституционалистите“. По разбиранията на Цанков това „дружество“ трябва да координира опозиционната дейност на прогресивнолиберали, народняци, демократи и „млади демократи“, но я ограничава почти изцяло до свикване на общи митинги. Проектът не предвижда дори поставяне на общи кандидатури в изборите. Идеята на стария държавник е определено наивна. Нейното реализиране не би донесло практически ползи за партиите, тъй като те, така или иначе, организират съвместни прояви и без подобни споразумения „на върха“. Знаково е обстоятелството, че проектът не е изработен от партиен шеф, макар че Ст. Данев е принуден да го подкрепи от чувство за партийна солидарност. Останалите партийни босове – Ив. Ев. Гешов, Т. Теодоров, Ал. Малинов и Т. Влайков – обаче не чувстват подобна и подминават с мълчание предложението на мастития старец¹⁴⁵.

През март 1905 г. прогресивнолибералите отново поставят на разглеждане въпроса за коалирането на трите „конституционни“ партии – ПЛП, НП и ДП (вкл. и „младите“ демократи). Идеята се подема от партийния орган „България“ и се разпространява от другите цанковистки издания, в това число и „Ден“ на Велчо Т. Велчев. За прогресистите при ниската гражданска култура на българите коалиционните управления се явяват „единствената мярка за гарантиране на гражданските права и свободи“¹⁴⁶. В същия месец Др. Цанков издава своята брошура „Катехизис на представителското управ-

¹⁴⁵ България, VII, № 45, 15 март 1905; Нова Марица (Пловдив), I, № 8, 3 апр. 1905.

¹⁴⁶ Цанков, Др. Катехизис на представителското управление. Представителски режим, парламентарно управление, парламентарен режим, парламентаризъм. С., 1905. Цанков обособява типовете управление като „представителско“, „абсолютно монархическо самодържавие“, „абсолютно монархическо конституционно“, „теократично“, „варварско“, „демократично“, „конфедеративно“, „социалистическо/комунистическо“ и „башибозушко“.

ление¹⁴⁷. По същество тя представлява един не особено успешен опит за теоретизиране върху типовете политически системи и тяхната класификация и не отразява партийните схващания по тази проблематика, а най-вече – личните автори. В случая важен е призивът към опозиционните политически партии да работят съвместно за осигуряването на свободни избори – „въпрос на живот и смърт за Търновската конституция“ срещу узурпацията на „господаруването на народа (народния суверенитет – б. м., Св. Ж.)“ от страна на монарха и министрите.

Лидерът на ПЛП Ст. Данев се солидаризира с последния апел, който е разпространен от цанковистката преса. В случая трябва да се отбележи обаче, че, критикувайки княза в узурпиране на народния суверенитет, прогресистите не отричат ролята му на незаобиколим фактор в политиката. ПЛП отстоява идеята за равнопоставеност между Короната и „народното представителство (парламента – б. м., Св. Ж.)“ във взаимоотношенията им. Един баланс, който трудно може да бъде постигнат практически.

Цанковистите се включват и в дебата между демократите и „младите“ демократи (от 1906 г. – радикалдемократи) относно начина на заемане на властта. Според кръга около Т. Влайков и Найчо Цанов една истинска конституционна партия може да придобие властта единствено „отдолу“ – когато получи доверието на избирателите и спечели парламентарни избори, и в никакъв случай „отгоре“ – като дадена от Двореца. Според лидерите на Демократическата партия властта може да бъде легитимно получена и по двата начина, стига правителствата да осигуряват свободни избори. В тази дискуссия прогресивнолибералите заемат страната на „старите“ демократи – каравелисти. Според цанковистите въпросът за „дохождането на власт от долу или от горе на една партия у нас [...] не е въпрос на принципи, а на тактика“. За тях идването на власт „отгоре“ не представлява проблем и дори е по-реалистично, тъй като една партия може да поеме юздите на управлението „отдолу“ едва когато „съзрее политически“. И понеже въпросното „съзряване“ е продължителен и бавен процес, то партиите не бива да се ограничават в това време единствено в „проповеди“¹⁴⁸.

До началото на 1907 г. обединението на опозиционните на стамболовисткия кабинет партии не надхвърля равнището на добрите пожелания. Икономическият растеж дезинтересира обикновения българин от партийните борби. Корупционните скандали не предизвикват желаната от опозицията обществена реакция и това се признава от нейните водачи¹⁴⁹. Обединителните

¹⁴⁷ България, VIII, № 66, 20 юни 1906; № 85, 29 авг. 1906; *Нова Марица* (Пловдив), II, № 69, 2 юли 1906.

¹⁴⁸ България, VIII, № 44, 24 март 1906.

¹⁴⁹ *Вечерна поща*, № 1596, 28 ян. 1906; *Стателова, Е.* Иван Ев. Гешов. Из трънливия път на създанието. С., 1994, с. 164. В съдебната зала Цанков заявява, че Евлогий Георгиев е завещал имуществото си на България.

процеси са възпрепятствани и от партийния егоизъм и недоверието между политическите лидери. Дан за последното дават и прогресистите. През декември 1905 г. Др. Цанков свидетелства срещу Иван Ев. Гешов по делото за наследството на милионите на Евлоги Георгиев. Това поражда народняшко-прогресистка разпра и компрометира идеята за междупартийно сплотяване¹⁵⁰.

В самото начало на 1907 г. политическата ситуация в Княжеството коренно се изменя. Група студенти, приближени до Народната партия, освиркват княза при откриването сградата на Народния театър. В отговор правителството затваря Университета и уволнява професорите, обвинени, че са допуснали и стимулирали „моралната развала“ сред студентството. Репресивните мерки не са подкрепени от просветния министър Шишманов, който в знак на протест подава оставка, и сриват рейтинга на правителството в българското общество и най-вече в средите на интелигенцията.

Общественото недоволство стимулира разговорите между опозиционните лидери. На 16 януари 1907 г. в дома на народняка Т. Теодоров представители на ПЛП (Ст. Данев и Ал. Радев), НП (Т. Теодоров и Димитър Яблански), ДП (Ал. Малинов и Андрей Ляпчев), Радикалдемократическата партия (РДП) (Н. Цанов и Т. Влайков) и Българската работническа социалдемократическа партия (широки социалисти) (БРСДП ш. с.) (Янко Сакъзов и д-р Петър Джидров) договарят съставянето на опозиционен Патриотичен блок. В изработената обща платформа коалираните партии декларираат, че ще се борят за реставрация на „конституционно-парламентарното управление“ и за прокарване на реформи, осигуряващи демократизацията, свободата на изборите, по-справедливо данъчно облагане, съкращаване на военния бюджет и социално законодателство. Избрано е Постоянно присъствие на Блока от 25 души – представители на коалиралите се формации. То е оглавно от лидера на ПЛП д-р Данев¹⁵¹.

Учредяването на Патриотичния блок е приветствано от средите на Прогресивнолибералната партия. Партийният орган „България“ определя съюза като „велико дело“ и „лига за народни права“, а неговото конституиране – като „тържество на мощната и окопитила се вече българска демокрация“. Цанковистите дефинират целта му като „унищожение на системата на личните режими“ чрез законна борба. Петте партии – членки, за прогресивнолибералите представляват „грамадното мнозинство от българския народ“¹⁵².

¹⁵⁰ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 232; България, IX, № 31, 23 ян. 1907; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., 161–162; *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., 56–57; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., 278–279; *Чешмеджиев, Гр.* Политически спомени. С., 1988, с. 187. Текстът на Платформата може да се види в: *История на българите 1878–1944 в документи. Т. 1. Ч. 1. С., 1994, с. 366.*

¹⁵¹ България, IX, № 32, 26 ян. 1907. Вестник „Ден“ обявява Блока за коалиция на „конституционните партии срещу личния режим и правителството“. Ден, № 1096, 25 ян. 1907.

¹⁵² България, IX, № 34, 2 февр. 1907.

Събитията от следващите седмици показват, че опозиционните шефове разглеждат борбата срещу правителството най-вече като свикване на протестни митинги из цялата страна, на които обществото да демонстрира, че сваля доверието си от управляващите. Инструкции в подобна насока дава ЦБ на ПЛП в специално окръжно до съмишлениците от 2 февруари 1907 г.¹⁵³

Тези ходове на шефовете на коалиралите се формации имат главно две цели. Първата е техните партии да оглавят общественото недоволство, а втората – да разпространят протестната вълна в цялата страна. В течение на втората половина на януари и през целия февруари опозиционни митинги с дейното участие на цанковистите са проведени на редица места в страната – Пирдоп, Бяла Слатина, Белоградчик, Видин, Русе, Разград, Казанлък, Сливен, Пещера, Харманли¹⁵⁴.

Предвиденият за 4 февруари голям протест в столицата е отложен поради смъртта на княгинята-майка Клементина и е проведен на 18 февруари 1907 г. На площад „Позитано“ се събират близо 25 хил. души. Председател на организационния комитет на проявата е прогресивнолибералът П. Станчев, а в бюрото на митинга (неговото ръководство) влизат Георги Тишев (ДП), Д. Яблански (НП), д-р Стефан Киров (РДП), д-р П. Джидров (БРСДП (ш. с.) и д-р Андрей Ходжов (ПЛП)¹⁵⁵. На него речи държат партийните лидери, а резолюцията му призовава „всички български граждани да съединяват в едно действие своите усилия и да изкажат на публични събрания народното недоволство към правителството“. Обединените партии декларират публично, че Блокът ще съществува „до възобновяването на законността в страната“.

Според Росица Ангелова при Патриотичния блок опозиционните партии за пръв път се обединяват върху една „принципна основа“. За нея коалицията е „дело на нарасналото политическо съзнание на българския народ“¹⁵⁶. Подобни оценки надценяват ролята и мястото на Блока. Факт е, че той представлява най-значимото партийно обединение до 20-те години на ХХ в. (съставянето на Конституционния блок през 1922 г. и Демократическия сговор през 1923 г.). В Патриотичния блок са представени трите партии от русофилския спектър – ПЛП, НП, ДП, както и формациите от оформящата се в България умерена левица – РДП и БРСДП (ш.с.). Знаково тук е присъствието на широките социалисти.

Като поставени цели и конкретна дейност обаче Патриотичният блок не се различава особено от предните политически обединения. Съставянето му не е толкова белег на политическо съзряване на българското общество, колкото пореден, наистина най-значителен и сравнително успешен, опит на опозици-

¹⁵³ Пак там, № 31, 26 ян. 1907; № 41, 27 февр. 1907; Разградски новини (Разград), IV, № 106, 10 февр. 1907.

¹⁵⁴ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 235; ф. 249 к., оп. 1, а.е. 9, л. 551–559; България, IX, № 39, 20 февр. 1907; Ангелова, Р. Развитие и дейност..., 162–164.

¹⁵⁵ Ангелова, Р. Развитие и дейност..., 161–162.

¹⁵⁶ България, IX, № 43, 6 март 1907.

онните формации да се възползват от общественото недоволство при своята опозиционна борба. Що се отнася до платформата на Блока, тя не надхвърля качествено платформите на предишни коалиционни формирания – Съединената легална опозиция (СЛО) в 1893 г., либералната коалиция от 1896 г., Съединената опозиция от 1903 г. В програмата на съюза от 1907 г. преобладават общите фрази (социално законодателство, изборителна реформа и т.н.), присъстващи в програмните документи на „блокираните“ партии. Не са посочени конкретните мерки, които биха материализирали добрите обещания. В този смисъл Патриотичният блок не представлява обединение с конкретна програма за управление. Нещо повече, самата платформа дава свобода на партиите – участнички да търсят самостоятелно пътя към властта.

На 26 февруари 1907 г. в столицата е убит министър-председателят Димитър Петков. Физически извършител на убийството е уволненият чиновник Ал. Петров, но правителството търси политически подтекст и обвинява в поръчителство близки до Народната партия фигури. Редакторът на в. „Балканска трибуна“ Иван Икономов е даден на съд. Засилват се и репресиите срещу опозицията. ПЛП осъжда убийството като „злодейски подвиг“, но отбелязва, че случилото се е резултат от грубите действия на режима¹⁵⁷. Цанковистите определят назначението на д-р Петър Гудев за министър-председател като правилно „от парламентарно гледище“, но според тях е недопустимо в една „конституционна държава“ постове на премиера и партийния шеф в управляващата партия да се поделят между различни фигури¹⁵⁸.

Засилените мерки на правителството, страхът от репресии, а вероятно и шокът от убийството на действащ премиер и опасенията от провокиране на размирици, принуждават опозиционните водачи да ограничат размаха на Патриотичния блок. От началото на март 1907 г. протестните митинги спират. Антиправителствената борба се ограничава в печата, но дори и тонът на опозиционната преса се смекчава значително. Затова, разбира се, допринасят и новият закон за печата, затегнал цензурата, както и законът за анархистите. В следващите седмици на фокус е поставен процесът срещу редактора на „Балканска трибуна“. Прогресивнолибералите го определят като „пародия на правораздаването“ и обвиняват властта в намеса и оказване на натиск върху следствените и съдебните органи¹⁵⁹. В съдебната зала И. Икономов е защитаван

¹⁵⁷ След смъртта на Димитър Петков и временното премиерстване на Д. Станчов за министър-председател е назначен П. Гудев. НЛП обаче е оглавена от д-р Н. Генадиев. Според в. „България“ „тая двойственост няма подобие на себе си в никоя друга конституционна държава“. България, IX, № 43, 6 март 1907.

¹⁵⁸ Пак там, № 64, 5 юни 1907; № 67, 15 юни 1907.

¹⁵⁹ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 952, л. 64; ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 238; България, IX, № 65, 8 юни 1907. Обвиняемите в убийството на Д. Петков са изправени пред военнополови съд, съгласно новоприетия закон за анархистите. Действието му в случая обаче е с обратна сила, което поставя под съмнение неговата легитимност.

от д-р Ал. Радев. Видният столичен адвокат и прогресивнолиберал отхвърля правото на военнополовия съд на разглежда дела срещу цивилни граждани в мирно време. По тази причина той е отстранен от процеса и е даден под съд за оскърбяване на съда и офицерството¹⁶⁰.

През пролетта на 1907 г. активността на Патриотичния блок спада драстично. В края на май опозиционната формация фактически е разтурена. За официална мотивировка се използва невъзможността на партийните шефове да се договорят за обща програма за управление¹⁶¹. За разтурянето на Блока спомага значително намесата на княз Фердинанд, който с редица преки и индиректни контакти се опитва да елиминира Народната партия от опозиционната комбинация.

Още през януари 1907 г. Михаил Савов се среща неколкостранно с варненския прогресивнолиберал Г. Пасаров. В разговорите помежду им генералът намеква, че Ст. Данев е княжески фаворит за наследник на премиерския стол, но съветва цанковистите да напуснат Патриотичния блок, който обслужвал интересите на народняците¹⁶². През месец май 1907 г. Савов отново се проявява като посредник между Двореца и прогресистите. От разговорите се вижда, че стремежът на княза е да формира коалиционен прогресистко-демократически кабинет. За тази цел Савов сондира Ст. Данев, Ал. Людсканов, Ал. Малинов и Михаил Такев¹⁶³.

Следващата стъпка на княз Фердинанд са директните контакти с лидерите на Прогресивнолибералната и Демократическата партия. Още на 27 март 1907 г. Др. Цанков е поканен на аудиенция¹⁶⁴. На 21 май, след пауза от четири години, Дворецът е посетен и от д-р Данев. Формалния повод е отказът на Данев да представлява страната на Хагската конференция за мир. На срещата обаче се обсъждат „бъдещите комбинации“. В писмо до жена си шефът на ПЛП споделя, че „като че ли се разбрахме с княза“ и изразява очакване, че след 2–3 месеца ще има министерска промяна¹⁶⁵. През май на аудиенция са приети и водачите на ДП Ал. Малинов и Ан. Ляпчев. В резултат, на 22 май, на среща в дома на народняка Никола Радев, представителите на ПЛП и ДП отказват да работят за общо управление, а искат дейността на Патриотичния блок да се ограничи до обща агитационна борба¹⁶⁶.

¹⁶⁰ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 9, л. 587; Ден, № 1218, 1 юни 1907; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 167; *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 57.

¹⁶¹ НБКМ – БИА ф. 15, а.е. 1203, л. 9–12; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 280.

¹⁶² ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 952, л. 23–28. Княжеският секретар Страшимир Добрович предава на Фердинанд своя разговор с М. Савов, при който последният споделил впечатленията си от срещите си с партийните лидери и заключил, че „както демократи, така и цанковисти били ужасно гладни за власт и с нетърпение чакали да бъдат повикани“.

¹⁶³ НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 5, л. 138–139; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 282.

¹⁶⁴ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 3001, л. 568.

¹⁶⁵ *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 167.

¹⁶⁶ Жеко Попов смята, че идеята за Малкия блок е лансирана от Начович още през 1904 г. *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 54; *Същият.* Народнолиберална-

След провала на Патриотичния блок името на Прогресивнолибералната партия се намесва в един нов проект. През есента на 1907 г. Григор Начович излиза със свое предложение за т.нар. Малък блок. Според стария държавник проектът трябва да обедини НП, ПЛП и Либералната (радославистка) партия за срок от 6 години. Предвижда се коалираните партии да излъчат представители в един Централен клуб от 12 души с ротационно председателство¹⁶⁷. От комбинацията са изключени демократите, тъй като, по думите на нейния автор, те са „надути и кухи доктринери, неспособни за никаква практическа работа“.

Проектът на Начович вероятно има връзка с неговите планове за завръщане на политическата сцена, както и с разложителните процеси в Либералната партия. Още в началото на 1905 г. някои среди сред радославистите предлагат на българския дипломатически агент в Цариград да формира и оглави една нова политическа формация – „Рационална партия“, която да обединява радославистите и бившите консерватори в НП и ПЛП. Тази идея се възражда в началото на 1907 г., когато вече Начович е приключил своята дипломатическа кариера¹⁶⁸. Още от края на 1906 г. около последния започва да се организира един неформален политически кръжец, в който влизат именно бившите консерватори, понастоящем народняци и прогресивнолиберали – Марко Балабанов, д-р Минчо Цачев, Нестор Марков, д-р Христо Стамболски и др.¹⁶⁹

През декември 1907 г. Гр. Начович изпраща своя проект до Др. Цанков и Ст. Данев¹⁷⁰. Последният приема предложението резервирано. В бележките си Начович отбелязва, че лидерът на ПЛП отхвърля идеята, тъй като не иска да участва в комбинация с народняците, с чийто лидер князът е в лоши отношения¹⁷¹. В действителност през есента на 1907 г. народняците подозират прогресисти и демократи в договорка за общо управление, изключващо НП. Последвалите събития обаче показват, че Данев има други мотиви за своя отказ. Вероятно той не желае да се обвързва с радославистите, както и със самия Начович, който вече е в немилост пред Двореца. Не бива да се пропуска, че към декември 1907 г. прогресистите все още таят надежда да съставят хомогенен кабинет или поне такъв, доминиран от тях.

та стамболовистка партия..., 31–32. Тази датировка е отхвърлена от Росица Ангелова. Вж.: Ангелова, Р. Развитие и дейност..., 168–170; Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 320; Същият. Княз Фердинанд, опозицията и установяването на Демократическата партия на власт през 1908 г. – НТ ВБОУ, LIV, 1997, с. 285.

¹⁶⁷ НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 593, л. 154–156; оп. 3, а.е. 2606, л. 75–76.

¹⁶⁸ В тази връзка трябва да се спомене, че през октомври 1906 г. в писмо до Начович М. Балабанов се изказва за групиране на ПЛП, НП и ДП. НБКМ. – БИА, ф. 14, оп. 5, а.е. 4258, л. 3–4.

¹⁶⁹ Пак там, а.е. 4012, л. 110–114; а.е. 4265, л. 9–15; ф. 386, а.е. 83, л. 14–19.

¹⁷⁰ Пак там, ф. 14, оп. 5, а.е. 4265, л. 21.

¹⁷¹ Един цанковист красноречиво определя възможността за получаване на властта „отдолу“ със сентенцията „трай коньо за зелена трава“. – НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 210–211; 315–318.

Вестта за визитата на партийния шеф в Двореца ободрява прогресивнолибералите и съживява техните надежди за влизане във властта. В редица писма от провинцията съмишлениците съветват Ст. Данев да изостави всякакви опити за обединения с народняци и демократи и да поддържа добри отношения с княза, които биха трасирали пътя за самостоятелно правителство на ПЛП¹⁷².

През лятото на 1907 г. дните на „втория стамболовистки режим“ изглеждат преброени. Княз Фердинанд продължава да ухажва демократи и прогресивнолиберали. Кабинетната промяна се забавя както заради желанието на монарха да задържи стамболовистите на власт до приключване работата на редовната парламентарна сесия, така и поради несклонността на демократите да допуснат в бъдещо правителство прогресивнолибералите и желаните от Фердинанд „неутрални“ представители¹⁷³.

На 8 януари 1908 г. държавният глава изисква и получава оставката на своите министри. Княз Фердинанд прави последни опити да сплоти демократи и прогресивнолиберали в един кабинет. В следващите дни партийните босове Ст. Данев и Ал. Малинов се срещат няколко пъти и обсъждат възможна комбинация. Лидерът на ПЛП първоначално предлага общопартиен кабинет с участието на партиите от опозиционния блок (без широките социалисти, които все още странят от съвместно управление с „буржоазните“ партии), либералите, младолибералите и дори стамболовистите от дисидентския кръжец около Тодор Гатев. Според Данев подобен кабинет трябва да има служебен характер и функциите му да се ограничат до провеждането на парламентарни избори, след което да се излъчи ново правителство от средите на парламентарното мнозинство.

Тази идея не е особено реалистична към началото на 1908 г. Остава открит въпросът дали именно поради тази причина тя не е предложена от лидера на ПЛП. Към началото на януари Ст. Данев забелязва както твърдото намерение на княза да даде власт на демократите, така и тяхното нежелание да я поделят с когото и да било. Следващото предложение на Ст. Данев – за коалиция между ДП, ПЛП и НП, не се приема от каравелистите. Двупартийната коалиция между ДП и ПЛП също пропада, тъй като двете формации не могат да се разберат за разпределението на министерските кресла. Демократите предявяват неприемливи за цанковистите искания – в бъдещия кабинет да не участват бившите прогресистки министри в кабинета на Каравелов от 1901 г.¹⁷⁴ Това

¹⁷² Саздов, Д. Демократическата партия..., 315–317; *Същият*. Княз Фердинанд, опозицията и..., 280–282.

¹⁷³ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 248–249; НА – БАН, ф. 17 к., а.е. 180, л. 78; България, X, № 29, 22 ян. 1908; № 31, 29 ян. 1908; Напред (Враца), № 10, 26 ян. 1908; Саздов, Д. Демократическата партия..., 322–323; *Същият*. Княз Фердинанд, опозицията и..., 287–288.

¹⁷⁴ В новото правителство премиерът и партиен лидер Ал. Малинов поема Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията. С министерски портфейли се сдобиват още неговите съмишленици М. Такев (МВР), Ан. Ляпчев (търговия и земеделие), И. Салабашев (финанси), Т. Кръстев (правосъдие) и Н. Мушанов (народно просвещение).

автоматично изключва прогресивнолибералните лидери, което пък поставя ПЛП в неизгодната ситуация на второстепенен партньор. Невъзможността за достигане на компромис между демократи и цанковисти принуждава княз Фердинанд да даде мандат на Ал. Малинов за формиране на хомогенен кабинет. Самостоятелното правителство на Демократическата партия е съставено на 17 януари 1908 г.¹⁷⁵

2. ПРОГРЕСИВНОЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ И УПРАВЛЕНИЕТО НА ДЕМОКРАТИТЕ (1908–1911)

Прогресивнолибералите посрещат сформирането на демократическия кабинет хладно, но съдржано. Партийният орган „България“ заявява, че ДП е поела властта заради близостта на каравелистите към „крайните, опасните течения“ (има се предвид връзките на ДП с дейците от националноосвободителното движение) и поради становището им по македонския въпрос¹⁷⁶. В първите седмици на новото правителство ПЛП се опитва да играе ролята на конструктивна опозиция. Цанковистите изтъкват, че няма да копират поведението на демократите от 1902 г. и да правят „опозиция само за опозицията“, тъй като стоящите пред страната проблеми – политическата нормализация и необходимостта от реформи – изискват засилен политически диалог¹⁷⁷. Прогресистите приветстват разрешаването на университетския въпрос чрез възстановяване на старите професори на длъжност. ПЛП дори подкрепя размятаната в администрацията с мотива, че трябва да се премахнат компрометираните и корумпираните служители от стамболовисткия режим. Единствените забележки са по процедурата на уволненията. Цанковистите декларират, че те трябва да стават след санкцията на специалния Дисциплинарен съвет¹⁷⁸.

С насрочването на изборите за XIV ОНС за 25 май 1908 г. Прогресивнолибералната партия изостря тона към управляващите. В края на февруари 1908 г. цанковистите обявяват ДП за партия „без влияние и значение“¹⁷⁹. Подобна констатация дават опозиционните формации и през 1903 г., но по отношение на управляващите тогава стамболовисти. След още месец партийният орган „България“ заявява, че правителството е тръгнало по „отъпкания път на стария (стамболовисткия – б. м., Св. Ж.) режим“ и обвинява управляващите, че с разтурянето на кметства нарушават местното самоуправление и „подриват вярата в народа за възтържествуване законността в страната“¹⁸⁰.

Освен във военното ведомство (оглавно от ген. Д. Николаев), князът успява да наложи свой приближен и в МВнРИ в лицето на ген. Ст. Паприков.

¹⁷⁵ България, X, № 28, 18 ян. 1908.

¹⁷⁶ Пак там, № 32, 1 февр. 1908; № 36, 15 февр. 1908.

¹⁷⁷ Пак там, № 34, 8 февр. 1908.

¹⁷⁸ Пак там, № 46, 20 март 1908; Напред (Враца), № 14, 23 февр. 1908.

¹⁷⁹ България, X, № 48, 27 март 1908.

¹⁸⁰ Пак там, № 65, 13 май 1908.

Предизборната кампания на прогресистите има изцяло антиправителствена насоченост. Цанковистките критици към кабинета и управляващата партия могат да се групират в няколко пункта:

1) разтуряне на общински съвети чрез принуждаване към оставки и завеждане на съдебни дела – практика, използвана широко от народнолибералите при тяхното управление;

2) повсеместни агитации на чиновници¹⁸¹;

3) обиколки на министри и поставяне на техни кандидатури в множество околии. Цанковистите отбелязват рекорда на М. Такев, поставил своята кандидатура на девет места¹⁸²;

4) даване на щедри и неизпълними обещания. Според прогресивнолибералите по този начин управляващите всяват „всестранна деморализация“¹⁸³. Трябва да се признае, че сред традиционните партии демократите печелят първенството по отношение на политическия популизъм;

5) сътрудничество със стамболовистите, отказ да се търси съдебна отговорност от бившите министри и стремеж да се привличат партизаните на другите партии¹⁸⁴. Вестник „България“ определя преливането на кадри от една партия в друга като „порок във висша степен в нашия нов политически живот“¹⁸⁵. Новоприсъединилите се към управляващата партия партизани ПЛП и останалите опозиционни формации квалифицират с ироничното „новопокръстени демократи“. В по-общ план цанковистите обвиняват ДП, че е „изменила на демокрацията“, обявяват последната в опасност, тъй като „народът може да изгуби изобщо доверие“ в нея и призовават опозицията да се сплоти за обща борба срещу правителството¹⁸⁶.

Обиколките на прогресивнолибералните лидери стартират фактически още през ноември 1907 г. и продължават през новата, 1908 г. вече в предизборни условия. През декември 1907 г. д-р Радев държи речи в Татар Пазарджик, а Д. Христов – в Луковит¹⁸⁷. В края на същата година партийният лидер посещава Враца, Плевен, Татар Пазарджик, Пловдив, Чирпан¹⁸⁸.

В началото на 1908 г. Централното бюро на ПЛП решава да учреди специален фонд за предизборна борба. Предвидено е той да се състои от 30 000 лв.,

¹⁸¹ Христов, Д. Думи и дела на властующата партия. Неизпълнени обещания на Демократическата партия. С., 1909.

¹⁸² България, X, № 60, 1 май 1908. Напред (Враца), № 22, 26 апр. 1908.

¹⁸³ В своето възвание до избирателите Др. Цанков обявява ДП за „пръв другар“ на народнолибералите. – НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 20, л. 31; България, X, № 68, 20 май 1908; Цанков, Др. Възвание към господа избирателите в ст. София и околията. С., 1908.

¹⁸⁴ България, X, № 54, 17 апр. 1908.

¹⁸⁵ Пак там, № 56, 21 апр. 1908.

¹⁸⁶ Пак там, № 39, 29 февр. 1908; № 41, 3 март 1908; Напред (Враца), № 4, 15 дек. 1907.

¹⁸⁷ България, X, № 15, 23 ноем. 1907; № 21, 14 дек. 1907, № 25, 4 ян. 1908.

¹⁸⁸ НА – БАН ф. 17 к., а.е. 180, л. 78.

една силно оптимистична прогноза, предвид че до края на февруари събраната сума не надхвърля 12 000 лв. С партиен „данък“ е обложен и М. Сарафов, който е дипломатически агент във Виена и като такъв формално се води напуснал партията¹⁸⁹. Във фонда най-голям дял имат вноските на Ст. Данев (2500 лв.) и членовете на ЦБ П. Абрашев и д-р Ал. Радев (по 1000 лв.). От провинциалните бюра постъпват твърде малко средства – едва около 500 лв. Някои от членовете на ЦБ като Ан. Франгия и дори подпредседателят Ал. Людсканов се включват със символични вноски от по 100 лв.¹⁹⁰

Събраните във фонда средства се отпускат на околийските бюра за финансиране на агитационни мероприятия. Повечето местни организации получават от централното партийно ръководство между 100 и 250 лв. По-големите околии и онези с по-стабилни и значими цанковистки структури получават до 1000 лв.¹⁹¹ В началото на април Централното бюро изпраща окръжно до провинциалните бюра с директиви за активна агитация, организирани на събрания по селата и информация за съотношението между политическите сили в съответния район, плановете на организациите и вероятността за избран успех¹⁹².

В изборите от май 1908 г. Прогресивнолибералната партия не успява да договори коалиция с друга формация в национален мащаб. Партийното ръководство остава свобода на действие на местните организации за постигане на споразумения по места. Единственото изискване е да не се сключват съюзи с управляващата партия. Специална директива в този смисъл не бе открита в изворите, но нейното наличие се потвърждава косвено от кореспонденцията между партийните фигури, както и от решенията на Върховния комитет от юли 1908 г.

В резултат прогресивнолибералите из страната сключват най-разнообразни споразумения. Предпочитан политически партньор по традиция е Народната партия. Цанковистко-народняшки коалиции са постигнати в Стара Загора, Татар Пазарджик, Сливен¹⁹³. В някои райони към тази комбинация се включват и либералите (Станимака), народнолибералите (Дупница), народнолибералите и младолибералите (Добрич), широките социалисти (Враца)¹⁹⁴. В Софийската градска околия и в Нова Загора са формирани четиристранни коалиции с участието на ПЛП, НП, РДП и БРСДП (ш. с.)¹⁹⁵. Парламентарният

¹⁸⁹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1856, л. 26.

¹⁹⁰ Пак там, л. 22–23.

¹⁹¹ Пак там, а.е. 1844, л. 92–93.

¹⁹² Пак там, а.е. 347, л. 8–9; а.е. 1682, л. 7; а.е. 969, л. 19–20; България, X, № 69, 24 май 1909.

¹⁹³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 56, л. 3–6; а.е. 1300, л. 1; а.е.1849, л. 10; България, X, № 69, 24 май 1908.

¹⁹⁴ НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 20, л. 31; ф. 15, а.е. 1484, л. 6–9; България, X, № 68, 20 май 1908; Цанков, Др. Възвание към господа избирателите..., 5–12.

¹⁹⁵ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 156, л. 2–3; а.е. 323, л. 23–24; а.е. 753, л. 3, 5; а.е. 1756, л. 43–56; ф. 273, оп. 1, а.е. 470, л. 7.

вот от май 1908 г. представлява лебедовата песен за 79-годишния Драган Цанков. Маститият старец полага своята кандидатура в столицата, както и в двете софийски селски околии.

На някои места опитите за сътрудничество между народняци и прогресисти пропадат и това принуждава ПЛП да се яви самостоятелно. Такъв е случаят с Орехово, Варна, Казанлък и Казълагач (дн. Елхово)¹⁹⁶. Самостоятелно се явяват още цанковистите в Търново и софийските селски околии¹⁹⁷.

Либералите са предпочетени за партньори от прогресивнолибералите в Орехово и Ямбол (двустранни коалиции), Станимака (с НП) и Карлово (с младолибералите)¹⁹⁸; стамболовистите – в Дупница и Добрич, младолибералите – в Добрич и Карлово, радикалдемократите – в София и Нова Загора; широките социалисти – в последните два района и във Враца. В Карнобат местната структура на ПЛП предпочита за партньор Българския земеделски народен съюз (БЗНС)¹⁹⁹.

В редица райони предизборната кампания на ПЛП е затруднена от вътрешнопартийните конфликти. В Провадия старият Гавраил Цонков не подкрепя кандидатурата на Петър Капричев²⁰⁰. В Станимака недоволстват от натрапването на Кузман Толев за кандидат²⁰¹. В Пловдив противоборството между прогресистките фракции практически довежда до неучастие на ПЛП в изборите. В съседно Брезово (Пловдивска селска околия) двете пловдивски групировки издигат паралелни листи²⁰².

В някои региони цанковисти нарушават партийните повели и сътрудничат на Демократическата партия. Във Фердинандско шефовете на селските бюра, както и някои кметове прогресисти работят за управляващите²⁰³. В Брезово председателят на местното бюро се дистанцира от двете конкурентни пловдивски листи на ПЛП и агитира за демократите. На каравелистите сътрудничат цанковистките структури в Бургас и Анхиало²⁰⁴.

Прогресивнолибералите хранят надежди за успешно представяне в изборите от май 1908 г. В много райони местните цанковисти гарантират на партийния шеф Ст. Данев спечелването на поне един мандат. Врачанският прогресистки лист „Напред“ обявява, че ПЛП има значителни шансове за успех в поне 30 избирателни околии²⁰⁵.

¹⁹⁶ ЦДА, ф. 134 к, оп. 1, а.е. 306, л. 3; НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 150.

¹⁹⁷ ЦДА, ф. 72 к., а.е. 21, л. 1–2; а.е. 22, л. 1–2; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1849, л. 9; а.е. 1844, л. 101–102.

¹⁹⁸ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 612, л. 11–14.

¹⁹⁹ Пак там, а.е. 1716, л. 7–8.

²⁰⁰ Пак там, а.е. 1556, л. 11–14; 23–24; а.е. 1792, л. 41–42; а.е. 1844, л. 122–125.

²⁰¹ Пак там, а.е. 91, л. 3–4; а.е. 1564, л. 34–37; а.е. 1849, л. 7–8.

²⁰² Пак там, а.е. 419, л. 3–5.

²⁰³ Пак там, а.е. 1844, л. 8–9; 36–37.

²⁰⁴ Напред (Враца), №. 24, 9 май 1908.

²⁰⁵ Статистика на изборите за народни представители за XIV ОНС. С., 1910; *Бел, Дж.* Александър Стамболийски и Българският земеделски народен съюз 1899–1923. С., 1993,

Резултатите от вота представляват истински шок за партийните лидери в столицата и провинцията. Прогресивнолибералите успяват да вкарат в парламента само двама депутати – Ст. Данев, избран във Враца, и Георги Шиваров от Стара Загора. Шиваров печели мандат с предимство от двадесетина гласа. 250 гласа не достигат на Харалампи Анков – вторият кандидат на ПЛП във Враца – да добие място в парламента. Сравнително прилични резултати, без да спечелят мандати, постигат Г. Пасаров (Балчик), Ст. Данев и П. Абрашев (Бяла Слатина), Ал. Радев (Орехово), Ан. Ходжов (Трън), Александър Кипров (Харманли). Катастрофално е представянето на прогресистите в избирателните околии в Софийско. Др. Цанков събира в столицата едва 312 гласа. В национален мащаб Прогресивнолибералната партия получава 53 631 гласа (5,6%). Този резултат я нарежда на четвърто място зад управляващите демократи, БЗНС и НП²⁰⁶. От гледна точка на процентното отношение изборите за XIV ОНС са малко по-успешни за ПЛП от предходните. Особеностите на мажоритарната система обаче остават прогресистите с по-малочислена парламентарна група.

Първоначалните оценки на прогресивнолибералите за проведените на 25 май 1908 г. парламентарни избори са изключително негативни. Партийният орган ги обявява за „черно петно върху челото на България, лепнато ѝ от недобросъвестни, коварни и престъпни управници“. Резултатите са квалифицирани като „грозен, чудовищен фалш“. Според цанковистите управляващата партия успява да спечели убедително мнозинство в камарата с помощта на „всички средства, която една покварена фантазия може да роди“ – шайки, измами, лъжливи обещания и пр.²⁰⁷

След няколко седмици идва време за един по-трезв анализ на изборните резултати. През втората половина на юни прогресистите търсят причините за убедителния успех на ДП и провала на опозицията, в частност – и на своята партия – в склонността на българския избирател да гласува за управляващите, в настроеността на населението в полза на младите лидери на Демократическата партия, некомпрометираща се при предишни управления, в нагласите за успокоение и нормализация след неколкогодишния период на политическа поляризация при управлението на стамболовистите. Като фактори прогресивнолибералите отчитат и липсата на стабилни провинциални структури в традиционните политически партии, както и възхода на БЗНС, довел до силно разпръскване на вота по места. Отбелязват се и несъвършенствата на избира-

с. 88. Още веднъж трябва да се подчертае, че броят на гласовете не отговаря на броя на гласоподавателите, тъй като в повечето избирателни околии избирателите разполагат с повече от един глас.

²⁰⁶ България, X, № 70, 27 май 1908; Напред (Враца), № 28, 31 май 1908.

²⁰⁷ България, X, № 79, 17 юни 1908; № 81, 21 юни 1908; № 84, 28 юни 1908; Напред (Враца), № 29, 21 юни 1908.

телната система²⁰⁸. В действителност мажоритарният вот ощетява ПЛП при изборите за XIV ОНС. Цанковистите получават над 7000 гласа повече от Либералната партия, но печелят по-малко мандати от нея.

Изборният неуспех стимулира вътрешнопартийния дебат за стабилността на партийната организация на ПЛП. В редица писма до столицата провинциални кадри представят своята гледна точка за състоянието на партията и подчертават необходимостта от по-ефективна комуникация между местните бюра и централното ръководство, затягане на дисциплината, търсене на финансови ресурси, по-активна агитационна дейност, а не на последно място – и от идеологическо превъоръжаване²⁰⁹.

Още през януари 1908 г. Централното бюро обсъжда свикване на Върховния комитет²¹⁰. Резултатите от парламентарния вот правят последното крайно наложително. Някои провинциални лидери като Т. Шипков (Казанлък), Г. Пасаров (Варна) и др. смятат скорошното провеждане на партийния форум за преждевременно и предлагат Комитетът да заседава в края на годината, за да има време за по-обективен и трезв анализ на ситуацията²¹¹. Изборните резултати, отливът на членска маса и засилването на фракционерските борби по места принуждават ЦБ да избърза и да свика заседание на ВК за юли 1908 г.

Върховният комитет на Прогресивнолибералната партия заседава между 6 и 8 юли 1908 г. и взема изключително важни за партийната организация решения²¹². На първо място, санкционират се членовете, работили за Демократическата партия в парламентарните и общинските избори. Местните бюра получават правото да изключват изменилите на партията, като техните решения подлежат на утвърждаване от ЦБ. Последното цели предотвратяване на злоупотреби с това право.

Към ЦБ се учредява партиен секретариат начело със секретар, чиято функция е да контролира работата на околийските бюра, да регулира отношенията между съмишлениците в тях и контактите с останалите местни организации и ЦБ, да следи за редовното плащане на членския внос, дейността на агитаторите и да тушира вътрешнопартийните противоречия. За по-активна и ефективна агитация се предвижда назначаването на партийни агитатори, или „апостоли“,

²⁰⁸ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 203–204; ф. 15, а.е. 128, л. 3–12. Особено интересно е изложението на Станимир Беровски (син да Димитър Попгеоргиев), според когото ПЛП вече не може да се уповава на русофилството като на главно идейно оръжие, тъй като то е възприето вече от повечето партии в България.

²⁰⁹ ЦДА, ф. 134 к, оп. 1, а.е.315, л. 2.

²¹⁰ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 161, л. 12–15; а.е. 1047, л. 1; а.е. 1203, л. 28–29; а.е. 1756, л. 59.

²¹¹ Пак там, а.е. 1848, л. 57–68; Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879–1918. С., 1992, 378–386.

²¹² НБКМ – БИА ф. 15, а.е. 16, л. 19–22.

на заплата към ЦБ. Функциите им, освен агитационни, са и координационни. „Апостолите“ са задължени да обикалят периодически (поне два пъти в годината) селата в поверените им райони и да провеждат събрания и сказки. За популяризиране идеите на ПЛП Върховният комитет учредява партийна библиотека за издаване на брошури (минимум осем годишно), които да представят партийните позиции по един или друг актуален обществен проблем.

Комитетът разглежда и въпроса за партийното членство. Въвежда се изискването записването да става по местожителство. Членовете на ПЛП се задължават да имат лични (партийни) карти и подлежат на изключване при неплащане на членски внос в рамките на 6 месеца. По отношение на околийските бюро директивите са да предават годишни отчети за своята дейност в ЦБ, а членовете им да обикалят селата от околията и да организират райфайзенови каси.

Регламентира се и институтът на партийния конгрес. ВК решава такъв да се свиква ежегодно по Великденските празници. За пръв път се въвежда норма на представителство – предвижда се всяка околия да изпраща толкова делегати, колкото депутати избира, като членовете на ЦБ и ВК получават делегатски права *ex officio*.

Друга част от решенията на Върховния комитет касаят финансите на партията. Гласуван е задължителен членски внос от 0,20 лв. месечно, като само в изключителни случаи местните бюро могат да редуцират или анулират таксата на членове в неравностойно положение. Изготвена е таблица, в която са определени точните суми, които всяка една околийска структура трябва да внася в ЦБ като членски внос. За пръв път се приема официален партиен бюджет в размер на 26 840 лв. с приходна и разходна част. Бюджетът на партийния орган „България“ е отделен. Предвижда се цялата му издръжка (31 000 лв.) да се поеме от абонамента, като околийските бюро се задължават да осигурят по минимум 2000 абонати в своя регион.

Решенията на Върховния комитет компенсират голяма част от пропуските в партийния устав и целят да регламентират отношенията между различните партийни звена, статута на членството, на партийния конгрес като върховен партиен форум, партийната дисциплина, финансите, а също и да повишат интензивността и ефективността от партийната пропаганда. По същество тези решения дописват устава. Начинът на приемането им – от Върховен комитет, а не от конгрес – не е легитимен, но това очевидно не прави особено впечатление на съвременниците.

Някои от предвижданите мерки, като самоиздръжката на партийния орган, остават в сферата на добрите пожелания, за реализирането на други е нужно много време и работа. Още през есента на 1908 г. Димитър Христов, заел поста на партиен секретар, чиято енергичност при организационното укрепване на партията не може да се отрече, споделя, че „тези решения не ще се изпълнят със същата готовност, с каквата са се взели“²¹³. С няколко окръжни

²¹³ Пак там, а.е. 942, л. 68.

Централното бюро напомня на местните структури, че решенията на Върховния комитет (най-вече за абонамента и членския внос) са задължителни и изисква точни списъци на селските бюра²¹⁴.

Заложениите от ВК изисквания са много високи и практически неизпълними на сто процента. Работата по тяхната реализация обаче неминуемо довежда до усъвършенстване на партийния апарат. Въвеждането на задължителни партийни книжки (т.нар. „лични карти“) започва още в началото на 1908 г., но през есента на годината процесът се засилва²¹⁵. В края на ноември 1908 г. се учредява студентска група със свой устав и настоятелство. За неин председател е избран Георги Манчов, а за секретар-касиер – Вълко Трендафилов. Младите прогресисти се задължават да агитират партийните принципи по родните си места в периода на ваканции²¹⁶.

Съгласно решението на Върховния комитет, на 16–18 май 1908 г. в столицата се провежда III конгрес на Прогресивнолибералната партия²¹⁷. Околийските структури на ПЛП излъчват 182 делегати. Върховният партийен форум избира нови Централно бюро и Върховен комитет. От състава на ЦБ отпадат починалият К. Величков и П. Чернев, които са заместени от Петър Станчев и Тодор Атанасов. За членове на ВК са избрани 53 души, представители на 53 административни околии. Конгресът потвърждава решенията на ВК от юли 1908 г.

В своята реч пред конгресистите д-р Данев заявява, че партията е постигнала „огромен напредък“ във финансов план последната година, а между „приятелите“ съществува „солидарност и задушевност“. Тези думи имат чисто пропаганден ефект и не отразяват коректно ситуацията в организацията. Самият форум е проведен при закрити врата без присъствие на пресата. Този факт прави впечатление на независимите наблюдатели, които отдават секретността на разрастващите се вътрешнопартийни конфликти²¹⁸. Партийният орган отразява повече от лаконично събитието, поради което липсват сведения за характера на дискусиите.

През лятото на 1909 г. Прогресивнолибералната партия активизира своята дейност. През юли, една година след решението на ВК, са назначени 7 агитато-

²¹⁴ Пак там, а.е. 1680, л. 3.

²¹⁵ България, XI, № 26, 2 дек. 1908. За съжаление, уставът на студентската група не бе открит. Трябва да се припомни, че през 1906 г. ПЛП изразява своето негативно становище по въпроса за учредяване на партийни групи сред студентството. Очевидно изискванията на времето принуждават цанковистите да ревизират тези свои позиции.

²¹⁶ България, XI, № 84, 21 май 1909.

²¹⁷ Демократически преглед, VII, 1909 кн. 7, 718–721.

²¹⁸ Това са: П. Мерачков – Свищов; Цветан Тодоров – Фаниката – Орехово; Хрисанд Чинков – Бяла Слатина; Никола Савов – Враца; Илия Бегчиев – Провадия; Н. Русинов – Чирпан, Иван Бобеков – Татар Пазарджик. ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 100, л. 3–5; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 942, л. 72–75; а.е. 1680, л. 18–21.

ри със заплати между 150 и 200 лв. месечно²¹⁹. Районите, в които са изпратени т. нар. партийни „апостоли“, показват, че чрез последните ПЛП се опитва не толкова да създава нови структури, колкото да укрепи онези, на които разчита за успех в избори – Враца, Орехово, Бяла Слатина, Провадия и др. Активизацията се приема радушно от редица местни организации. Цанковистите в Харманлийско изказват желание да се назначи агитатор и в тяхната околия, като декларират готовност да поемат половината от разходите по заплатата му. В други райони, като Свищов, обаче местните функционери протестират срещу намесата на агитаторите във вътрешните работи на организациите. С въвеждането на партийния „апостолат“ ВК не регламентира напълно баланса в отношенията между назначените от ЦБ агитатори-координатори и местните партийни шефове²²⁰.

Главни двигатели в тези процеси на реорганизация са секретарят Димитър Христов и Ал. Людсканов. Партийният лидер д-р Данев контролира дейността на своите подчинени и дава наставленията си, но честите му отсъствия от страната лимитират неговото пряко участие в организационния живот на формацията. Някои от членовете на ЦБ проявяват инертност, което предизвиква недоволството на енергичния Христов²²¹.

Измененията в избирателния закон задължават политическите партии в България да посочат свой партийен цвят. През юли 1909 г. Ст. Данев заявява пред Софийския окръжен съд, че ПЛП запазва оранжевата бюлетина. Вероятно поради факта, че на същия цвят се спира и БЗНС, през август с.г. цанковистите са принудени да сменят своите предпочитания и да регистрират розовия цвят за партийен. Така след 1909 г. до края на своето съществуване Прогресивнолибералната партия започва да се идентифицира с розовата бюлетина²²².

Решението за издаване на 8 брошури годишно се оказва непосилно за партийните ресурси. Все пак през 1909 г. партийната библиотека издава две брошури на Димитър Христов с полемичен характер – едната с антиправителствена насоченост, а другата – срещу агитациите, неизпълнимите обещания и нереалистичните искания на БЗНС. През 1910 г. на бял свят излиза и „Календар“ на ПЛП – сборник, по подобие на онези на НП и ДП, в който прогресивнолибералите излагат своите виждания по външната и вътрешната политика, земеделието, индустрията, занаятчийството и пр.²²³

През 1910 г. се наблюдава интензификация на политическите обиколки на лидерите на Прогресивнолибералната партия. През януари Ст. Данев посеща-

²¹⁹ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 100, л. 13–14.

²²⁰ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1680, л. 18–21.

²²¹ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 310, л. 1–2.

²²² Календар на Прогресивно-либералната партия за 1910 г. С., 1910; *Христов, Д.* Думи и дела на властующата партия. Неизпълнени обещания на Демократическата партия. С., 1909; *Христов, Д.* Проповедите на земеделския съюз. С., б.г.

²²³ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 317, л. 35–36; България, XII, № 51, 4 февр. 1910; № 87, 6 май 1910; Свободна воля (Русе), I, № 19, 7 май 1910; Скорпион (Видин), II, № 37, 15 май 1910.

ва Враца. През май партийният лидер, съпроводен от Д. Христов, П. Абрашев и Ал. Радев, е в Свищов²²⁴. В края на годината, във връзка с вероятността от правителствена смяна, прогресивнолибералите засилват своята агитационна дейност. Между ноември 1910 г. и януари 1911 г. членовете на Централното бюро посещават Видин, Плевен, Ловеч, Севлиево, Русе, Провадия, Бургас, Стара Загора, Татар Пазарджик, Станимака, Грън²²⁵. Циркулиращите в българската преса прогнози за скорошно идване на власт правят ПЛП по-привлекателна и стимулират прилива на партийни членове. В края на 1910 г. в редиците на цанковистите постъпват младият писател и публицист и довереник на Ст. Данев – Стилиян Чилингиоров, и бившият социалдемократ Цоньо Бръшлянов²²⁶. През септември 1910 г. Върховният комитет отново е събран. На заседанието му партийният лидер анализира вътрешната и външната политика на управляващата Демократическа партия²²⁷.

Финансовият отчет на ПЛП за 1909–1910 г. показва, че заложените през 1908 г. приходи са несъбираеми практически. Особено незадоволителни са постъпленията от абонамент на вестник „България“ – едва 1634 лв. Това показва, че партийният орган продължава да съществува благодарение на дотациите (разходите по издаването му възлизат на 13 200 лв., а към приходите, освен абонамента, трябва да се прибави и сумата от обявления и реклами на стойност 1146 лв.). Значително по-добри са показателите по отношение на събрания членски внос. За посочения период сумата от него вече е 19 350 лв.²²⁸ Вероятно за достигането на тези нива на постъпления играе роля и окръжното от юни 1910 г., с което ЦБ заплашва неиздължилите се местни структури със заличаване²²⁹.

От февруари 1908 г. партийният орган „България“ започва да излиза три пъти седмично. Със свое окръжно ЦБ изисква от околийските бюра да излъчат от своите среди дописник за вестника. В резултат партийният орган разнообразява съдържанието си²³⁰. Д-р Данев следи за стила на неговото списване и, когато се налага, „стяга юздите“²³¹. До пролетта на 1909 г. редактор на „България“ продължава да бъде Иван Толев. Последният е освободен от длъжност поради скандал с Ал. Кипров, а вероятно и поради роднинството си с пловдивския разколник К. Толев²³².

²²⁴ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 306, л. 5; НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 31, л. 99–100; а.е. 30, л. 107; 146; Прогресист (Враца), I, № 1, 6 ноем. 1910; № 4, 27 ноем. 1910; № 10, 9 ян. 1911; Руй (Грън), X, № 1, 13 ноем. 1910.

²²⁵ ЦДА, ф. 108 к., оп. 2, а.е. 1940, л. 3–6; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 203, л. 1–3.

²²⁶ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 317, л. 29–47.

²²⁷ Пак там, а.е. 304, л. 1–5.

²²⁸ Пак там, а.е. 317, л. 27.

²²⁹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1844, л. 5–60.

²³⁰ НА – БАН, ф. 17 к., а.е. 180, л. 90–91.

²³¹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 754, л. 8–14; Пак там, а.е. 1555, л. 17–18.

²³² Пак там, а.е. 1555, л. 21–25; *Топенчаров, Вл.* Българската журналистика..., 110–111.

Седмици след напускането на редакцията на партийния орган И. Толев започва да издава свой лист – ежедневникът „Час“. Вестникът не се афишира официално към никоя партия, но има русофилска насоченост и пропагандира идеята за реформиране на партиите. Последното сближава стила на „Час“ до онзи на пловдивския „Марица“ и това може да се обясни и с роднинството между Толеви. Това не възпрепятства И. Толев да измоли от Ст. Данев субсидия в размер на 600 лв. Трябва да се отбележи, че Данев подпомага финансово също и „Ден“ на Велчо Т. Велчев, както и близкия до радикалдемократите „Гражданин“. Така или иначе, „Час“ не издържа на конкуренцията на останалите ежедневници и през декември 1909 г. спира да излиза²³³.

В периода 1908–1910 г. се развива и местният цанковистки печат. Продължават своето съществуване пловдивският „Нова Марица“, преименуван през 1909 г. на „Марица“, и шуменският „Обществен глас“. Засилва се тенденцията местните вестници да увеличават тиража си, разнообразието си, както и своята дълготрайност. Още от ноември 1907 г. във Враца започва да излиза цанковисткият „Напред“. Това издание просъществува до лятото на 1908 г. От края на 1910 г. врачанските прогресивнолиберали издават „Прогресист“, който излиза в две годишнини до началото на Балканската война²³⁴. Друг сравнително стойностен провинциален вестник е „Българско царство“ – Пловдив, издаван от есента на 1908 г. също до началото на войните. Видинските прогресивнолиберали успяват няколко години да поддържат издаването на своя „Скорпион“²³⁵. Типични представители на местната българска преса – нискотиражни, кратковременни и без особени публицистични достойнства – са „Брезовски вести“, „Чирпански глас“, кюстендилският „Прогрес“ и ямболският „Напред“²³⁶.

Решенията на Върховния комитет от юли 1908 г. имат за цел да заздравят партийната дисциплина, но прилагането им в първите месеци изостря съпротивата на недоволниците по места и стимулира фракционерските борби. Особено критична е ситуацията в пловдивската структура. Противоборството между фракциите на К. Толев – Н. Шивачев и Н. Абаджиев – Г. Джевизов още през април 1908 г. довежда до образуване на две конкурентни бюра²³⁷. Смъртта на Драган Манчов от 16 май прави разрывът между двете групировки непреодолим. Централното ръководство на ПЛП подкрепя бюрото, председателствано от Г. Джевизов (но фактически контролирано от Н. К. Абаджиев) и неговият състав е обнародван от партийния орган²³⁸.

²³³ Напред (Враца), № 1, 24 ноем. 1907; Прогресист (Враца), I, № 1, 6 ноем. 1910.

²³⁴ Българско царство (Пловдив), I, № 1, 24 окт. 1908; Скорпион (Видин), I, № 2, 21 окт. 1908.

²³⁵ Брезовски вести (Брезово), № 8–9, 19 февр. 1910; Прогрес (Кюстендил), № 1, 20 ян. 1910; Напред (Ямбол), № 1, 30 апр. 1910; Чирпански глас (Чирпан), № 13, 12 март 1911.

²³⁶ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1851, л. 42–43; а.е. 91, л. 1–2.

²³⁷ България, X, № 60, 1 май 1908.

²³⁸ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 457, л. 1–6; Марица (Пловдив), IV, № 153, 11 май 1908; № 159, 6 юли 1908; № 161, 20 юли 1908.

Групата около К. Толев, която използва за своя трибуна вестник „Нова Марица“, реагира незабавно и започва атаки към ЦБ и най-вече към Ст. Данев. Лидерът на ПЛП е обвинен, че се меси във вътрешните дела на местните структури и че налага „личен режим“ в партията. Особено остро са критикувани решенията на Върховния комитет и най-вече – изключването на съпартизани от партийните редици²³⁹.

Събитията около обявяването на Независимостта временно ограничават напрежението в Пловдив, но през пролетта на 1909 г. конфликтът избухва с нова сила. През април Централното бюро изключва Кузман Толев от редовете на ПЛП (Н. Шивачев е изключен още през май 1908 г.). Последният не признава легитимността на това решение и засилва нападките си към Ст. Данев в специална рубрика в своя лист, озаглавена „Пред съда на партията“. В нея обвиненията към партийния лидер в политическа недалновидност и липса на заинтересованост към партийните съдбини са съчетани с личностни нападки²⁴⁰. Действията на Толев целят елиминирането на Ст. Данев от лидерския пост. Затова в своята кампания Толев се опитва да експлоатира недоверието между Данев и Людсканов, както и да привлече на своя страна старите кадри като М. Балабанов и Др. Цанков. През юни 1909 г. вестник „Марица“ (преименуваният „Нова Марица“) обявява учредяването на Комитет на прогресистите, чиято цел е свикване на партиен конгрес, който да свали д-р Данев от лидерския пост и да наложи 3-годишен мандат на партийно председателство. За наследник на шефското място в партията групата около Толев предлага Марко Балабанов²⁴¹.

Интересни са взаимоотношенията между Толев, Балабанов и Людсканов. Толев се свързва с последните, предлага на Балабанов председателския пост и се опитва да привлече Людсканов към своята кауза. Очевидно М. Балабанов не дава своето съгласие да участва в проекта на пловдивските дисиденти, Людсканов критикува Толев, че вади „кирливите ризи“ на партията и също отказва да подкрепи открито действията. Не е без значение обаче фактът, че двама видни столични прогресивнолиберали, единият от които подпредседател на ЦБ, комуникират с деец, изключен от партията. Това показва, че старото противоборство между Ст. Данев и Ал. Людсканов продължава да съществува, макар и прикрито²⁴². Идването на ПЛП на власт охлажда амбициите на Кузман Толев. След краха в Междусъюзническата война обаче той е инициаторът на учредяването на мимолетната Прогресивнорадикална партия.

По традиция конфликтите сред пловдивските прогресисти дават отражение и на структурата в Станимака. Тук също се стига до организирането на

²³⁹ Марица (Пловдив), V, № 183, 19 апр. 1909; № 184, 26 апр. 1909; № 187, 24 май 1909.

²⁴⁰ НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 68, л. 1–6; Марица (Пловдив), V, № 183, 19 апр. 1909; № 184, 26 апр. 1909; № 187, 24 май 1909; № 190, 18 юни 1909.

²⁴¹ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 96, л. 1–3.

²⁴² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1844, л. 277; 280–281; а.е. 3492, л. 1–5; Марица (Пловдив), IV, № 152, 27 апр. 1908.

две бюра – тези на Сотир Шубаров (подкрепян от групата на Толев – Шивачев) и на Сотир Иванов (човек на Г. Джевизов)²⁴³. В Татар Пазарджик срещу местния лидер д-р Г. Гагов се обявява групата около Стефан Консулов и Г. Доспевски²⁴⁴. В Плевен старият Христо Данаилов е временно отстранен от бюрото и е възстановен с посредничеството на Цоньо Бръшлянов²⁴⁵. Във Варна утвърждаващият своите позиции Стоян Русев успява да елиминира Г. Пасаров и да изиска от ЦБ неговото изключване от партията²⁴⁶. В Ямбол през 1910 г. шефството на Кръстьо Кънчев е оспорвано от кръжеца около в. „Напред“²⁴⁷. Срещу фракционерството не е имунизирана и иначе стабилната и влиятелна старозагорска структура. В качеството си на депутат местният шеф Г. Шиваров е принуден да прекарва по-дълго време в столицата и по този начин губи до известна степен контрола над партийните съмишленици от своята околия. В резултат – между Маньо Бояджиев и Георги Кюмюрев, от една страна, и Димитър Матеев, от друга, избухват противоречия, които провалят ПЛП в градските избори от лятото на 1908 г.²⁴⁸

Провалът в редовните парламентарни избори от май 1908 г. принуждава ръководството на Прогресивнолибералната партия да вземе мерки не само по отношение на укрепването на партийната организация, но и към ефективността на предизборните кампании. Цанковистите провеждат продължителна подготовка за допълнителните парламентарни избори. Подготовката за тях и утвърждаването на кандидатите започва още от лятото на 1908 г. Директивата на партийния лидер е кандидатури да положат пропадналите в съответните околии при редовните избори кандидати. Фактът, че разпоредбите на Данев, дадени при това от чужбина, в значителна степен се изпълняват, показва известна партийна централизация и ограничаване на възможността местните структури да излъчват кандидати без санкцията на централното ръководство²⁴⁹. Събитието около обявяването на Независимостта отлагат провеждането на частичния парламентарен вот за пролетта на 1909 г. По този начин ПЛП, а и останалите партии получават допълнително време за уточняване на кандидатските листи.

Допълнителните избори се провеждат на 12 април 1909 г. За разлика от година по-рано, вече цанковистите подхождат много по-трезво и без нереалистични очаквания, но същевременно полагат усилия за постигането на максимален успех. В резултат ПЛП успява да спечели нов депутатски мандат, извоюван от

²⁴³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1851, л. 37–40.

²⁴⁴ Пак там, а.е. 203, л. 1–3.

²⁴⁵ Пак там, а.е. 523, л. 37–38; а.е. 1203, л. 30–31; Марица (Пловдив), IV, № 165, 14 септ. 1908.

²⁴⁶ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 322, л. 1–2; а.е. 508, л. 1; Напред (Ямбол), № 1, 3 апр. 1910; № 4, 15 май 1910.

²⁴⁷ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 979, л. 3; а.е. 1064, л. 4–5; а.е. 1844, л. 284–287.

²⁴⁸ ЦДА, ф. 134 к. оп. 1, а.е. 59, л. 1–3; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 942, л. 60–65.

²⁴⁹ Статистика на изборите за народни представители за XIV ОНС. С., 1910.

Димитър Христов в Луковитска околия. Стотина гласа не достигат на Александър Людсканов и д-р Гагов да спечелят изборите в Бяла Слатина и Татар Пазарджик²⁵⁰. В писмо до М. Сарафов Ст. Данев споделя, че „все пак сме доволни“ от постигнатите резултати²⁵¹. Трябва да се отбележи, че успехът на Д. Христов представлява единственият случай на спечелен от ПЛП мандат при допълнителни избори в качеството ѝ на опозиционна формация в цялата нейна история.

Като цяло допълнителните избори от април 1909 г. са спечелени от Демократическата партия. В типично опозиционен дух цанковистката преса подценява успеха на управляващите, квалифицира го като такъв „по форма, но не и по съдържание“ и го отдава на безразборните обещания на демократите, както и на липсата на сговор сред опозицията²⁵².

В последните допълнителни избори при управлението на кабинета „Малинов“ – онези от 11 юли 1910 г. – прогресивнолибералите не успяват да прокарат свой кандидат. В тях пропада и последният опит на подпредседателя на ЦБ Ал. Людсканов да добие място в XIV ОНС²⁵³.

Прогресивнолибералната партия обръща сериозно внимание на своето представяне в общинските и окръжните избори. На 30 август 1909 г. в 7 града на страната и в два окръга – Бургаски и Шуменски – пробно са проведени градски, респективно окръжни, избори по новата пропорционална система²⁵⁴. Един от най-горещите проповедници на избирателната реформа – ПЛП, провежда активна предизборна кампания за тези пробни вотове. Ал. Людсканов обикаля с агитационна цел Шуменско, а Ал. Радев – Южна България. Резултатите от вот по пропорционалната система отразяват сравнително точно съотношенията между отделните политически сили. По тази причина Централното бюро на ПЛП издига девиза „Никакви компромиси, никакви съглашения!“ и призовава местните организации да участват самостоятелно²⁵⁵. Тази заръка е обаче е неприложима в Разград, Осман пазар и Радомир, където ПЛП не разполага с големи ресурси и по тази причина във въпросните градове отново се стига до коалиция²⁵⁶. Самостоятелно в градските избори участват прогресивнолибералите в Стара Загора, Чирпан и Луковит. В първите два града те печелят трети резултат

²⁵⁰ НА – БАН, ф. 17 к., а.е. 180, л. 82–83.

²⁵¹ България, XI, № 73, 14 апр. 1909; № 74, 16 апр. 1909; Българско царство (Пловдив), I, № 21, 19 апр. 1909.

²⁵² ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 4, л. 8–9; НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 29, л. 9–10; а.е. 32, л. 23; ф. 15, а.е. 942, л. 83–84; Брезовски вестн., I, № 12, 8 юли 1910; Българско царство (Пловдив), II, № 71, 10 юли 1910.

²⁵³ За тази цел правителството разтуря предсрочно Бургаския и Шуменския окръжен ъвет, както и градските съвети в Стара Загора, Чирпан, Клисурска, Разград, Осман пазар, Луковит и Радомир.

²⁵⁴ България, XI, № 123, 25 авг. 1909.

²⁵⁵ В Разград коалицията е многостранна и включва цанковистите, либералите, радикалдемократите и БРСДП (о).

²⁵⁶ България, XI, № 126, 1 септ. 1909; Илиев, *Ат. Т. Спомени. С.*, 1926, с. 397.

(след ДП и НП), а в Луковит – четвърти (зад ДП, НЛП и БЗНС). В Стара Загора ПЛП печели 4 от общо 16 места в общинския съвет²⁵⁷.

Не по-успешни са и окръжните избори за ПЛП. В тях партията получава общо 5 хиляди гласа (и в двата окръга), което я подрежда на пето място след демократите, земеделците, народняците и либералите. Цанковистите печелят две места в Бургаския и едно място в Шуменския окръжен съвет²⁵⁸. Трябва да се отбележи обаче, че особено що се отнася до окръжните избори, те са проведени в региони, в които прогресивнолибералите не разполагат с влиятелни структури, което обяснява до известна степен слабите им резултати.

Отношението на прогресивнолибералите към управлението на Демократическата партия се обуславя както от програмните им виждания, така и от статуса на ПЛП като опозиционна формация. Критиките на цанковистите към вътрешната политика на кабинета на Ал. Малинов се концентрират в няколко сфери. По традиция ПЛП атакува финансовата политика на своите политически противници. Подобно на критиките към стамболовисткия режим, и сега прогресистите обвиняват правителството в съставяне на нереалистични бюджети и в завишаване на прогнозните приходи²⁵⁹. За пореден път ПЛП се обявява срещу прекомерното увеличение на дела на косвените данъци и декларира необходимост от реформа в преките налози, без обаче да посочи конкретни мерки в тази насока²⁶⁰. Управляващите са критикувани за въвеждането на акциза върху солта, който фактически замества отменения монопол – едно от предизборните обещания на ДП²⁶¹.

Заемът, който сключват демократите с виенската *Bankverein* през 1909 г., не предвижда гаранции. Това, както и другите негови благоприятни условия (86% цесионен курс и лихва 4,5%) лишават цанковистите от възможности за критика. Единственото възражение, което успява да направи ПЛП в тази насока, е опасението, че сделката с виенската банка би влошило българските позиции на френския пазар²⁶².

Прогресивнолибералите критикуват и стопанската политика на демократическото правителство. При дебатите по законопроекта за застраховки срещу градобитнината Д. Христов и Г. Шиваров се произнасят за въвеждане на задължителното застраховане поради ниската застрахователна култура на българските земеделци²⁶³. ПЛП се обявява срещу учредяването на Българска централна кооперативна банка (БЦКБ). За цанковистите подобен институт е излишен и само генерира бюрократизацията, тъй като занаятчиите имат възможност да получават

²⁵⁷ България, XI, № 129, 10 септ. 1909; Ангелова, Р. Развитие и дейност..., с. 179.

²⁵⁸ България, XI, № 31, 16 дек. 1908.

²⁵⁹ Пак там, № 20, 18 ноем. 1908; XII, № 34, 17 дек. 1909.

²⁶⁰ Пак там, XI, № 27, 4 дек. 1908.

²⁶¹ Пак там, XII, № 24, 24 ноем. 1909.

²⁶² СД, XIV ОНС, III РС, 18 заседание, 10 ноем. 1910, 454–487; България, XIII, № 14, 9 ноем. 1910.

²⁶³ България, XII, № 47, 23 ян. 1910; XIV, № 6, 16 окт. 1910.

кредити директно от БНБ. Прогресистите декларират, че все пак, ако се стигне до създаването на БЦКБ (в крайна сметка банката е открита през 1910 г.), тя трябва да бъде държавна, за да не се повтарят грешките при организирането на БЗБ²⁶⁴.

Трябва да се отбележи, че в критиките си към финансовата и стопанската политика на управляващите ПЛП проявява известна умереност. Това поведение цели да представи партията като отговорна формация, конструктивна опозиция и да отграничи прогресистите от крайно популистката пропаганда на БЗНС, която печели своите първи големи плодове именно в този период. Цанковистите атакуват остро, но аргументирано, агитациите на Земеделския съюз за драстични ограничения в бюджетната рамка и доказват, че подобни само биха разстроили държавния механизъм. ПЛП се обявява срещу прогресивно-подоходния данък – друго искане на земеделците и левите партии – с мотива, че в България няма развита едра индустрия, а много клонове на промишлеността разчитат на протекционистичната политика. Прогресистите смятат, че прилагането на земеделските реформи би довело до „бунтове и революция“. Нетипично за една опозиционна формация, ПЛП заявява, че главният проблем в българското стопанство не е високото данъчно облагане, а ниската производителност на труда²⁶⁵. Като цяло цанковистите разработват стопанската тематика както на страниците на партийния печат, така и в издаваните брошури. В партийния календар за 1910 г. д-р Христо Мутафов анализира необходимостта от създаване на занаятчийски кооперации с цел укрепването на бранша. Симеон Монеv от своя страна излага своите разбирания за повишаване производителността в скотовъдството²⁶⁶.

Друга сфера, в която прогресивнолибералите насочват своите критики, е изборителната реформа. С изменения в изборителния закон правителството на демократите въвежда ред подобрения в изборната процедура. Изборителните пликoве гарантират тайната на вота. Изборителните книжки, които заменят старите изборителни карти, но за разлика от тях са с тригодишна валидност, предотвратяват възможността административно да се възпрепятства правото на глас. Гласуването по общини стимулира изборителната активност. Най-значимата промяна е въвеждането на пропорционалната изборителна система за градски и окръжни избори. ПЛП критикува реформите на правителството като непълни и се обявява за незабавно въвеждане на съразмерността за всички видове избори (вкл. парламентарни и селскообщински). Тези позиции са открито популистки, тъй като самата ПЛП предвижда по-рано поэтапното въвеждане на пропорцията²⁶⁷.

²⁶⁴ Пак там, X, № 35, 12 февр. 1908; XII, № 34, 17 дек. 1909; *Христов, Д.* Проповедите на земеделския съюз.

²⁶⁵ Календар на ПЛП..., 27–63; 89–95.

²⁶⁶ България, XI, № 14, 1 ноем. 1908; № 23, 25 ноем. 1908; № 27, 4 дек. 1908; № 53, 17 февр. 1909.

²⁶⁷ За просветната реформа на демократите вж.: *Манафова, Р.* Култура и политика. България в навечерието на Балканските войни. С., 1987, 13–66.

По отношение на вътрешната политика особено остри са нападките на прогресивнолибералите по просветната реформа на демократите. Известно е, че правителството на Ал. Малинов приема нов закон за народната просвета (законът „Мушанов“), който регламентира образователната сфера в България практически до 1944 г.²⁶⁸ ПЛП критикува цялостната философия на просветния закон. Цанковистите се обявяват срещу обособяването на прогимназиите от гимназиите и смятат, че държавата трябва да полага грижи предимно за началното и основното образование, а издръжката на гимназиите да се съсредоточи в общините. Прогресистите отхвърлят фаворизирането на хуманитарното образование. В редица статии Ал. Людсканов, д-р Никола Кърджиев и В. Атанасов представят позициите на ПЛП в защита на професионалното и специалното образование по англосаксонски модел, необходимостта от отваряне на търговски училища, застъпването на практическите курсове, обучението на чужди езици и пр.²⁶⁹ Цанковистите се обявяват още за съкращаване на разликите в заплащанията на основните и гимназиалните учители, за мерки за подобрене на материалната база в училищата, както и срещу ограничението пред преподавателите без необходимия ценз²⁷⁰.

Силно дискуссионни са предложенията на прогресивнолибералите в сферата на висшето образование. Според тях приемът в Софийския университет трябва да бъде без изпит и при минимален образователен ценз, за да стане висшето учебно заведение по-достъпно. Същевременно цанковистите заявяват, че Университетът не бива да „произвежда чиновници“ и да раздава дипломи, като по отношение на последното прерогатив трябва да имат професионалните и специалните училища. Тази концепция практически обезсмисля Университета като учебно заведение²⁷¹.

Едно от събитията, случили се по време на управлението на Демократическата партия и попаднали във фокуса на българските медии и общество, е провеждането на Втория славянски събор в София на 24–27 юни 1910 г.²⁷² Прогресистите вземат дейно участие в неговото организиране и провеждане, като Ал. Людсканов, заедно с демократа Георги Калинков, представя България на предварителното съвещание в Петербург от края на януари с.г.²⁷³ Людсканов е избран и за подпредседател на провеждащия се паралелно Славянски журналистически събор в българската столица²⁷⁴. Като ултрасофилска

²⁶⁸ България, XI, № 14, 1 ноем. 1908; № 23, 25 ноем. 1908; № 27, 4 дек. 1908; № 53, 17 февр. 1909; Календар на ПЛП..., 64–82.

²⁶⁹ България, XII, № 67, 13 март 1910.

²⁷⁰ Пак там, XI, № 17, 11 ноем. 1908.

²⁷¹ Повече за събора вж.: *Манафова, Р.* Цит. съч., 209–231.

²⁷² НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 4, л. 664, 682, 684.

²⁷³ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 254. За негов председател е избран видният чешки общественик д-р Карел Крамарж – съученик на Ст. Данев.

²⁷⁴ Ден, № 2232, 21 юли 1910.

формация ПЛП приветства всеславянския форум. За вестник „Ден“ „България е всецяло рожба на [...] славянската идея“²⁷⁵. Подобна декларация дава и партийният орган, който призовава към образуване на „културен съюз“ между славяните²⁷⁶. Протестите срещу провеждането на форума – дело на група интелектуалци около Пенчо Славейков, Петко Ю. Тодоров и П. К. Яворов, както и на социалистическите среди, са посрещнати на нож от цанковистите, които призовават правителството да вземе крути мерки срещу противниците на събора и да ги уволни от държавна служба. Най-остри са критиките към П. Славейков, директор на Народната библиотека в София.

В критиките си по отношение на вътрешната политика на кабинета на Малинов прогресивнолибералите се стремят към умереност и конструктивизъм. Като се изключат периодите на предизборна борба, в останалото време тонът на опозиционната цанковистка преса към управляващите не е особено остър. Прогресисткият орган „България“ квалифицира премиера Малинов като „честен човек, но незрял държавник“²⁷⁷. Тази оценка ярко контрастира на епитетите, които използват прогресивнолибералите по отношение на министрите от „втория стамболовистки режим“.

Тази тенденция може да се обясни с факта, че в края на първото десетилетие на XX в. радикалната реторика се монополизира от левите партии и земеделците. Традиционните български партии определено се стремят да се отграничат от тях и това неминуемо смекчава тона им към управляващите. Без да се омаловажава противопоставянето „управляващи“ – „опозиция“, трябва да се отбележи, че, макар бавно и неусетно, в българското политическо пространство си прокрадва път кливиджът „ляво“ – „дясно“.

Прогресивнолибералната партия подкрепя правителството и парламентарното мнозинство по отношение на възбуждането на съдебно преследване срещу бившите министри стамболовисти. За цанковистите подобен процес ще наложи „фактически върховенството на закона“ в страната, тъй като „съденето на престъпните режими съставлява по-голяма гаранция за свободата и законността, отколкото най-добрите закони“²⁷⁸. По предложение на Ст. Данев и народняка Т. Теодоров на 25 февруари 1910 г. Народното събрание гласува съставяне на Парламентарна анкетна комисия, която да разследва дейността на министрите от кабинетите на Р. Петров, Д. Петков и П. Гудев. На 8 декември 1910 г. комисията внася в парламента предложение за съдене на Р. Петров, П. Гудев, Лазар Паяков, Никола Генадиев, М. Савов, Иван Халачев и проф. Шишманов. На 13 февруари 1911 г. Народното събрание гласува за свикване на Държавен съд²⁷⁹. Цанковистите са едни от главните инициатори

²⁷⁵ България, XII, № 103, 19 юни 1910; № 104, 22 юни 1910; № 108, 3 юли 1910.

²⁷⁶ Пак там, № 135, 4 септ. 1910.

²⁷⁷ Пак там, X, № 93, 19 юли 1908; XII, № 60, 25 февр. 1910.

²⁷⁸ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 13, л. 770; а.е. 14, л. 782.

²⁷⁹ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 187; ф. 15, а.е. 1793, л. 21; България, XIII, № 24, 18

на съдебното преследване срещу бившите стамболовистки министри. По тази причина в началото на 1911 г. д-р Данев получава анонимни заплахи от фигури, приближени до НЛП, с ултиматума прогресистите да изоставят своята „предателска политика“ и до месец да станат „добри патриоти“²⁸⁰.

Разбира се, умереният тон не пречи на цанковистите да санкционират всяка грешна стъпка на правителството. В началото на 1910 г. една интимна история между възрастен българин и младо туркинче довежда до известните русенски кръвопролития. Първоначално Прогресивнолибералната партия обвинява администрацията в бездействие, с което последната е допуснала ескалация на напрежението. По-късно цанковистите нападат вътрешния министър Такев и искат оставката му за неговата инструкция за потушаване на вълненията, като я определят като „изрична до престъпление неосторожна заповед“²⁸¹. Прогресистите осъждат честите командировки на министри и висши чиновници из страната и обвиняват управляващите, че по този начин целят усвояване на дневни и командировъчни²⁸².

Както вече бе отбелязано, Прогресивнолибералната партия има претенцията да знае рецептата за разрешаването на българските външнополитически въпроси. По тази причина, критикувайки своите политически противници, прогресистите проявяват особен пиетет по отношение на техните концепции и политики по българския национален въпрос. В този смисъл обявяването на Българската независимост на 22 септември 1908 г. и свързаните с този акт действия на кабинета „Малинов“ представляват благодатна почва за критики от страна на прогресивнолибералите.

Известията за избухването на Младотурската революция в Османската империя през юли 1908 г. са коментирани двузначно от лидерите на Прогресивнолибералната партия. Не пропускайки да отбележат, че Турция в този момент е на кръстопът, цанковистите като цяло приветстват стремежа на младотурците да модернизират империята. Вестник „България“ отбягва да коментира алтернативата, при която революцията няма да постигне успех, както и националистическите повеи в младотурската идеология, и чертае добри перспективи пред османското общество, по-конкретно – пред българската част от него. Най-важното за прогресистите е, че въвеждането на конституционно управление ще гарантира личните права и свободи на отоманските поданици, а оттам – ще доведе до постепенното затихване на националните борби, до замирането на македонския въпрос, като „мястото на Мюрцшег и Ревал ще заеме парламентът в Цариград“²⁸³. В този смисъл хората около д-р

ян. 1911; *Попов, Ж.* Народниoliberalната стамболовистка партия..., с. 40.

²⁸⁰ България, XII, № 62, 3 март 1910; № 64, 6 март 1910.

²⁸¹ Пак там, XI, № 112, 25 юли 1909.

²⁸² Пак там, X, № 91, 15 юли 1908.

²⁸³ Парадоксът е, че управленията на Прогресивнолибералната партия в началото на XX в. приключват неизменно с външнополитически провали.

Стоян Данев критикуват правителството на Александър Малинов за неговото „резервирано“ отношение към събитията в южната съседка. Тази „резервираност“ е отдадена на неориентираността на управляващите и липсата на ясна линия във външната политика, причинени от слабостта на Демократическата партия, неопитността на лидерите ѝ и пр. Дипломацията на кабинета е обявена за некадърна, шантава и т.н. Всъщност подобни обвинения крайните русофили хвърлят кажи-речи върху всяко правителство, което не излиза от техните среди²⁸⁴. Цанковистите декларираат, че при новите условия кабинетът „Малинов“ става вече ненужен, защото е бил сформиран при коренно различни външнополитически условия. За прогресивнолибералите демократите са повикани на власт само заради контактите си с македонстващите дейци, но вече те са излишни, защото македонският въпрос паднал от само себе си²⁸⁵.

Като отговорна формация Прогресивнолибералната партия дава и своите възгледи за бъдещите българо-турски отношения. За нея „подозренията трябва да отстъпят място на доверието“. Нужно е правителството да работи за увеличаване броя на българските учители в Турско, укрепване и обновяване на Екзархията, изграждане клон на БНБ в Солун с филиали в другите градове, създаване на клонове на български застрахователни, търговски и културни дружества в империята²⁸⁶.

На 30 август 1908 г. Високата порта демонстративно отказва да покани българския дипломатически агент в Цариград Иван Ст. Гешов на тържеството по случай рождения ден на султана с мотива, че България не представлява суверенна държава, а е част от Османската империя. В отговор Княжеството отзовава своя представител от турската столица. За прогресистите инцидентът „Гешов“ представлява пряка последица от резервираната, дори неприятелска политика на българското правителство към Турция. Той илюстрирал „крайната неспособност на правителството да се ориентира в събитията и да определи линията на своето поведение“. Същевременно партийният орган отбелязва, че, „макар вярно турското становище във формално отношение, фактически то не отговаря на реалните факти“ и предупреждава, че въпросният скандал показва стремежа на Турция да трансформира българския васалитет от формален във фактически. Хипотетично се коментира възможността България да обяви своята независимост и да „заличи завинаги въпроса за васалността в отношенията си към Турция“, което „за България не би било особено трудно“, но въпросът на този етап не се анализира повече²⁸⁷.

²⁸⁴ България, X, № 105, 19 авг. 1908.

²⁸⁵ Пак там, № 98, 31 юли 1908.

²⁸⁶ Пак там, № 111, 2 септ. 1908; № 113, 9 септ. 1908.

²⁸⁷ В началото на септември служителите на Източните железници предприемат стачни действия. По молба на железниците те са заменени от български работници. След края на стачката обаче българското правителство отказва да върне железниците на концесионера и по този начин фактически ги окупира.

Противоречиво е становището на ПЛП по железопътния въпрос²⁸⁸. От една страна, прогресистите одобряват заемането на Източните железници. „Ний не можем освен да одобрим поначало тая постъпка, която от гледище на държавното право се оправдава напълно“ – декларират те. Критиките са насочени към момента на действие. Според цанковистите проблемът е трябвало да се реши чрез преговори, за да не се провокира Австро-Унгария. За тях по-добър вариант е и дострояването на Паралелната линия, която щяла да понижи цената на Хиршовата железница²⁸⁹. Едва в навечерието на 22 септември вестник „България“ повишава тона, обявявайки, че заемането на Източните железници поражда недоволство от страна на Великите сили, което ликвидира техните симпатии към България след скандала „Гешов“. По-важното в случая е, че, обявявайки железопътната афера за излишна, за пръв път прогресистите поставят въпроса за българската независимост: „Железничарският въпрос засенчи големия въпрос за съгласуване на юридическите с фактическите ни отношения с Турция [...] Правителството остави на страна въпросите, които трябва да се появят като последствие от инцидента с дипломатическия ни агент“²⁹⁰.

Обявяването на Българската независимост е посрещнато с одобрение от целокупния български народ. Това предопределя и позицията на лидерите на Прогресивнолибералната партия, които ясно разбират необходимостта политиката на партията да се движи в руслото на очакванията и стремленията на българското общество, а и на държавния глава. Д-р Данев и най-близките му съмишленици изпращат поздравителни телеграми до Фердинанд²⁹¹, а прогресистите в Пловдив започват да издават по случая местен вестник „Българско царство“, където събитието от 22 септември е оценено като резултат от „предвидливостта и инициативата на Негово величество“. На новия цар са приписани качества на „дипломатическа вещина, с каквато малцина държавни глави могат да се гордеят“²⁹². Партийният орган публикува Манифеста на цар Фердинанд, а в коментара си отбелязва, че събитието е „исторически акт [...] пред който трябва да замлъкнат нашите разногласия“. Търновският акт е обявен за дело на монарха, към когото суперлативите не са спестени. „България“ отбелязва: „Държавният глава схвана прозорливо съдбоносния, но бързолетящ момент и го използва ловко за отечествените интереси“. На породилата се в обществото дискусия „Беше ли му времето“ цанковистите отговарят утвърдително. За тях „вчера“ е щяло да бъде рано, защото при стария деспотичен режим в Турция подобна стъпка би застрашила положението на българите в Македония, а „утре“ е щяло да бъде късно – „консолидирана и омиротворена Турция би противопоставила

²⁸⁸ България, X, № 114, 11 септ. 1908; № 115, 13 септ. 1908.

²⁸⁹ Пак там, № 118, 20 септ. 1908.

²⁹⁰ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 16, л. 71.

²⁹¹ Българско царство (Пловдив), I, № 1, 24 окт. 1908. Вестникът е списван от верните на Данев пловдивски прогресисти – групата около Нестор К. Абаджиев и Георги Джевизов.

²⁹² България, X, № 119, 23 септ. 1908.

по-решителни сили на легитимните стремления на България²⁹³. Тук трябва да се спомене обаче, че позицията на ПЛП по проблема с „навременността“ в следващите седмици се изменя неколккратно, предвид промяната в конюнктурата.

В първите дни след 22 септември бие на очи фактът, че, изказвайки суперлативи към българския цар, партийният орган умишлено не отбелязва ролята на правителството в епохалното събитие. Така прогресистите се стремят да обявят кабинета за непричастен към Търновския акт. Тази линия на поведение придобива по-ясни очертания в близкото бъдеще.

Ако обаче се оставят настрана партийният орган и изявленията на лидерите и се разкрият интимните мисли на редовите цанковисти, картината придобива много по-различен вид. Така например в интервю за „Русское слово“ през ноември 1908 г. бившият шеф на Прогресивнолибералната партия – престарелият Драган Цанков, осъжда категорично Търновския акт²⁹⁴. Силно негативни са и оценките в част от местната преса на ПЛП. Шуменският лист „Обществен глас“ открито заявява, че „правителството по желанието на княза избра друг път – тоя на авантюрите“. Две години по-късно кюстендилският „Прогрес“ декларира, че зад обявяването на Независимостта „се криеха най-шантажни цели“, а именно – стремежът на Фердинанд да вземе царска корона. Българската държава била обявена за независима още по силата на Търновската конституция, като суверенитетът ѝ бил признат от Силите с нейното допускане до международните форуми и конференции²⁹⁵. Това поведение на регионалния печат показва, че, освободени от изискването да се съобразяват и следват „висшата политика“, мнозина прогресивнолиберали не изоставят своите антидинастически настроения²⁹⁶.

На историческата наука е известно, че действията на софийския дворец през септември 1908 г. са координирани с тези на австро-унгарския император. Това поражда съответно недоволство в средите на руската дипломация. България е обвинена, че се е превърнала в „сляпо оръдие“ на Дунавската монархия. По този проблем Прогресивнолибералната партия трябва да избира между отговорната гражданска позиция и традиционното за нея безрезервно русофилство. И тук оценките на цанковистите варират значително. Официалната позиция на

²⁹³ Интервюто е цитирано по спомените на Недялка Людсканова – дъщеря на Драган Цанков и съпруга на Александър Людсканов. – ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 259.

²⁹⁴ *Обществен глас* (Шумен), II, № 41, 25 септ. 1908; *Прогрес* (Кюстендил), I, № 5, 27 февр. 1910.

²⁹⁵ Това твърдение не бива обаче да се абсолютизира. Много често реакциите на местната преса са резултат от специфичната обстановка в съответния регион. Така например видинският „Скорпион“ критикува радикалите, че при налична опасност от въоръжен конфликт с Турция, те провеждат агитационни обиколки в Южна България. – *Скорпион* (Видин), I, № 15, 21 ян. 1909. Тази критика е резонна, предвид това, че във Видинско хората на Найчо Цанов представляват най-силната партийна група.

²⁹⁶ България, X, № 121, 27 септ. 1908. Позицията на ПЛП към Босненската криза е силно негативна. По-късно прогресистите обвиняват правителството, че води антисръбска политика. България, XI, № 60, 7 март 1909.

партията, изразена чрез партийния орган, декларира, че между Българската независимост и Босненската криза няма връзка. За „България“ „двете се развива паралелно, но независимо една от друга“. Австро-Унгария е пристъпила към анексията поради засилването на английското влияние в Цариград, което измествало австро-унгарското. А България е обявила своята независимост заради увереността, че „македонският въпрос вече е слязъл от сцената“. Прогресистите осъждат действията на Виена и изказват съчувствия на сръбския народ, но отбелязват, че австрийската постъпка е била предрешена²⁹⁷. Това не пречи на вестник „България“ да обвинява правителството, че с действията си не отхвърля, а дори засилва съмненията към България в съучастие с Австро-Унгария²⁹⁸.

В местния печат по въпроса за връзката между Босненската криза и Търновския акт отново наблюдаваме значителни различия с официалната партийна линия. „Обществен глас“ е уверен, че „сила и вдъхновение за своето крайно решение държавният глава е черпил от столицата на Хабсбургите“. Като го сравнява с бившия сръбски крал Милан, „Прогрес“ обвинява Фердинанд в служба на австрийските интереси на Балканите²⁹⁹. Към съмненията в българо-австрийска кооперация през есента на 1908 г. известният прогресивнолиберал Велчо Т. Велчев в своя ежедневник „Ден“ реагира соломоновски, като отбелязва: „Това знае само оня, който държи върховното кормило“, а Цанков в споменатото вече интервю заявява: „От фиктивната зависимост на Турция, ние изпаднахме в желязната зависимост от Австрия“³⁰⁰.

За хората около Стоян Данев въпросът с признаването на Българската независимост може най-безболезнено да се реши от международна конференция. Това отразява традиционния им възглед за интернационализиране на балканските проблеми като начин за тяхното решаване. Те категорично осъждат войнственото поведение на българските министри към Високата порта. Популярната фраза „независимостта се изкупува с кръв“ е определена като „хлапашка аларма“ и „лекомислена екзалтация“. Прогресивнолибералите декларираат, че България не е готова да воюва сама, а Великите сили желаят запазване на мира. За тях една война срещу Турция, предвид съотношението в числеността на двете армии, би се превърнала в „авантюра с най-фатални последици“³⁰¹.

Не закъсняват и сравненията с „дрънкането на оръжията“ на стамболовисткия кабинет около Илинденско-Преображенското въстание. Прогресивнолибералната партия категорично осъжда мобилизацията на VIII Тунджанска пехотна дивизия през януари 1909 г., обвинявайки правителството, че

²⁹⁷ Пак там, № 16, 6 ноем. 1908.

²⁹⁸ „Обществен глас“ (Шумен), II, № 41, 25 септ. 1908; „Прогрес“ (Кюстендил), I, № 3, 13 февр. 1910.

²⁹⁹ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 11, л. 668–671; ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 259.

³⁰⁰ „България“, XI, № 2, 4 окт. 1908.

³⁰¹ Пак там, XII, № 39, 13 ян. 1909.

„подражава комичния пример на предшествениците си“ и обявява, че исканията на османското правителство за ректификация не са нещо повече от „ловка маневра“, а отговорът от българска страна „издавал безсилие“³⁰².

През октомври 1908 г., когато става ясно, че дипломатическото признаване на Независимостта няма да се уреди толкова бързо, се засилват атаките към правителството. ПЛП се присъединява към опозиционния хор. Заемането на Източните железници вече е обявено като абсолютно ненужна безсмислена постъпка. Този проблем би могъл да се реши много по-безболезнено след 22 септември. Нещо повече, с железопътния въпрос кабинетът показал, че е абсолютно непричастен към и дори неосведомен за обявяването на Независимостта. По този повод премиерът Малинов нееднократно е квалифициран като „манекен“, а правителството – като „фигурант в управлението“³⁰³.

На дневен ред отново е поставен въпросът с „навременността“. И тук прогресистите проявяват очевидна непоследователност. В началото на октомври вестник „България“ заявява, че прокламирането на Независимостта е закъсняло – трябвало е да стане в края на август или началото на септември³⁰⁴. Само след няколко седмици – в края на месеца – д-р Данев в своя реч в Народното събрание декларира, че събитието е „право дело [...] естествен резултат“, но го определя като подранило. Правителството, според партийния лидер, е трябвало да изчака Австро-Унгария първа да наруши Берлинския договор, за да разсее съмненията, че е „чуждо оръдие“. Съответно и партийният орган бързо пренастройва своите струни. Целта, естествено, е дискредитиране на кабинета. Трябва да се признае обаче и друго – в полемика с представители на левите партии прогресивнолибералите заявяват, че не споделят подозренията за външни вмешателства в българската дипломация³⁰⁵.

Още в първите дни след Търновския акт за дипломатическите среди става ясно, че проблемите по неговото признаване ще са предимно от финансово естество. И тук в позициите на ПЛП има известна еволюция. Първоначално цанковистите признават, че въпросът неминуемо ще има и своята финансова страна. По-късно, към края на 1908 г., те заявяват, че България ще бъде принудена скъпо да откупи своята независимост, като причините за това, естествено, се търсят в несполуките на правителството – заради „резервите“ към Младотурската революция, железопътния скандал и пр. В началото на януари 1909 г. „България“ пише, че поради своята неумелост българските дипломати пропуснали възможността да заменят финансовата контрибуция с „политичес-

³⁰² Пак там, XI, № 2, 4 окт. 1908; № 3, 7 окт. 1908; Марица (Пловдив), № 168, 19 окт. 1908.

³⁰³ България, XI, № 3, 7 окт. 1908.

³⁰⁴ Пак там, № 9, 21 окт. 1908; № 11–12, 28 окт. 1908; СД, XIV ОНС, I РС, 3 заседание, 20 окт. 1908, 10–19.

³⁰⁵ България, XI, № 38, 10 ян. 1909.

ко съглашение с Турция“, без да се уточнява обаче как би могло да се постигне такава и при какви условия³⁰⁶.

Като русофилска партия ПЛП не може да не одобри руското финансово посредничество за дипломатическото признаване на Независимостта. Редакторът на „Ден“ пише следните редове: „Със своята великодушна, братска помощ Русия втори път освободи нетърпеливата България“³⁰⁷. Вестник „България“ окачествява предложенията на Петербург като „приятна изненада“ и прави паралел с руската помощ при уреждането на заема от 1902 г., сключен при кабинета на д-р Данев. Подчертават се и добрите за България финансови параметри на тройната сделка. Тук неизбежна е полемиката със стамболовисткия орган „Нов век“, откриващ в руската инициатива „задни мисли“. Прогресистите отричат тази хипотеза, заявявайки, че посредничеството на Русия демонстрира нейната загриженост за мира и спокойствието на Балканите. Най-оптимистичен е пловдивският „Българско царство“, за когото „с този великодушен акт се затвърди руското влияние у нас за всички времена“³⁰⁸.

Като цяло през пролетта на 1909 г. Прогресивнолибералната партия обръща все по-малко внимание на проблемите около признаването на Независимостта. Погледът ѝ се ангажира с вътрешнополитическите въпроси – новият просветен закон, изборителната реформа и пр. Това се обяснява с относително благополучното дипломатическо уреждане на новия статус на българската държава, което не предразполага към опозиционни атаки. Третият партиен конгрес от 16–18 май 1909 г. не взема отношение по въпроса³⁰⁹. Проблемите около обявяването и признаването на Независимостта не намират място и в Календара на ПЛП за 1910 г.³¹⁰ Същите обаче са използвани в предизборната агитация на прогресистите за допълнителните избори за народни представители от април 1909 г. В издадените за тази цел позиви демократите се обвиняват, че „изложиха даже на риск самото ни съществуване като държава с несвоевременното и съвсем неподготвено прогласяване на царството“³¹¹.

Външната политика на кабинета „Малинов“ е засегната и в разискванията на заседанието на Върховния комитет от 26 септември 1910 г. В речта на откриването д-р Данев за пореден път отбелязва, че от знаменателното събитие партията не е правила „дребнава политика“ и потвърждава критиките на Прогресивнолибералната партия към правителството, провеждало „неопределена“ и „колеблива“ политика. Давайки двете алтернативи – „да се хвърли зарът“ или да

³⁰⁶ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 11, л. 691.

³⁰⁷ България, XI, № 43, 22 ян. 1909; № 47, 31 ян. 1909; Българско царство (Пловдив), № 11, 18 ян. 1909.

³⁰⁸ България, XI, № 84, 21 май 1909.

³⁰⁹ Календар на Прогресивно-либералната партия за 1910 г. С., 1910.

³¹⁰ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 98; ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 306, л. 4.

³¹¹ Речта на Данев вж. в: ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 310, л. 29–47; също и в: България, XII, № 143–144, 30 окт. 1910.

се работи за добросъседски отношения – партийният шеф обвинява кабинета, че не е избрал нито една от двете. Според Стоян Данев сондажите с Великите сили „вложили отношенията с Турция, без да донесат полза“. На пръв поглед тази позиция не може да бъде оценена освен като противоречие с дотогавашната позиция на лидера и на партията като цяло по въпроса. Най-вероятно обаче иде реч за неточен изказ от страна на Данев. Би трябвало да се приеме, че партийният шеф осъжда конкретните действия на правителството, а не необходимостта от търсене на международна санкция на проблема по принцип³¹².

Манифестът на Фердинанд поставя въпроса за свикване на Велико народно събрание, което да измени съответните текстове в Търновската конституция и да санкционира по този начин промяната на владетелския ранг. Необходимостта от избори за такова „сега или след дипломатическото признание“ шефът на прогресивнолибералите д-р Данев обосновава в парламента още през октомври 1908 г.³¹³ Като цяло обаче цанковистите не са особено настоятелни в това искане. Причината за това се крие както в разбирането, че дипломатическото уреждане на въпроса е много по-належащо от конституционно-правното, така и в ясното съзнание, че, предвид организационните проблеми и отлива на симпатизанти, ПЛП няма особено големи шансове в едни предстоящи избори. Прогресистите променят своето поведение през втората половина на 1909 г. През есента партийният орган в серия материали критикува правителството в умишлено протакане на въпроса и в нежелание да се свика скоро ВНС поради страх от изборен провал. Вестник „България“ обявява това за противоконституционно, макар и само по форма, но създаващо „опасен прецедент“. Необходимостта от срочно свикване на ВНС прогресивнолибералите аргументират и с факта, че с Независимостта окончателно се урегулира въпросът със Съединението³¹⁴. Засилената активност на Прогресивнолибералната партия в този период може да се обясни по няколко начина. Още през пролетта на 1909 г. се виждат първите позитивни резултати от затягането на партийната дисциплина. По-голямо значение обаче играят започналите през есента с.г. сондажи между прогресистите, народняците и Двореца за сформирание на коалиционен кабинет³¹⁵.

Манифестът от Търново прокламира Българската независимост, но идига и ранга на държавния глава. Много скоро след 22 септември започват дискусии около новата, царска титла на Фердинанд. Този въпрос се експлоатира най-вече от левите партии, но дори и само поради този факт и останалите са принудени да посочват своята позиция. И тук официалното становище на ПЛП се разминава с тези на мнозина партизани по места. Органът

³¹² България, XI, № 9, 21 окт. 1908; СД, XIV ОНС, I РС, 3 заседание, 20 окт. 1908, 10–19.

³¹³ България, XII, № 4, 8 окт. 1909; № 7, 15 окт. 1909.

³¹⁴ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 33.

³¹⁵ България, XIII, № 30, 1 февр. 1911.

на прогресистите първоначално не се включва в този дебат, но, назовавайки българския монарх навсякъде с новата му титла, показва, че е съпричастен с промяната. По-късно, когато в навечерието на изборите за V Велико народно събрание (ВНС) споровете се разгорещават, „България“ декларира, че те са излишни³¹⁶. По въпроса прогресистите отцепници около вестник „Марица“ заемат по-особено мнение. Правейки предварителната уговорка „станалото – станало“, групата на пловдивския адвокат Кузман Толев заявява, че на дипломатическия ранг на българската държава най-подходящ би бил титулът крал/кралство. За пловдивчани царската титла не носи „никаква реална полза“, а може да доведе до укрепване на „личния режим“. Кюстендилските цанковисти са още по-крайни. Техният „Прогрес“ навсякъде титулува държавния глава със старата княжеска титла, като обявява: „България – Царство. Това е една куха фраза“³¹⁷.

Прогресивнолибералната партия не изготвя свой проект за изменения на Търновската конституция. Наистина в своята брошура, озаглавена „Материал за напоминяване на конституционните постановления в случай на изменения или преглеждане на Българската конституция, приета на 15 май 1893 г.“, Драган Цанков предлага няколко съществени промени в основния закон, но идеите му не отразяват партийните виждания, а неговите лични схващания за устройството на държавата³¹⁸. Нещо повече, опитите на бившия лидер да теоретизира върху конституционно-правната материя и стремежът му да наложи своите възгледи на партията срещат недоволството на д-р Данев, както и на мнозина от цанковистите³¹⁹.

³¹⁶ Марица (Пловдив), IV, № 167, 5 окт. 1908; Прогрес (Кюстендил), I, № 5, 27 февр. 1910.

³¹⁷ Цанков, Др. Материал за напоминяване на конституционните постановления в случай на изменения или преглеждане на Българската конституция, приета на 15 май 1893 г. С., 1909. Проектът на Др. Цанков не издържа каквато и да е конституционно-правна критика. Маститият старец изхожда от своите разбираня за народния суверенитет, за „представителското управление“ и баланса между Короната и Народното събрание и предлага няколко промени в Конституцията, повечето от които – нереализиреми. Такова е предложението държавният глава да се избира от ВНС. Известен резон има идеята монархът да се лиши от прерогатива на глава на изпълнителната власт. Красноречиво свидетелство за качеството на целия проект е концепцията за характера на „правителството“ като съвкупност от три фактора – държавен глава, ОНС и ВНС.

³¹⁸ В писмо до Ст. Данев Т. Шипков заявява по повод експериментите на Др. Цанков: „Ако той (Цанков – б. м., Св. Ж.) иска на старчески години да турга гем на княза... време е ний да искаме да турим гем на неговите републиканско-анархистически брътвения“. – НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1756, л. 41–42.

³¹⁹ СД, XIV ОНС, III РС, 75 заседание, 4 февр. 1911, с. 2794; България, XIII, № 30, 1 февр. 1911; № 32, 5 февр. 1911; Българско царство (Пловдив), III, № 185, 7 ноем. 1910; Прогресист (Враца), I, № 14, 5 февр. 1911.

Правителството на Александър Малинов внася проектозакона за изменение на Конституцията на 28 януари 1911 г. В него, освен формалната замяна на понятията „княз“/„княжески“ с „цар“/„царски“, най-значимо изменение се предвижда на чл. 17. Новата редакция позволява на княза да сключва международни договори, без да уведоми и изиска съгласието на парламента. Около изменението на въпросния член започва острастена дискусия, в която левите партии и земеделците яростно атакуват промяната като засилваща „личния режим“. Всъщност изменението по никакъв начин не променя баланса в отношенията между Короната и народното представителство, а по-скоро легитимира една практика – сключването на тайни договори. Прогресивнолибералната партия подкрепя изменението на чл. 17, а д-р Данев заявява в камарата, че нуждата от такова се „налага от живота“.

Прогресивнолибералната партия като цяло подкрепя проекта на правителството за изменения на основния закон. Мотивът е, че те не променят демократичния характер на Търновската конституция. По отношение на идеята за учредяване на министерство на общественото здраве и труда Ст. Данев принципно го подкрепя, но с уточнението, че смята за най-уместно броят на министерствата да не е фиксиран в конституционния текст, а да се определя от ОНС. Едно разумно предложение, което обаче така и не се материализира в рамките на Търновската конституция. Относно дискусията около намаляването на мандата на ОНС и удължаване на парламентарните сесии д-р Данев предлага половината от състава на ОНС да се подменя през две години – механизъм, използван при избирането на членовете на американския Сенат³²⁰.

Измененията в Търновската конституция могат да станат факт едва след гласуването им от Велико народно събрание. Към началото на 1911 г. правителството на демократите вече е изчерпало в значителна степен своя кредит на доверие в обществото и в очите на монарха. Предвид засилването на БЗНС и дискредитирането на кабинета около Русенските събития, реална става опасността управляващите да не успеят да спечелят мнозинство при изборите за ВНС и по този начин да се постави под въпрос приемането промените в основния закон. По тази причина цар Фердинанд проектира свалянето на демократите от власт и образуването на един коалиционен кабинет, който би гарантирал прокарването на измененията. Дворецът се спира на комбинация между Народната и Прогресивнолибералната партия, за да използва стабилното влияние на народняците в обществото, а и русофилската ориентация на двете партии с оглед преследването на националните задачи. В тази връзка е необходимо да се проследят отношенията между двете формации при управлението на ДП.

Опитите за трайно обединение между Народната и Прогресивнолибералната партия в периода 1903–1907 г. търпят неуспех. Това обаче не охлажда амбициите на групировките в двете формации, желаещи сливането им. Най-го-

³²⁰ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 33, л. 1–4.

реш негов привърженик продължава да е редакцията на вестник „Ден“. През октомври 1909 г. Велчо Т. Велчев лансира идеята за споразумение между НП и ПЛП „върху една програма за управление с ангажменти от двете партии никоя да не приеме сама властта без другата“. Прогресивнолибералите показват склонност да подкрепят подобна комбинация, но народняците изискват за реализирането ѝ предварителното сливане на двете партии. Подобно сливане обаче не се желае от цанковистите, тъй като те осъзнават опасността да бъдат изместени от лидерските позиции в една обединена партия от народняците, които разполагат с по-голям финансов, организационен, а и човешки ресурс. Важният резултат от тези сондажи е декларацията на д-р Данев, че при евентуално получаване на мандат за управление ПЛП няма да съставя хомогенен кабинет, а ще търси коалиция с НП, както и с „по-добрите елементи от демократите“³²¹. Цар Фердинанд също намеква, че следващото правителство ще бъде излъчено от средата на русофилите. Така още от края на 1909 г. прогресивнолибералите получават сигнали, че ще бъдат поканени на власт³²².

Трябва да се отбележи, че, макар и останал зад борда на властта през 1908 г., Ст. Данев запазва и дори развива отношенията си с Двореца. През юни 1909 г. лидерът на ПЛП използва поредната си екскурзия в странство, за да сондира неофициално по поръка на Фердинанд позициите на Австро-Унгария и Сърбия по събитията в Османската империя³²³. Същата цел има визитата му в Цариград, Солун и Битоля през декември 1909 – януари 1910 г. Официално пребиваващ като екскурзиант със семейството си, Данев се среща с министрите от младотурския кабинет Таалат бей и Джавид бей, както и с българите – депутати в Отоманския парламент³²⁴.

През пролетта на 1910 г. идеята за сливане на НП и ПЛП е подета от кръжока около Григор Начович. Лидерите на ПЛП обаче отново категорично отхвърлят подобна възможност и декларират желанието си сътрудничеството между двете организации да се ограничи до коалиционен формат³²⁵.

В отношенията между народняци и прогресивнолиберали не липсват подводни камъни. Вестник „България“ критикува НП, че спекулира с проблема за „личния режим“³²⁶. В резултат между двата партийни органа започва полемика, съпътствана с вадене на „кирливите ризи“ от времето на управлението на К. Стоилов, политиката на прогресистите по националния въпрос, членството на Ал. Радев и Ал. Людсканов във ВМОК и, разбира се, Фирмилиановия въп-

³²¹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 942, л. 76–78; а.е. 2927, л. 3–4.

³²² ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 1217, л. 4.

³²³ НА – БАН, ф. 41 к, а.е. 81 л. 6–7; *Данев, Ст.* Мемоари, 116–119.

³²⁴ НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 5, а.е. 4265, л. 1–2; 26–27; а.е. 4280, л. 4; а.е. 4320, л. 5–6.

³²⁵ Партийният орган на ПЛП иронично подмята, че за народняците личният режим е „любима тема, с която лягат и стават“. – България, XII, № 78, 10 апр. 1910; Мир, № 2967, 9 апр. 1910.

³²⁶ Мир, № 2991, 14 май 1910.

рос. Взели си поука от провала на Патриотичния блок през 1907 г., народняците подозират ПЛП в съвместни задкулисни действия с демократите³²⁷.

В края на 1910 г. народняци и прогресивнолиберали получават ясен сигнал от Двореца, че предстои повикването им на власт. На 3 ноември, след неколкогодишен мраз в отношенията между Фердинанд и Иван Ев. Гешов, лидерът на НП е поканен на аудиенция в Двореца³²⁸. В самото начало на 1911 г. Страшимир Добрович се среща с д-р Данев и приканва НП и ПЛП да участват активно в предстоящите селскообщински избори, намеквайки, че на двете партии скоро ще им бъде поверено управлението на страната. Самият Фердинанд заявява на своя частен секретар, че е крайно желателно изборите да се спечелят от „коализираната опозиция“³²⁹.

При това положение ПЛП придава важно значение на селскообщинските избори. На 16 януари ЦБ излиза с окръжно, с което призовава местните структури към активна предизборна работа и дори определя норма за спечелване на съвети за всяка околия³³⁰. Народняци и прогресисти се впускат в нетипична за подобен вот активна агитация³³¹.

Селските избори от 20 февруари са спечелени от ДП, но с неубедителния за една управляваща формация резултат от 42,1%. НП получава 21,6% от бюлетините, а ПЛП се нарежда на четвърто място (след БЗНС) с 9,7%³³². „България“ декларира, че управляващите са загубили изборите и по тази причина трябва да паднат от власт³³³. По въпроса за бъдещия състав на Министерския съвет цанковисткият орган многозначително отговаря, че „изборите (за ВНС – б. м., Св. Ж.) трябва да се проведат от едно партийно министерство, излязло от редовете на една партия, или в краен случай от едно коалиционно“³³⁴. Не закъсняват и верноподаническите декларации на прогресистите към Двореца. По случай 50-годишния юбилей на царя вестник „България“ обявява, че при управлението на Фердинанд България „завърши своята консолидация“. Безспорните успехи на страната от този период цанковистите отдават на „добротелите на народа, но и [...] на държавния глава“. Партийният празник 19-и февруари е честван изключително тържествено в „Славянска беседа“ и е съпътстван с множество тостове в чест на монарха³³⁵.

³²⁷ *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., с. 207.

³²⁸ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 1831, л. 14; 17–18.

³²⁹ Пак там, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 311, л. 1; България, XIII, № 33, 8 февр. 1911.

³³⁰ В писмо до В. Радославов негови съмишленици съобщават, че „прогресисти и народняци като бесни са се разтичали от село на село да вербуват партизани“. – ЦДА, ф. 313 к., а.е. 649, л. 1–2.

³³¹ *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., 210–211.

³³² България, XIII, № 39, 24 февр. 1911; № 40, 26 февр. 1911.

³³³ Пак там, № 42, 3 март 1911.

³³⁴ Пак там, XII, № 143–144, 30 септ. 1910; XIII, № 36, 15 февр. 1911; № 38, 22 февр. 1911.

³³⁵ НБКМ – БИА ф. 14, а.е. 4012, л. 126–131.

На 9 март 1911 г. премиерът Александър Малинов подава оставката на демократическия кабинет. На следния ден д-р Данев е поканен на аудиенция в Двореца и получава мандат за формиране на коалиционно народняшко-прогресистко правителство³³⁶. При стартиралите двустранни преговори шефът на ПЛП предлага на народняците четири министерства, като настоява обаче цанковистите да запазят ресорите на вътрешното и външното ведомство. Народната партия отказва комбинация с подобни измерения. Народняците имат самочувствието на по-многочислена и влиятелна формация и поставят условие кабинетът да бъде оглавен от техния партиен шеф. Ст. Данев е принуден да върне мандата, а със задачата да формира правителство е наговорен Ив. Ев. Гешов. Преговорите между двете формации стартират наново и приключват успешно на 16 март след взаимни отстъпки³³⁷. Прогресивнолибералите се примиряват с факта, че кабинетът няма да бъде оглавен от техния партиен лидер, докато народняците изоставят искането си за предварително сливане на двете партии и отстъпват на прогресистите Министерството на вътрешните дела. В новото правителство премиерът Ив. Ев. Гешов поема външното ведомство. Народната партия е представена още от Теодор Теодоров (финанси) и Стефан С. Бобчев (народно просвещение). За свои министри Прогресивнолибералната партия излъчва Ал. Людсканов (вътрешни дела), Петър Абрашев (правосъдие), Димитър Христов (търговия и земеделие) и Антон Франгя (обществени сгради, пътища и съобщения). По предварително споразумение се предвижда лидерът на ПЛП д-р Данев да бъде избран за председател на V Велико народно събрание. Така след близо 8 години опозиция Прогресивнолибералната партия отново навлиза по коридорите на властта.

* * *

През май 1903 г. Прогресивнолибералната партия навлиза в един дълъг период на опозиция, продължил близо осем години. Изненадани от загубата на властта, в първите седмици цанковистите търсят причините за случилото се. От лятото на 1903 г. обаче те заемат ясно изразена антиправителствена позиция. Опитът да ПЛП да спре суспендирането на членове от закона за чиновниците не успява. Разместванията в администрацията и разтурянето на общини дават сериозни предимства на управляващите народнолиберали в предстоящите избори за XIII ОНС.

Осъзнавайки неизгодната позиция, в която са поставени, прогресистите търсят компромис с останалите сродни русофилски формации. Обявено е формирането на Съединена опозиция, в чиито редове влизат НП, ПЛП, ДП, а на

³³⁶ *Абрашев, П.* Дневник. С., 1995, 9–10. Посредник при преговорите между народняци и прогресисти е д-р Ал. Радев, който е в близки отношения с Т. Теодоров.

³³⁷ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 1926, л. 3–9; НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 5, а.е. 4012, л. 126–132; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., 195–196; *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., 211–212.

места – и „младите демократи“. Прокламираната опозиционна формация обаче не се реализира навсякъде в страната. Разцепленията сред опозицията, както и административният натиск и традиционните стамболовистки шайки осигуряват успеха на управляващата Народнолиберална партия. В парламентарните избори от октомври 1903 г. ПЛП успява да спечели шест депутатски места.

Отстраняването от управлението се отразява силно негативно на ПЛП. Редица кадри напускат партийните редици и се ориентират към управляващите. Организационният живот практически замира. Партийният орган започва да изпитва сериозен недостиг на средства, в резултат на което излизането му спира на няколко пъти. Финансови затруднения чувства и самият партийен лидер Ст. Данев, което го принуждава да обмисля евентуално оттегляне от политиката.

Известно оживление в партийните редици настъпва в края на 1904 г. През декември в столицата се събира на заседание Върховният комитет на партията. Обновен е съставът на Централното бюро. Започва бавната и постепенна реанимация на провинциалните партийни структури. От края на 1905 г. лидерите на ПЛП предприемат коледни обиколки на страната, които в следващите години ще се превърнат в традиция. През 1905–1906 г. се съживява и местният партийен печат.

Излизането от партийната летаргия означава и възобновяване на старите вътрешнопартийни конфликти, както и поява на нови. При противопоставянето в провинциалните структури се забелязват деления на възрастов принцип, комбинирани с прояви на местен патриотизъм и чисто междуличностни неразбирателства.

През април 1907 г. се провежда II партийен конгрес на ПЛП. Той потвърждава състава на ЦБ, но избира нов Върховен комитет. Форумът не променя програмата и устава на партията и има характер по-скоро на партийен събор, целящ демонстрацията на популярност и многочисленост.

Прогресивнолибералната партия държи агресивно опозиционно поведение към управляващите стамболовисти. Почти всяко дело на правителството е подложено на унищожителна критика, а онези правителствени мероприятия, за които не могат да се намерят негативи, са подминавани с мълчание от цанковистката преса. Прогресивнолибералите яростно атакуват отмяната на Парламентарния правилник, приет от XI ОНС. Ограничаването на изказванията в пленарната зала води до едномесечен бойкот от страна на опозиционните депутати, в т.ч. и на прогресистките. Критикувани са законът за амнистията, Тълкувателният закон, законът за защита на особата, както и репресивните законодателни мерки от 1907 г.

Цанковистите не подминават и финансовата политика на „втория стамболовистки режим“. Критикувани са двата заема, сключени през 1904 и 1907 г., увеличаването на бюджетните разходи, ръста на военния бюджет. Константни са обвиненията в корупция и финансови злоупотреби и разхищения. Прогресистките стрели засягат и дейността на просветния министър проф. Шишма-

нов, който е обвинен, че толерира разпуснатостта в училищата и не взема мерки срещу ширещата се в школата социалистическа пропаганда. При Университетската криза ПЛП осъжда крутите мерки на управляващите и подкрепя каузата на уволнените професори.

Особено критична е Прогресивнолибералната партия по отношение на външната политика на стамболовистите. Българската дипломация е обявена за безсистемна и „фокусническа“. Силно са критикувани опитите за постигане на пряко българо-турско споразумение. Цанковистите продължават да настояват на своите виждания за необходимостта от интернационализиране на македонския въпрос и пълното облягане на Русия за неговото разрешаване. ПЛП осъжда революционните методи на борба – както самото Илинденско-Преображенско въстание, така и четническата тактика.

В периода 1903–1907 г. лидерите на ПЛП участват активно в дебата за сплотяването между различните политически формации. През 1904 г. Др. Цанков се опитва да учреди опозиционно Дружество на конституционалистите. Идеята за партийните обединения циркулира и през следващите години, но се материализира едва в началото на 1907 г. около Университетската криза. ПЛП, ДП, НП, РДП и БРСДП (ш.с.) обявяват сформиранието на Патриотичен блок, чиято цел е свалянето на стамболовисткия режим, политическа нормализация и възстановяване на гражданските права и свободи. Убийството на премиера Димитър Петков, репресиите на правителството и партийният егоизъм, стимулиран от сондажите на княз Фердинанд с партийните водачи, попречва на Блока да разгърне дълготрайна активна политическа дейност. Към края на май 1907 г. опозиционното формирание се разпада. Същата съдба има и проектът на Григор Начович за т.нар. Малък блок между НП, ПЛП и ЛП. През цялата 1907 г. Дворецът ухажда цанковистките лидери. Това повишава самочувствието на прогресивнолибералите и стимулира техните апетити за власт.

Политическите събития от края на 1907 и самото начало на 1908 г. оставят ПЛП отново извън коридорите на властта. Цанковистите посрещат правителството на Демократическата партия хладно, но без да стигат до крайности в своите оценки към новия кабинет. Атаките към управляващата партия се засилват след насрочването на дата за изборите за XIV ОНС.

През пролетта на 1908 г. прогресивнолибералите се включват в предизборната надпревара с немалки надежди за успех. Затова плачевният за партията резултат – само две депутатски места – е приет с изненада и разочарование. Централното ръководство незабавно предприема мерки. Заседанието на Върховния комитет от юли 1908 г. взема важни решения, целящи организационното укрепване на партията, подобряването на финансовото ѝ състояние, както и повишаването интензивността и ефективността от партийните агитации и пропаганда. Повечето от решенията са максималистични и не могат да се реализират в своята пълнота. И все пак в следващите месеци се наблюдава

засилена партийна активност – повишават се приходите от събирания членски внос, разпространяват се лични партийни книжки, назначават се щатни партийни агитатори, издават се партийни брошури. Подобрява се качеството на партийния орган, както и на провинциалния цанковистки печат. Организационната дейност се координира от секретаря на ПЛП Димитър Христов, но се наблюдава и контролира от партийния шеф.

През май 1909 г. се провежда III партиен конгрес. Заседанията се водят при закрити врата и по тази причина няма преки сведения за характера на дискусиите. За първи път във висшия партиен форум на ПЛП е въведена норма на представителство. Гласувани са промени в състава на Централното бюро и Върховния комитет.

Стремежът на централното ръководство да централизира и укрепи партийната организация среща несъгласия сред някои провинциални структури и на места катализира фракционните борби. В Пловдив групата около Кузман Толев, елиминирана от ръководството на местната организация, обвинява Ст. Данев в налагане на „личен режим“ в партията. През пролетта на 1909 г. конфронтацията в пловдивската структура довежда до изключване на дисидентите и тяхното групиране в т.нар. Комитет на прогресистите. К. Толев се опитва да използва недоверието между Ал. Людсканов и Ст. Данев, да организира свалянето на партийния лидер и заменянето му с фигурата на Марко Балабанов.

Въпреки вътрешната съпротива, мерките по партийната реорганизация дават своите плодове. През април 1909 г. ПЛП печели нов мандат в допълнителните парламентарни избори.

Като всяка опозиционна формация Прогресивнолибералната партия критикува управлението на демократите. На критици са подложени финансовата и стопанската политика на кабинета „Малинов“. Остри са цанковистките нападки по отношение на просветната и избирателната реформа. Трябва да се отчете обаче, че езикът на цанковистите към управляващите карavelисти е значително по-мек и умерен от онзи на опозицията на предишния стамболовистки режим. През 1908–1910 г. ПЛП се опитва да играе ролята на конструктивна опозиция.

Последното съждение важи преди всичко за вътрешната политика. По отношение на външната прогресистите подлагат правителството на остра, често пъти безоснователна критика. Кабинетът е нападан за своите позиции около обявяването на Независимостта и нейното дипломатическо признаване. Виден е стремежът на цанковистите да омаловажат ролята на правителството за този външнополитически успех на българската държава.

ПЛП се изказва благосклонно по отношение на смяната на титела на българския владетел и на превръщането на Българското княжество в царство. Прогресивнолибералите не подготвят свой проект за изменения на Търновската конституция, а в общи линии подкрепят предложенията на правителството.

Компрометирането на управляващата партия при Русенските събития от февруари 1910 г., засилването на влиянието на БЗНС, както и необходимостта

V ВНС да излъчи стабилно мнозинство, което да гласува промените в основния закон, принуждават цар Фердинанд да търси заместници на демократите. На преден план излиза идеята за коалиционен народняшко-прогресистки кабинет. В периода 1908–1910 г. отношенията между НП и ПЛП са многозначни. Налице са сондажи за обединението на двете сродни като идеология формации. Това не пречи на двете партии да се нападат взаимно на страниците на техните партийни органи.

В края на 1910 г. Фердинанд дава ясен сигнал на прогресивнолиберали и народняци, че идва техният ред. ПЛП и НП засилват своята агитационна дейност чрез печата и живото слово. На 9 март 1911 г. Александър Малинов подава оставката на своето правителство. В продължилите една седмица консултации народняци и прогресисти правят взаимни отстъпки. На 16 март 1911 г. е назначено новото правителство, произлизащо от средата на коалиралите се Народна и Прогресивнолиберална партия. След дълги години на опозиция прогресивнолибералите отново получават достъп до държавната власт.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

ИВАН СНЕГАРОВ – ЖИЗНЕН ПЪТ И ИСТОРИОПИСНО ТВОРЧЕСТВО

ДИМИТЪР ХРИСТОВ

Dimitar Hristov. IVAN SNEGAROV – LIFE AND HISTORICAL WORKS

The legacy of the most prominent Bulgarian Church historian, Ivan Snegarov (1882–1971) has not been an object of an extensive and detailed analysis until recently. The article *Ivan Snegarov – Life and Historical Work* is an attempt to fulfill this lack and presents a brief outline of the author's PhD dissertation with the same title. The article is divided onto three parts: the first one (entitled *Life*) is a biography of Snegarov, the second (*The Various Periods of the Bulgarian History in Ivan Snegarov's Works*) – analysis of his major historical works, and the third (*Into the Constructive Laboratory of the Historian Ivan Snegarov*) – synthesis of the most essential trends and ideas in Snegarov's writings.

The biography part begins with the problem about Snegarov's date of birth. The necessary arguments are provided to prove that Ivan Snegarov was born in 1882, and not, as it has commonly been stated, in 1883. The research follows the different ages of Snegarov's life, trying to highlight the factors which formed the scholar, his specific interests and his fields of work. Among the most important factors were his birthplace – the city of Ohrid, the raised spirit of romantic nationalism during his childhood and youth (1882–1900), the years of study in the Istanbul Bulgarian Seminary (1900–1906) and in the Kiev Theological Academy (1908–1912), etc. The tumultuous era of intensively changing political and social life (1912–1925) led Snegarov through various occupations but also through a lot of trials as a journalist, a teacher and an unsuccessful social reformer. Eventually, at an age above 40 he started realization of his academic potential in an appropriate way. Although beginning his academic career relatively late, Snegarov was fortunate to pursue it long enough. His appointment as a professor of Church History in the Theology Faculty of the Sofia University lasted for 30 years (1926–1956). The biography also researches how the political change in 1944 and the next years affected the status and work

of the aged professor. The account of Snegarov's last years (1956–1971) is focused mainly on his constant struggle for recognition of his late studies.

The analytical part proceeds on the various historical periods as they were treated in Snegarov's voluminous work. Problems of the history before mid-9th c. were relatively peripheral for the scholar in general and he treated them without making notable contributions to historiography. Medieval (mid-9th – 14th c.) and Late Medieval (15th – 18th c.) periods were objects of far more successful and comprehensive studies. The most influential of them, the two-volume *History of the Ohrid Archbishopric* (vol.1, 1924; vol.2, 1931) still remains as a source of reference for the historians. This massive work, often regarded as Snegarov's *opus magnum*, outweighs the other no less important writings of the scholar. Studies on history of the Bulgarian national revival (18th – late 19th c.) and the early years of modern Bulgaria (1878–1912) form the other bulk of especially valuable contributions of Snegarov. The largest and most lasting impact in this field of study are his publications of primary sources about 17th – late 19th c. The period after 1912 is another relatively peripheral area of Snegarov's scholarly interests, and the value of his historical writings about contemporary problems is partly undermined by his usage of a rather journalistic approach.

The synthesis part of the article deals with different aspects of the bulk of Snegarov's historical work. It is constructed by a number of separate paragraphs, namely: *Typology of studies*, *Studied time*, *Studied space*, *Studied spheres of life*, *Leading ideas in studies*, *Working methods*, *Historiographic trend and school*. The last paragraph is entitled *Philosophy of history*, and is focused on the implicitly underlying philosophy in Snegarov's historical writings. It abstracts the scholar's reflections on categories such as Beginning of history, Course of history, Motive power of history, and finally, Purpose of history. As a conclusion there is an evaluation of Ivan Snegarov's legacy and its importance to the Bulgarian historiography.

Интересен въпрос, който възниква при споменаване името на Иван Снегаров, е откъде идва неговата фамилия. В днешния български език дума „снегар“ не съществува. Отваряме речника на Найден Геров и четем: „Снегар – Птица някаква“¹. Добре, но все пак, каква по-точно птица?

По парадоксален начин този неопределен отговор илюстрира добре степента, в която са познати жизненият път и делото на Иван Снегаров (1882–1971). Мнозина знаят, че той е някакъв учен – обикновено се споменава, че е църковен историк, че е писал за Охридската архиепископия. По-възрастните историци и богослови го помнят добре, неговото име се появява в спомени за времето преди 1971 г., годината на неговата смърт. В отделни справочни издания Снегаров е представен с кратка статия и понякога библиография. По повод различни годишнини, приживе и посмъртно, за учения излизат няколко статии, които уплътняват представата за него.

Ако се вземе за критерий количеството публикувани произведения, определено ще трябва да поставим Снегаров сред най-плодовитите автори в българската историческа наука. Разбира се, това все още не значи оценка за качество, но пак поставя въпрос – при толкова обемно творчество, каква е неговата значимост в родната историопис? Настоящата статия е опит

¹ Геров, Н. Речник на българския език. Т. 5. Р–Я. Фототипно изд. С., 1978, с. 215.

да се отговори на този въпрос, като се очертае пътят на човека и учения Иван Снегаров. Разбира се, при ограниченото място тук е възможно да се засегнат, и то бегло, само първостепенните трудове на историка. По тази причина направеният разбор на Снегаровото творчество е избирателен, а не изчерпателен.

I. ЖИЗНЕН ПЪТ

Иван Иванов Снегаров е роден в Охрид на 30 септември 1882 г. След календарната промяна от 1916 г. той отбелязва рождената си дата на 13 октомври по нов стил². Докато за деня и месеца на раждането му няма разногласие, по-трудно е да се определи годината. Кръщелното свидетелство на Снегаров не е запазено в личния му архив, но в една по-късна автобиография, от 1961 г., се говори за него. Документът е издаден от Охридската митрополия през 1895 г. (т.е. доста след самото раждане) и за рождена година там е посочена 1882 г. „по устно сведение“³. Това „устно сведение“ най-вероятно е дадено от майка му. Най-ранният запазен документ – свидетелство от 1898 г. за завършено Охридско трикласно училище – сочи година на раждане 1882 г.⁴ В запазените документи, които сам Снегаров е писал по различни поводи, за година на раждане са посочвани 1882 (най-много пъти), 1883 и 1884⁵. Вероятно по данни от самия Снегаров в двата Алманаха на Софийския университет – от 1928 г. и от 1939 г., е посочена година на раждане 1883 г.⁶

Най-сигурното известие за рождената дата на Снегаров се открива в едно писмо на майка му – Диаманда Иванова-Снегарова, до него от 13 февруари 1911 г., когато тя разсъждава защо синът ѝ е така угрижен и затормозен (запазени правопис и пунктуация на оригинала, с отвесна черта са разделени слетите в оригинала думи): „и ти синко си|роден на 30 септемврия рано во четвортък и 1982 яс имам писано уще тога ко[га] се|роди и яс не|знам що|си ваков що ми пишиш“⁷. В посочената 1982 г. цифрата „9“ е очевидно погрешна, но грешката е неволна и освен нея няма основания за повече съмнения. По Юлианския календар, който тогава се използва повсеместно от православно-то население, датата 30 септември се пада в четвъртък именно през 1882 г. В добавка става ясно, че сведението за раждането на Снегаров не е само устно, а „има писано още тогава, кога се роди“.

² Научен архив на Българската академия на науките (по-надолу НА – БАН), ф. 84, „Иван Снегаров“, а.е. 1, л. 1, 3, 4, 6, 11, 18.

³ Пак там, а.е. 1, л. 18.

⁴ Пак там, а.е. 3, л. 1.

⁵ Пак там, а.е. 1, л. 3, 4, 6, 11,18; а.е. 3, л. 1; а.е. 16, л. 1; а.е. 17, л. 1.

⁶ Алманах на Софийския университет. С., 1928, с. 68; 2. изд. С., 1939, с. 548.

⁷ НА – БАН, ф. 84, а.е. 356, л. 4.

Появата на версията „1883 г.“ вероятно трябва да бъде отнесена към 20-те години на ХХ в., когато за Снегаров започват по-сериозните обществени и научни изяви. Обективно погледнато, той вече не е съвсем млад и това прави по-обяснимо неговото желание да се „подмлади“. Благодарение на Алманаха на Софийския университет, издание, меродавно за цитиране, датата 30 септември/13 октомври 1883 г. започва да се тиражира и на много други места⁸.

По силата на Закона за висшето образование от 1947 г. пределната възраст за освобождаване на професори от щатна длъжност се намалява от 68 на 65 години, като отпада правото на пенсионираните да работят в Университета⁹. За да избегне пенсиониране, поне за момента, Снегаров, който тогава е декан на Богословския факултет на Софийски университет, се „подмладява“ с още една година. През юни 1948 г. комисия, назначена от Факултетния съвет, установява 1884 г. за годината на раждане на застрашения професор¹⁰.

Изследването на жизнения път разкрива един малко неочакван Снегаров, различен от застиналия образ на вече възрастен професор, какъвто го помнят днес. Перипетиите, през които минава младостта на неговата търсеца натура, са многобройни. Баща му – Йонче Снегар, беден занаятчия и самобитен книжовник, умира преди раждането на сина си¹¹. Майка му – Диаманда, простосърдечна и дълбоко вярваща жена, православна албанка, отглежда своята рождба в многолюдното си бедно семейство в Охрид¹². Израснал в смесена среда на българско, албанско и гръцко влияние, Снегаров още като дете (1895) извършва акт на национално самоопределяне, като пожелава да се махне от гръцкото начално училище и се записва в българско¹³. Изборът му означава да преживее лично, със закъснение, съответно после с особено желание да навакса, характерните процеси на Българското възраждане. Детството и юношеските години, прекарани в историческия крайезерен град, както и приповдигнатият патриотичен дух в Охридската българска прогимназия „Св. Климент“, където учи в периода 1895–1898, имат силно отражение върху покъсното творчество на Снегаров. Те формират една по същността си романтична „ядка“ в разбирането му за историята. Следват месеци на гурбет в Тулча, Румъния, и чиракуване в Охрид (1899–1900), съпътствани от желание да се доизучи на всяка цена¹⁴.

⁸ Енциклопедия България. Т. 6. С., 1988, с. 279; *Чолов, П.* Български историци, биографично-библиографски справочник. 1. изд. С., 1981, с. 353; 2. изд. С., 1999, с. 258.

⁹ *Живкова, Н.* Усмиряване на разума. С., 2006, с. 153.

¹⁰ НА – БАН, ф. 84, а.е. 1, л. 3.

¹¹ *Снегаров, Ив.* Книжовни опити на охридско наречие с гръцко писмо. – Македонски преглед, I, 1925, № 4, 67–84. Жития на народни светии, писани на охридско наречие с гръцко писмо. – Пак там, № 5–6, 23–34.

¹² НА – БАН, ф. 84, а.е. 1, л. 1; а.е. 356.

¹³ Пак там, а.е. 2, л. 3.

¹⁴ Пак там, л. 2.

Годините на учение в Цариградската семинария (1900–1906) са преломна точка в пътя му. През 1902 г. идва мистичното „посвещение в революционната тайна“, с което е приет за член на училищния кръжок на Вътрешната македонско-одринска революционна организация¹⁵. Пак тогава започват и поетичните опити в духа на възрожденската героика, патетични, но малко несръчни наистина¹⁶. Творческият път на бъдещия учен тръгва от поезията, за да се пренасочи скоро към публицистиката. И като семинарист, и после като чиновник на Българската екзархия в Цариград (1906–1908) Снегаров е под силното духовно влияние на екзарх Йосиф (1877–1915), чиято подкрепа и идейни наставления остават трайна следа в целия му по-нататъшен живот. Благодарение на Екзархията, от 1907 г. започва и работата му като публицист¹⁷, която ще бъде практически негово основно поприще чак до 1933 г., постепенно отстъпвайки на научната кариера. Пише развълнувано по важни обществени теми и използва различни псевдоними – Галичичански, Милин, Езеров.

Годините на образование в Киевската духовна академия (1908–1912) завършват изграждането на идейните начала у Снегаров. Там той възприема едно богословие, православно по име, но на практика силно повлияно от протестантски по своя корен идеи, една от които е християнският социализъм. В Киев той се насочва по-категорично към историята, там усвоява в пълнота методите и принципите на изследване, присъщи на позитивизма. В резултат, като дипломна работа (1912), се появява зародишът на капиталния му труд за Охридската архиепископия¹⁸.

Снегаров се завръща в Цариград в навечерието на Балканската война и постъпва като учител в Семинарията. Оттук за него започва лъкатушещият път на военните години (1912–1918). Бежанец в София, след това изпратен за учител в Серес, после – в Солун, отново бежанец, учител в Ямбол, публицист в София – настоящата статия би изгубила много място, за да разкаже всички перипетии¹⁹. От 1914 г. постъпва в редакцията на „Църковен вестник“, издание на което ще сътрудничи в продължение на дълги години. Най-благоприятна за научното му израстване е военната му служба като журналист в Скопие (1916–1918). Благодарение на нея той целенасочено опознава географията и историята на македонските земи.

Охридчанинът, поел пътя на публицист, преживява идеалистичните пориви на младостта си през бурна епоха – за него, както и за българското общество, през двете десетилетия в началото на XX в. неведнъж се редуват крайностите на силен подем и дълбоко униние. Реалност и национален идеал се сблъскват силно у Снегаров, и в резултат се появява един своеобразен

¹⁵ Пак там, л. 5.

¹⁶ *Галичичански*. Охридски герой (поема). – Реформи, № 20, 8 юни 1902, 2–3.

¹⁷ *И. С. Рождество Христово*. – Вести (Цариград), XVII, № 18, 25 дек. 1907, с. 1.

¹⁸ НА – БАН, ф. 84, а.е. 1, л. 17.

¹⁹ Пак там, л. 1.

„прагматичен идеализъм“. Принципът за „народослужение чрез саможертва“, избран от него като съвсем млад²⁰, скоро се превръща в „народослужение чрез перото“. Приел писането за своя мисия, перото му все по-често посяга към историческата тематика, за да защитава интересите на своя народ.

Точно както за цялото общество, така и за Снегаров особено сложни стават лутанията между 1918 и 1923 г. „Можем ли да пресъздадем себе си“, пита Снегаров през 1919 г., без да поставя въпросителен знак. Въпросът е отправен повече към пресъздаването на обществото, а не толкова към пресъздаването на питания. В бурните следвоенни години той не приема нито левицата, нито десницата, и предлага „трети път“, основан на моралното обновление на България. В опит да постигне социална промяна Снегаров се хвърля активно в обществените страсти. От началото на 1919 г. той е главен редактор на новосъздаденото религиозно списание „Народен страж“, което му дава възможност да разгърне свободно своите идеи. През пролетта на същата година прави несполучлив опит да създаде, заедно с Евтим Спространов, християнско-социална партия. По-късно идеята се трансформира в Християнска обществена организация (1919–1921), която безуспешно обмисля как да „християнизира народната душа“. На Втория църковно-народен събор (1921–1922) публицистът-богослов се хвърля в злополучен опит да реформира църковното устройство, навличайки си основателни упреци за отклонения от православния дух.

Не по-щастливи се оказват стремежите му да заиграе роля в легалното македонско движение. Амбициите му го вкарват в редовете на опозицията – т.нар. Временна комисия (1920–1921), скоро преименувала се на Македонска федеративна емигрантска организация (1921–1923). Федералистите, на чийто орган „Автономна Македония“ Снегаров е редактор, се стремят да докажат себе си като идейна алтернатива. Аргументацията им обаче е необедителна, а и отсрещната страна е по-силна. Под натиск от страна на нелегалната Вътрешна македонска революционна организация, вкл. с цената на убийства, легалното федералистко движение е прекратено в началото на 1923 г., а публицистът от Охрид окончателно се оттегля от активна политическа дейност.

В крайна сметка лутанията свършват и поетът, публицистът, общественикът отстъпват място на доцента, професора, академика. След дълга борба за намиране на средства, през 1924 г. излиза първият том на „История на Охридската архиепископия“ и веднага предизвиква огромно внимание. Снегаров се превръща в учен бавно – от първите опити през 1907 г. до първия всепризнат научен успех през 1924 г. минава много време. Не след дълго, през април 1926 г., той е назначен за извънреден доцент по църковна история в младия все още Богословски факултет (открит през 1923 г.) на Софийския университет. Снегаров напуска работата си като гимназиален учител,

²⁰ Пак там, а.е. 2, л. 4.

която съвместява с другите си ангажименти от 1919 до 1926 г. и постъпва в Университета. Академичната му кариера започва по обичайните критерии късно, но пък има щастието да е продължителна – до 1956 г. Лекционните курсове, които води през тези тридесет години, са три: История на Християнската църква (древна и средновековна); История на Българската църква; История на съвременните православни и славянски църкви²¹. За този период четирикратно заема деканския пост. През 1933 г. става професор и дописен член на Българската академия на науките (БАН). От 1943 г. вече е академик. През тези години излизат най-значимите му произведения: студията за св. Климент Охридски (1927), историческият очерк за град Охрид (1928), изследванията върху междуцърковните отношения след схизмата от 1872 г. (1929)²², вторият том на „История на Охридската архиепископия“ (1932), публикацията на поредицата търновски църковни кондики (1933–1943), монографиите за Солун (1937) и Скопие (1938–1939), учебникът „Кратка история на съвременните православни църкви“ (в 3 тома, 1944–1948).

Историята, която младият Снегаров-Милин иска да учи, за да се изяви на общественото поприще, се оказва често пъти нещо противоположно – убежище от вихъра на обществените борби. Убежище, но не задълго – до следващия обществен ангажимент, който историкът ще поеме. Живненият и научният му път откриват своята пътека по средата между тихия кабинет и широката трибуна. През 1935 г. ученият става един от ръководителите на Македонския научен институт, впоследствие е и редактор на неговия орган – „Македонски преглед“ (1939–1943). Активната му позиция по македонския въпрос ще бъде най-голямото изпитание за него след 9 септември 1944 г.

Когато през лятото на 1944 г. Снегаров констатира, че е навлязъл вече в беловласата възраст, той не може да знае, че това ще се окаже най-дългата част от неговия живот. Всичко онова, което е градил, ще бъде поставено на изпитание, и то неведнъж. Човекът, който през 1919 г., е писал статии като „Безсилието на социализма да преустрои света“, на свой собствен гръб ще трябва да провери дали е вярно написаното. В периода 1945–1948 г. той се опитва да се нагоди към новите реалности по македонския въпрос, като пише в компромисен дух и се надява да остане верен на себе си. Отстъпките и очакванията му са напразни – „Нова Македония“ не задържа приятелско отношение към България. Все пак професорът избягва особено тежката съдба на някои свои колеги от поколението на „старите учени“. Взел урок от младостта и задълбочен в академична работа, Снегаров става „достатъчно предпазлив, за да избягва политическите разговори“, както констатира Министерството на

²¹ Алманах на Софийския университет (1888–1938). С., 1939, с. 548.

²² *Снегаров, Ив.* Руски опити за предотвратяване и вдигане на схизмата. – Македонски преглед, 1929, V, № 1, 1–44; № 2, 1–32; Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяване на схизмата. – Църковен архив (приложение на „Църковен вестник“), № 3–5 (1926–28 г.). С., 1929. 172+2 с.

вътрешните работи през 1946 г. През тези години ученият се включва активно в реформирането на БАН. Под негово ръководство Комисията за издаване на изворите за българската история се превръща в Институт за българска история. Снегаров става неговият пръв ръководител от създаването му през май 1947 г. Големият партийнополитически интерес към работата на Института довежда до замяната на безпартийния академик с комуниста Димитър Косев в началото на 1950 г., но Снегаров продължава да заема там отговорна позиция. В периода 1948–1955 г. участва в поредица дискусии, целящи преосмислянето на задачите на българската историческа наука и поставянето ѝ на марксистка основа. Старият академик не става марксист, но неизбежно прави отделни компромиси в своята научна позиция. От 1951 г. е назначен на директор на друг новосъздаден орган в сферата на БАН – Архивният институт, където работи до пенсионирането си в края на 1959 г.

Властващата атеистична идеология довежда и до други промени и в науката – богословието е отстранено от университетските специалности. От 1950 г. Богословският факултет е преобразуван в Духовна академия, подчинена на Св. Синод, като преподавателите запазват своите постове. Краят на 40-те и началото на 50-те години на ХХ в. са време на преориентация на Снегаров от църковно-историческа проблематика към светска история, по-удобна в момента. Работата в БАН също го привлича все повече спрямо преподаването в Духовната академия. От 1956 г. е пенсиониран от Катедрата по църковна история. От същата година здравето му забележимо започва се влошава. Доколкото състоянието му позволява, продължава да посещава научни форуми и през следващите години. Пише и публикува свои работи до самата си смърт.

През 60-те години на ХХ в. Снегаров все по-често получава почетното внимание на своите по-млади колеги. Отправените към него благодарности са най-вече за личния му пример като учен и патриот. Случаите на внимание сигурно са доставяли радост за стария човек, но едва ли са могли да уравновесят мъчителното чувство в очакване на края, с което се отличават някои от последните му писма. Тревогите, болестите и изнемощяването на организма в крайна сметка си казват думата. След дълго и мъчително заболяване Иван Снегаров умира на 1 март 1971 г. на 88-годишна възраст.

II. ПЕРИОДИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ИВАН СНЕГАРОВ

§ 1. Проблеми на античната и късноантична история. Историята, която вълнува истински Иван Снегаров, започва със славянското заселване на Балканите, тогава, когато се оформя първообразът на днешната етническа картина. Античността – време с по-различен етнически състав на полуострова, се разглежда като епоха-прелюдия на същинската история.

Народи и държави в тази прелюдия са поставени приблизително в същите взаимни отношения, в които са народите и държавите в Средновековието и в Новото време. Верен на интереса към миналото на своя роден край, Снегаров обръща, макар и спорадично, внимание на древните илири²³. Дардани, дасарети и други, съгласно дадения модел, са обрисувани като храбри и упорити борци срещу чужди завоеватели, срещу могъщи империи. Дори когато са покорени, те демонстрират своята самобитност и жизненост, например: илирийците се съпротивляват срещу „поримчването“ и не желаят да приемат латинския език; илирийците овладяват ключовите позиции в римската армия, а оттам често добиват и императорска титла. Има забележителен паралел между този начин на разказване на историята и начина, по който Снегаров говори за храбрата и упоритата борба на балканските славянски народи, особено на българите срещу Византийската и Османската империя, неотстъпното опазване на българския бит и съзнание срещу заплахата от погърчване, потурчване, сърбизиране.

По проблема за приемствеността между Античност и Средновековие ученият стои на страната на скептиците. В неговите работи, главно тези, които се отнасят до македонските земи, историята между средата на VI и средата на IX в. наподобява антракт, в който актьорите от прелюдията слизат от сцената и на тяхно място се качват участниците в същинската пиеса. Старото местно население, според Снегаров, има три възможни участии – едни бягат към непристъпните планини на Албания, други загиват, трети се претопяват в славянското море. Историкът обаче не къса всички нишки на приемственост между двете епохи. Основното, което ги свързва, е Християнската църква. Важен момент от неговите изследвания е, че при целия обрат на историческата сцена Църквата оцелява и след известен период на криза отново се връща по старите си средища, за да проповядва.

В научните си публикации Снегаров отделя относително малко място на ранната история на Църквата на Балканите (I–IV в.). Като преподавател и автор на учебници покрива този период с въпроси около фактите – имена на мъченици и епископи, сведения за епископски средища в балканските провинции на Римската империя²⁴.

Малко повече внимание Снегаров отделя на следващия период – времето на откритото развитие на Църквата след първата четвърт на IV в., белязано най-силно от триадологичните и христологичните спорове. Погледът му се движи върху същите фактологични въпроси, които определят интереса му и

²³ *Снегаров, Ив.* Град Охрид. Исторически очерк. Отделен отпечатък от Македонски преглед, IV, С., 1928; *същият*. Скопската епархия. Исторически очерк и възражения върху съчинението на професор Р. Груич „Скопска митрополија“ (Скопие 1935), Ч. I. – ГСУ, Богословски факултет, 15, 1938, 1–132; Ч. II. – ГСУ, 16, 1939, 1–184.

²⁴ *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394–1767 г.). С., 1932. XI+ 615 с.

към предишния период – имена на епископи, седалища на епископи, ранга на отделните епископии, разпространение на християнството сред нови групи от хора. Фактор за това разпространение е, както и преди, успешната проповед, насочена едновременно към привличане на нови вярващи и към неутрализиране на еретическите учения. Като нов активен елемент се явява държавната власт, която способства за увеличаването на християните в не по-малка степен от църковното слово. В представата на Снегаров за този период сякаш изчезва примерът на предишните високонравствени християнски общини. Тази оценка не държи сметка за възхода на монашеството по същото време и се дължи на един светски начин на възприемане на Църквата, в който на монасите се гледа със скрито пренебрежение. Това, което интересува Снегаров, е развитието на Църквата във външен план – като институция със съответната йерархия и строеж, и нейните, политически по характера си, отношения с държавните власти.

Проблемът „Първа Юстиниана“ заема важно място в трудовете на Иван Снегаров. Още отначало охридчанинът подема темата по начин, който си остава характерен за творчеството му – той пише повече за това, което Първа Юстиниана не е, и по-малко за това, което е. На въпроса за местонахождението на града изследователят отначало отговаря, че Първа Юстиниана не е Охрид, а по-късно доказва, че не е и Скопие. Под съмнение са поставени и останалите локализации. С критика на приемствеността между Първа Юстиниана и Охрид Снегаров се заема още през 1911–1912 г. в дипломната си работа в Киевската духовна академия. По-нататък допълва работата си и в началото на 1919 г. публикува резултата в първата си монография „Охридската патриаршия“²⁵.

§ 2. Проблеми на средновековната история. Иван Снегаров е известен за широкия кръг читатели преди всичко с „История на Охридската архиепископия“ (Т. 1, 1924; Т. 2, 1932), ако не и единствено с нея²⁶. В собствената си преподавателска работа професорът по българска църковна история изисква от студентите най-вече да познават тази монография. В анализите на българската историческа наука двутомното изследване засенчва всички останали трудове на своя автор, независимо от големия им брой, и често пъти добрите им качества. Главното за Снегаров, което той се стреми да отстоява и с двутомната си монография, и с цяла редица свои по-малки трудове, и особено с преподавателската си дейност, е ценността на Охридската архиепископия за българската история именно като българска църковна институция. Тази стойност често е подценявана от други родни историци, мислещи за историята

²⁵ Снегаров, *Ив.* Охридската патриаршия (Нейният произход, граници и епархии). С., 1919. 78 с. Библиотека „Балкански въпроси“ № 11.

²⁶ Снегаров, *Ив.* История на Охридската архиепископия. Т. 1 (От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците). С., 1924. 347+19 с.; История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2...

изключително през призмата на държавното развитие – Църквата в този план е интересна, доколкото има отношение към царството. А Второто българско царство, все по-отдалечаващо се от Охрид, не дава особени поводи за връзка с тамошната Архиепископия, векове наред носеща името „Всебългарска“. За да докаже, че последното не е изпразнена от съдържание титла, историкът охридчанин понякога дава неубедителни или пресилени интерпретации; не всяка от неговите тези има подкрепата на изворите, но в крайна сметка успява да привърже трайно историята на Охридската архиепископия към българската средновековна история.

Впечатляват детайлното проучване на изворите, фактологичните приноси. Важна новост, която в изследванията на предишните учени отсъства, са главите за вътрешното състояние на църковния живот и духовната култура, създавана в Архиепископията. Главата за манастирите в рамките на диоцеза е оценена от следващите изследователи като изключително полезна. Независимо от отделни недостатъци, академичната тежест на труда (в съвкупността от двата му тома) и до днес е въвн от спорове. Приблизително осем десетилетия след излизането си, капиталният труд на Снегаров все още не слиза от подръчните рафтове в библиотеките на специалистите.

В своята монография Снегаров стои пред дилемата как да оцени Охридската архиепископия – дали като преобладаващо българска духовна институция или като многонационална. Неговите лични симпатии, формирани в края на XIX – началото на XX в. в атмосферата на националното мислене, са насочени към хомогенния модел – национална държава и национална Църква. При такива предпочитания логично е Архиепископията да се оцени като българска, защото преобладаваща част от нейното паство са българи. Интересно е обаче използването и на друга възможна интерпретация – че Охридската архиепископия изразява многонационалното битие на земите, в които е разположена.

Моделът на Охридската архиепископия, който скицира ученият, е идеализиран, вътрешните етнически противоречия се отбягват при описанието. На второ място, моделът на Охридската църква не е същински наднационален, той държи твърде голяма сметка на народността и по същина е модел за съжителство на повече народности в една духовна институция. Той дори не е Христо-центричен, какъвто би трябвало да бъде за една Църква, а Охридо-центричен. Още една отличителна черта е противопоставянето му на примера на Цариградската патриаршия. Цариградският образец служи за национално господство и поглъщане, Охридският (разбира се, в интерпретацията на един охридчанин) – точно обратното. Накрая, моделът, създаден от Снегаров, се отличава и с пренос на модерните национални отношения върху миналото – в идеализираната картина на взаимоотношаващи се и равноценни народи отсъстват сърбите и гърците. Докато очертава своята интерпретация на Охридската архиепископия, Снегаров постепенно се плъзга към темата

за автономна Македония. Написаното като встъпление към втория том на монографията отговаря на поддържания между двете световни войни лозунг за автономна или дори независима Македония. Автономизмът обаче е мнима кауза за почти цялата македонска емиграция в София, в това число и за Снегаров. Поради това дилемата за оценката на Охридската архиепископия отново се завръща и в крайна сметка Охридската архиепископия е окачествена като Българска църква и законна предшественица на Екзархията. При това се добавя и определението „народна“ – в духа на възрожденската терминология по църковния въпрос.

§ 3. Проблеми на ранните векове на османското владичество (XV – средата на XVIII в.) Между двете световни войни, установил се в София и окончателно избрал пътя на учен, Снегаров се обръща по различни поводи към темата за османското владичество на Балканите. Като църковен историк той следи преди всичко развитието на православните народи и техните духовни институции. В този план османското владичество представлява, най-общо казано, фон, на който се развиват събитията. Този фон не е светъл, но и не е обрисован само с мрачни тонове. Ученият не спестява отрицателните страни на господстващия над християните мюсюлмански елемент, но отчита и търпимостта, която проявява османската власт спрямо Православната църква. Освен това, като автор, силно ангажиран с македонския въпрос, Снегаров се вълнува повече от антагонизмите на своето настояще, и то именно с приоритет на родния си край. Затова в работата си като историк той е по-загрижен за българо-гръцките и българо-сръбските противоречия, пренесени върху миналото, а османотурският фактор често е оставен встрани. Към султаните отношението е негативно, преди всичко защото те са предполагаеми съюзници на Цариградската патриаршия в нейните елинизаторски стремежи, разбира се, по свои корисни съображения. Но дори в тази схематична и доста типична представа главният антагонист на българите са гърците, по-точно фанариотите, доколкото те представляват заплаха за националното чувство.

След Втората световна война, като ръководител на Историческия институт при БАН, ученият способства за разгръщането на българската османистика. През 50-те години на XX в. той вече сам се впуска в тази област²⁷. Това е времето, в което протича неговата преориентация от църковна към светска тематика на изследванията. В политически план времето отговаря на засилено противопоставяне между България и нейните южни съседки Гърция и Турция, разположени по „фронтната“ линия на двата идеологически блока. При новата конфигурация на балканските отношения, с която се съобразяват и българските историци, остротата на македонския въпрос е притъпена и на

²⁷ *Снегаров, Ив.* По въпроса за спахии-немюсюлмани. – ИПр, XI, 1955, № 6, 83–86; Турското владичество – пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. БАН, Институт за българска история. С., 1958. 239 с.

преден план в историческите текстове се проектират други проблеми, между които положението на българския народ под османска власт.

Книгата на Снегаров „Турското владичество – пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи“ (1958) има дълго и изразително заглавие – читателят е наясно с основната мисъл още от корицата на книгата. Историкът подбира многобройни факти в подкрепа на своето становище и ги систематизира в различни категории, за да защити посланието си – във всички области на живота османското владичество е имало силен отрицателен ефект върху подвластните му балкански народи. В този труд главното етническо противопоставяне вече е между турците и всички останали на Балканите, вместо по-сложната картина в предишните работи. Има и други значителни изменения. Ако в „История на Охридската архиепископия-патриаршия“ изследователят говори за търпимостта на османската власт към Православната църква, двадесет години по-късно, в „Турското владичество...“, той навлиза повече в детайлите на тази търпимост. Целта му вече е да покаже нейния относителен, непълен и нестабилен характер.

Несъмнено могат да се изразят несъгласия с учения за тенденциозно представяне на проблематиката, за твърде крайни примери и оценки. Сред изброените от него отрицателни явления има такива, които не са присъщи само за Османската империя, например разбитите пътища или лошата хигиена в големите градове. Към подобни неточности го водят понякога и самите извори, като например предварително заредените с пренебрежение записки на някои западни пътешественици. Изобщо Снегаров взема западноевропейския модел на „културно развитие“ като необходим и нормален, и оценява балканските народи според него. Книгата на Снегаров отговаря на един етап от развитието на изследванията в областта, когато османотурските извори са сравнително по-малко публикувани и въведени в научно обращение. Но монографията „Турското владичество...“, независимо от слабостите си, има и силни страни – тя сочи отрицателните примери на историята, които настоящето би трябвало да избягва.

§ 4. Проблеми на възрожденската история. Измежду всички научни заглавия в библиографията на Снегаров един конкретен вид се откроява особено силно. Това са публикациите на извори, а сред тях най-голям брой са документите за възрожденската история. Количеството им е толкова солидно, че забележимо увеличава общия обем и тежест на цялата продукция на учения. Друг е въпросът за тяхното качество и полезност – някои от изданията още за времето си са с доста слабости. Снегаровите издания на извори, независимо от недостатъците им, все пак са истински капитал за българската историческа наука. Издадените извори за историята на Възраждането могат да се групират по произхода си като църковни кондики (сред тях най-важни са трите кондики на Търновската митрополия и тези на Пловдивската и Пелагонийската (Битолската), други документи от църковен произход, документи на и за

видни възрожденци (сред които йеромонах Неофит Рилски, Райно Попович, Васил Априлов, Кузман Шапкарев)²⁸, други извори с разнообразен характер. По съдържание могат да се класифицират като извори за църковната история, извори за Българското възраждане в Македония, извори за възрожденската просвета и култура, други.

Автентична гледна точка на Снегаров за движещите фактори на Ранното възраждане се съдържа във встъпителната му лекция „Унищожението на Охридската архиепископия и влиянието на елинизма в България“ (1926)²⁹. Постановката на автора е, че съществуването на Охридската архиепископия представлява преграда пред фанариотския натиск за елинизирание на българите, започнал в края на XVII в. Няколко десетилетия в Охридската църква се води борба между архиереите от автохтонната и от фенерската партия, като втората в крайна сметка взема връх. Това съответно води до унищожаването на Архиепископията през 1767 г. и широко отваряне на вратите за асимилаторските стремежи на Фенер. Но борбата на охридските автохтонисти не е без значение. Съгласно интерпретацията на учения, Отец Паисий е повлиян от духа на тази борба и става мост между Охридската архиепископия и по-късните възрожденски стремежи. Настъплението на елинизма, според историка, е страшна историческа заплаха за българската самобитност, но, независимо от всичко, обречена на неуспех. Факторите, възпиращи елинизма, са стопанското замогване на българите, нарастващото политическо и културно влияние на Русия и най-вече силното въздействие върху българите на идеите на XIX в., векът на национализма. Снегаров се опитва да представи закриването на Архиепископията като събитие с несъмнено голям ефект за всички българи, вкл. в епархии, където тя от векове няма власт. Българската църковно-национална борба, започнала през 30-те години на XIX в., се води в името на възстановяване на Охридската архиепископия и Търновската патриаршия. Ученият от крайезерния град непрекъснато се стреми да подчертае мястото на охридската кауза във възрожденските стремежи, като в известна степен я преекспонира.

Въпросът за националното обособяване на българите, намерил видим израз в борбата за учредяване на самостоятелна Църква, според Снегаров, представлява най-същественото проявление на възрожденската епоха. Ефектът от предприетата борба върху българското общество е обект на постоянно възхищение от страна на историка. Като автор на публицистика и научнопопулярни статии той чертае идеализиран облик на възрожденската епоха и особено на нейната сърцевина – движението за решаване на църковния въпрос. Тази идеа-

²⁸ Вж.: *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски (Гръцки писма до него). БАН, Архивен институт. С., 1951. 480 с.; Принос към биографията на Райно Попович. БАН, Архивен институт. С., 1959. 265 с.

²⁹ *Снегаров, Ив.* Унищожението на Охридската архиепископия и влиянието на елинизма в България. – Македонски преглед, II, 1926, № 3, 65–110.

лизирана картина се запазва, макар не толкова рязко изказана, и в научните му трудове; неин обект са предполагаемото единомислие, единодействие, възвишени обществени стремежи и демократизъм на църковно-народното дело. Снегаров се концентрира главно върху два аспекта – национално и обществено значение на църковните борби. В ранг на еталон за бъдещите епохи са издигнати постигнатите резултати – национално осъзната и сплотена българска общност и самостоятелна Българска екзархия като нейна всеобхватна институция, не само духовна, но и обществено-политическа. Функцията на Българското възраждане като епоха-модел, съгласно философията на историята у учения, е, че създава националната църква – Екзархията, необходима като предшественик на националната държава. Същинското духовно значение на въпроса е сравнително малко засегнато – за Снегаров е важно, че е запазено Православието, въпреки по-удобното за някои дейци отклонение от него. За съжаление, при цялата си подготовка и висок интерес към темата, авторитетният български църковен историк не написва голяма „История на църковно-националната борба през Възраждането“.

Чувството за загуба на родния край след 1918 г. по особен начин усилва желанието на охридските преселници в София да имат история на града си. Надеждите на голямата и динамична общност са отправени към Снегаров, който с „История на Охридската архиепископия“ вече е доказал способностите си, а и сам иска да напише цялостен очерк за историята на родното си място. Очеркът „Град Охрид“ (1928) започва от Античността и стига до съвременното, но вниманието на историка определено е фокусирано върху израстването на националното чувство сред охридските българи през Възраждането. За него възрожденската епоха в Охрид продължава до 1912 г., като особено динамични са последните десетилетия на XIX в. Началото на XX в. изглежда вече като преддверие на ново време, но за нещастие надеждите на охридчани за това ново време не се оправдават³⁰.

Замисълът на Снегаров да проучва Българското възраждане в Македония узрява напълно през военновременните години, прекарани в Скопие (1916–1918). Богатата на събития история на града и областта вълнува журналиста на военна служба и в своите материали той се насочва към по-задълбочено историческо проучване. Събраните от ефрейтора материали и впечатления се превръщат в крайна сметка в солидно научно произведение – „Скопската епархия“ (1938–1939). Сърцевината на изследването е възрожденската епоха в града. По времето, когато ефрейтор Снегаров пряко проучва миналото на Скопие, сръбските теории за историята на града изглеждат толкова бити, колкото и армията им. Военният успех се обръща, но професорът богослов няма намерение да предава Скопие в тази война на национални научни школи, която продължава и след като оръдията замлъкват.

³⁰ Снегаров, Ив. Град Охрид. Исторически очерк. Отд. отпечатък. С., 1928. 114 с.

Почти цялата монография на Снегаров „Солун в българската духовна култура“ (1937) представлява щателно, документално базирано изследване на живота на българите в града от началото на XIX в. до 1884 г. Трудът се стреми да отрази мястото на Солун като „столица“ на Македония и заедно с него – мястото на българите в този многообразен град. Постепенното демографско засилване на българската колония води до закрепването на националното ѝ самочувствие. Снегаров полага усилия да изложи в пълни детайли включването на солунските българи в църковно-националната борба, наченките на учебното дело и растежа на новобългарската култура.

При пътуванията си през Първата световна война Снегаров набелязва и други по-малки средища на Българското национално възраждане в Македония като Куманово и Струмица. През Втората световна война, сега вече в числото на специално командированите академици, Снегаров се ориентира към Битоля и нейното ключово историческото значение във възрожденската епоха³¹. За нещастие, тези насоки за проучване не са развити докрай в големи научни трудове. Част от причините са субективни – мащабът на едно цялостно проучване на Възраждането в македонските земи се оказва твърде голям за силите на учения, свикнал с детайлна разработка на изворите и фактите, и той навярно отрано се отказва от амбицията за пълно проучване на темата. Частните изследвания върху отделни средища също представляват солидно предизвикателство, което е все по-трудно за него с напредването на годините и твърде разклатеното му здраве. Другата страна са обратите на сложния възел от проблеми, наречен „македонски въпрос“ – силното желание на Снегаров да се занимава с възрожденското минало на своя роден край никога не изчезва, но условията за това невинаги са благоприятни.

§ 5. Проблеми на Новата и Най-новата история. Повечето проучвания на Снегаров в областта на Новата българска история се отнасят до историята на Българската екзархия и положението на българите в Македония до Балканските войни (1912–1913). По такъв начин те представляват тематично цяло с изследванията върху възрожденската проблематика.

В краткия обобщаващ очерк „Българската екзархия“ (1969), един от последните трудове на Снегаров, има интересна глава „Еволюция или революция“, която засяга идеологията на църковната борба и нейното продължение – екзархийското дело в Македония и Одринско³². Екзарх Йосиф, като идеолог и деец на националното обединение, е в центъра на авторското внимание. Снегаров планомерно доказва правотата на еволюционната политическа платформа, застъпвана от българския първоиерарх. „Еволюция или революция“ е изненадващ текст заради времето на написването

³¹ Снегаров, *Ив.* Гръцки кодекси на Пелагонийската митрополия. (Принос към историята на Пелагонийската епархия). – ГСУ, Богословски факултет, 25, 1948, 1–59.

³² Снегаров, *Ив.* Българската екзархия. Произход, същност и значение. (Очерк.) С., 1969, 15–18.

му – във време, когато на революционната идеология по общо задължение се гледа като на „добрата“ идеология, Снегаров излиза с апология на един еволюционен възглед.

Проблемите на съвременната българска история (от днешна гледна точка на термина) не са най-силната страна на историка Иван Снегаров. Едната причина е, че обстановката в обществото и академичния свят в годините на социализма поставя пред него твърде много условия, към които му е трудно да се нагоди, и той се чувства по-удобно в историческа проблематика, отдалечена от бурното настояще. Другата е, че в моментите, когато се заема с най-нова история, у него се задейства рефлексът на публициста и това видоизменя подхода му към материала. През всичките години той остава по-силен като учен в по-ранната проблематика, тази от Средновековието до Възраждането. Така в крайна сметка богатството на извори и личните впечатления от съвременната история не осигуряват задължителен успех – актуалното време не е по-лесно за изследване от миналото.

III. В ТВОРЧЕСКАТА ЛАБОРАТОРИЯ НА ИСТОРИКА ИВАН СНЕГАРОВ

§ 1. Типология на творчеството. В обширното творчество на Иван Снегаров могат да се открият различни по тип произведения – художествени (поезия и проза), публицистични (статии и речи) и научни (статии, студии и монографии). Научните му произведения се подразделят на богословски, философски (психология, етика и социология) и исторически (история и сродни дисциплини – изворознание и архивистика). Сред историческите му работи има научнопопулярни и строго научни. Обхватът на настоящата статия се ограничава до историописното творчество на Снегаров. Произведенията, които излизат извън това изрично условие – художествени, публицистични или принадлежащи по предмет на други науки, макар и да са интересни сами по себе си, се налага да бъдат пропуснати в името на целенасоченото историографско изследване.

§ 2. Изследвано време. Прегледът на отделните исторически периоди в общото творчество на учения показва сравнително периферното място на въпросите до средата на IX в. Основната част от научните приноси на Снегаров се отнася към средновековната българската история след Покръстването, ранните векове на османското владичество и възрожденската епоха. Сравнително по-малко в общия обем, но все пак значимо, е присъствието на проблемите на родната история от 1878 до 1912 г. Времето след 1912 г. стои в периферията на научното дело на охридчанина. Особеност на неговото творчество е, че като цяло то се съсредоточава не върху определена епоха, а върху определен обект – църковната история. Дори когато излиза извън църковноисторическата материя, ученият не се чувства ограничен от конкретна времева рамка.

§ 3. Изследвано пространство. Пространственият обхват на историческите интереси у Снегаров може да се илюстрира добре с няколко концентрични кръга, по които се разширяват изследванията му през годините. В центъра на Снегаровата работа като историк стои неговият роден град Охрид. Това важи с особена сила за по-ранните години (1912–1932), когато ученият се формира и търси подходящо поприще за научна изява.

Като втори, по-широк концентричен кръг в научното дело на Снегаров се очертава историческата съдба на Македония. Той е ангажиран с македонския въпрос от съвсем млад като публицист и обществен деец и тази силна обвързаност е водеща в неговия избор да се занимава с история. Стойностни научни произведения за миналото на македонските земи охридчанинът публикува през 20-те и 30-те години на XX в. Идеологическите и политическите перипетии на македонския въпрос след 1944 г. затрудняват учения да постави темата „Македония“ по дотогавашния начин, но и до края на живота си Снегаров с усърдие се труди за доказване на българския характер на тези земи.

В третия концентричен кръг на научни интереси стои историята на България. Снегаров винаги разбира България като по-широкия кръг, в който се вмести и кръгът „Македония“, и лежащият вътре в тях център – Охрид. Македонските земи никога не се третират като българска периферия. В научното дело на Снегаров е ясно заявен стремежът да се докаже централното място на Македония в българската съдба. След 1944 г. ученият вече е в по-голяма степен на общобългарска вълна. Македонската тематика, постоянно важна за него, не стои постоянно в подходящи условия за разработка и отстъпва водещото си място в продукцията на историка.

В най-външния пространствен кръг на Снегаровото творчество стоят въпросите на общата история. За него това са преди всичко проблемите на историята на отделните поместни църкви и взаимовръзките между българската история и историята на околния свят. Ученият има подробна представа за общата история, но рядко се впуска надалече в нейното проучване. Вниманието му стига главно до граничното пространство на взаимодействията между българския кръг и по-широкия кръг на околните земи – балкански, славянски и православни.

Прегледът на пространството в тематичните интереси на учения показва, че творчеството му през годините, най-общо казано, се разширява по условните кръгове Охрид – Македония – България – външен свят, но непрестанно присъства една центростремителна сила към местата и темите, от които е тръгнал и чувства като свои. За него точно приляга характеристиката „историк на родното, историк на своето пространство“.

§ 4. Изследвани сфери на жизнена дейност. Иван Снегаров си е спечелил име основно на историк на Църквата. Тази оценка не се нуждае от промяна – главният дял от неговото научно наследство обхваща именно *историческото проучване на Православната църква*, преди всичко Българска-

та, в по-малка степен другите поместни църкви. Религиозната семейна среда, образованието в Цариградската семинария и Киевската духовна академия, продължителната работа в църковни печатни органи, тесните контакти с духовници – всичко това предпоставя съпричастността на Снегаров с нуждите и задачите на Българската православна църква, съответно и с нейната история. Особено определящ фактор е изборът му за преподавател по църковна история в новосъздадения Богословски факултет и работата му там в продължение на три десетилетия (1926–1956). И все пак Снегаров си остава светски човек по своята лична и научна нагласа. Затова неговата интерпретация на църковната история е в подчертана близост със светската история. След напускането на Духовната академия през 1956 г. в творчеството му намалява делът на църковната история. Лицата и събитията, които Снегаров разглежда в последните си години, по правило имат някакво отношение към Църквата, но както темите, така и интерпретацията принадлежат в по-голяма степен на гражданската история.

Политическата история у Снегаров е засегната по разнообразни начини – държавна политика, църковна политика, дипломация, революционно движение в Македония. Преобладават изследванията, в които политическата история е сплетена с църковната. У Снегаров има стремеж да одухотвори политическата история. За разлика от много учени, които волно или неволно пропускат църковните фактори в историческите събития, той винаги ги подчертава като положителни, духовнообогатяващи. Като недостатък обаче има и противоположната тенденция: политизиране на духовната история. Последната често се свежда до очертаване на политически връзки и решения.

Историята на културата е обемисто представена в работата на Снегаров. За него има две изключително обширни области на културно-историческото изследване – книжовността и *просветното дело*. Снегаров изследва книжовната продукция по българските земи в широк времеви обхват – от Кирило-Методиевата епоха в средата на IX в. до църковните кондики, достигащи последните десетилетия на XIX в., а понякога и първите години на XX в. Създаването на славянска писменост и разпространението на християнското знание на славянски език е епохално събитие от ранга на Покръстването, сплетено с него по време и значение, съдбовно за оцеляването на българската народност и култура пред опасността от елинизма. За Снегаров героят на това дело е преди всичко св. Климент Охридски. Съществен принос представлява студията „Българският първоучител св. Климент Охридски“ (1927)³³, една от най-пълноценните работи, писани по темата въобще, а след нея се нареждат доста статии. Изследването на книжовното и просветното дело на българския първоучител е подкрепено от по-малки по

³³ Снегаров, *Ив.* Българският първоучител Св. Климент Охридски. – ГСУ, Богословски факултет, 4, 1927.

обем работи и за други дейци и писмени паметници от тази епоха. Историкът внимателно проучва и културното развитие в българските земи през следващите векове (XI–XV в.) до окончателното падане на България под османска власт. Книжовната продукция – както славянска, така и на гръцки език през ранните векове на османското владичество, е също добре позната на Снегаров; на нейна база той строи голяма част от изследването на Охридската архиепископия от XV в. до 1767 г. Възрожденската книжовност в българските земи, и особено в Македония, е сред специалните интереси на учения. В творчеството си той засяга повече ранната възрожденска литература, намираща се в по-близка връзка с Църквата.

Темата за книжовното дело е неразделна от темата за просветата. Посочените по-горе съчинения и научни дирения на Снегаров засягат в много случаи и двете области. Здравно сплетени са книгата и учението в писаното от него за славянските първоучители и за техния продължител св. Климент, почетен от охридчанина като родоначалник на българската просвета. Възрожденското учебно дело е обхванато от Снегаров чрез авторски текстове и посредством обнародване на извори. В творчеството му могат да бъдат открити и по-малки по обем приноси към *историята на науката*. Науките, на чието развитие изследователят се спира, са историческата, филологическата и богословската. Прегледи и оценки за миналото, настоящето и бъдещите задачи на историческата наука Снегаров прави в официални изказвания неведнъж от 1948 г. нататък, почти до смъртта си. Сред многото мисли по теоретични проблеми на историята като наука, устно изказани в срещи и дискусии, сравнително малко са публикувани, като две изказвания са оформени и отпечатани във вид на статии – „По периодизацията на българската история“ и „По въпроса за класите и класовите отношения през Възраждането“. Като директор на Архивния институт Снегаров има възможност да допринесе и с публикуване на извори за историята на българската наука от етапа след Освобождението. Развитието на *архивното дело* по необходимост се оказва също в изследователския обхват на Снегаров. Миналото, текущите въпроси и перспективите на архивистиката в България, в частност на Архивния институт при БАН, директорът на Института разглежда в няколко статии. *Богословието*, академичната специалност на Снегаров, е сравнително малко изследвано от учения в системен исторически план, при това с видими недостатъци.

§ 5. Водещи идеи в изследванията. Определящата тема в Снегаровото научно дело е *темата за нацията*. Още през 1907 г. 25-годишният Снегаров дава, макар и недообработен, теоретичен вид на своите разбирания за нацията и до края на живота си не изменя съществено възгледите си по въпроса³⁴. За него националното чувство е естествено присъщо на индивида, националното съзнание е основата на всяка обществена дейност, а нацията е реален колективен организъм със свой живот и потребности. Оттогава насет-

³⁴ НА – БАН, ф. 84, а.е. 44.

не, независимо от разнообразието на конкретните теми, Снегаров най-често дискутира националноисторически въпроси.

Екзарх Йосиф, наставник на Снегаров в неговата младост, сочи Православието и славянството като двете основни опори на българската национална идея. Ученикът остава верен на това разбиране в своя научен път. *Православието* за Снегаров е преди всичко национална, а не богословска категория – за него то има отношение към народността, не толкова към Бога. Като присъщо вероизповедание на българите, Православието не подлежи на посегателства. В творчеството на учения е съвършено ясно изразена мисълта, че отстъпление от Православието е равнозначно на разпокъсване на българския народ, и следователно духовно зло.

Снегаров има известен националистичен уклон в представата за Православието. Неговата „Кратка история на съвременните православни църкви“ е сборник независими един от друг исторически очерци за отделни църкви. Разбирането за националното и регионалното разнообразие на православния свят е категорично подчертано, докато общият, съборният църковно-исторически процес не може да бъде уловен без труд от страна на читателя.

Епохалното значение на княз-Борисовото дело (= Православие), съчетано с Кирило-Методиевото и свети-Климентовото дело (= *славянство и книжовност*), е осветлявано от учения многократно. За него това е действителното начало на родната история и отправна точка на изследванията му. Снегаров разглежда Православието като спасение на народа от езичеството, а славянската книжнина и просвета – като спасение от елинизма. Цялата по-нататъшна българска история, интерпретирана от историка, е пронизана от примери за отстояване на славянския характер срещу атаките на гърци и други инопородни елементи. Ученият е особено остър критик на гръцкото влияние, преминало през различни исторически образи – византинизъм, фанариотство и великогръцки шовинизъм. Възраждането, в Снегаровото схващане за българската история, е време на „проявяване на снимката“ – славянското съзнание на българите се очертава във все по-силен контраст с елинското у гърците.

Ученият избягва да теоретизира ролята на славяните в историята. Той не е привърженик на расови и народопсихологични обяснения и не търси никакви особени расови черти у славяните. Славянската идея го интересува преди всичко в рамките на православните земи. За Снегаров в „славянството“ водещо е културното измерение – явление, зародило се с Кирило-Методиевото дело, вкоренило се здраво на българска, особено на македонска почва, разпространило се сред сърбите, русите, а за дълго време и сред румънците.

Рядкост са учените, които по силата на своя житейски и академичен път са така добре запознати с *балканската тема* като Снегаров, син на българин и албанка, учил в гръцко начално училище, ходил на гурбет в Румъния, прекарал младостта си в столицата на Османската империя, в пъстрия прис-

танищен град Солун, във военновременното Скопие. В своите църковноисторически дирения той постига детайлни познания за историята на балканските страни и народи. И все пак десетилетия наред у професора, познаващ поне минимално всеки един балкански език, няма усещане за обща балканска история. До Втората световна война, а дори и непосредствено след нея, остротата на националните противоречия дава своето отражение в разгорещени научни полемики с историци от съседни страни. Едва през 50-те години на XX в. у Снегаров се явяват съчинения, в които балканските народи са разгледани като подвластни на обща историческа съдба. Османската власт се явява необходимият отрицателен фактор, за да се консолидират останалите елементи в тази балканистична картина на Снегаров. Логично е, че цялостното творчество на Снегаров, с ясно заявления си български национализъм, не може да поеме силно присъстваща общобалканска идея. Но за чест на Снегаров трябва да се посочи, че той неведнъж се е старал да проучи и мостовете, а не само синорите между балканските народи.

За да се движи магнитната стрелка към точната посока, са необходими два еднакво силни полюса. Ролята на отрицателния полюс в по-голямата част от научното дело на Иван Снегаров изпълнява *византийската тема*. Откриването на Катедра по византология в Киевската духовна академия става първата възможност за студента от Охрид да се занимава със сериозна историческа наука. Византологията открива още много пъти шансове за израстването на историка. Добра роля изиграва участието му като делегат на международните конгреси на специалистите в тази дисциплина. Снегаров не се вживява в ролята на византолог, но и не възразява срещу нея, още повече че тя не го обвързва с нежелана от него тематика. По отношение на Византия като образец на многоплеменна държава той не отхвърля този модел директно. Въпросът е отнесен не само до гражданската, но и до църковната история – могат ли и как да съществуват различните народи в рамките на една Православна църква и на една държавна власт? Снегаров допуска положителен отговор, като дава за пример Охридската архиепископия, но в цялото му творчество е очебийно неговото предпочитание към национално монолитни църкви и държави. На византийския имперски модел е противопоставен моделът на българската национална държава, а спрямо исторически по-старите църкви, организирани на териториален принцип, се издига предпочитанието му към обособените по национален признак.

§ 6. Методи на работа. Основа на научната работа за Снегаров е работата с изворите. Той многократно подчертава това, даже до степен да звучи като натякване на тривиална мисъл. Неговата работа с изворите включва изобилие от дейности: изучаване на вече известните извори, издирване на нови, текст-критика на изворите (авторство, датировка, състояние на запазеност, информационно съдържание, степен на надеждност), превод, научно публикуване, използване при историописните изследвания, подготовка на

студентите да оперират с извори. *Принципът за ударението върху извора при историческото изследване* е константа в целия му научен път и като изследовател, и като преподавател.

Снегаров отчетливо спазва методическия *принцип за отделяне на изворите от изследванията*. Под изследвания разбира работи, общо казано, не по-ранни от средата на XIX в. и със съответния академичен произход и стил. В произведенията му рядко се вижда систематично отделен в началото преглед на изворите и изследванията по темата; обичайно пристъпва направо към избраната тема, а споменатите анализи са вплетени в изложението. Методите на работа с изследванията в голяма степен отговарят на методите, които използва и при изворите: разширяване на базата използвани изследвания, рецензиране на трудове, преводи, биографично-аналитични проучвания за историци, полемики върху научни работи, и основното – използване в собствените изследвания.

Работата на Снегаров както с изворите, така и с изследванията се ръководи от *принципа на идиокритицизма*, самостоятелно извършената и обоснована на собствено мнение критика. В това поле авторът не чувства ограничение да приема или отхвърля нещо извън преценката на собствения си разсъдък. Стилистично това се изразява чрез аргументация на собственото мнение, която при Снегаров понякога е много обстоятелствена, макар и невинаги достатъчно убедителна.

Принципът за изчерпателното изследване на фактите е първостепенен в професионалния подход на учения. До Втората световна война Снегаров стои в духа на разбирането, че задача № 1 на българската историческа наука е фактологичното разкриване на родното минало. Такава цел постига Снегаров с „История на Охридската архиепископия“, но с нейното осъществяване и с натрупването на преподавателски опит той открива по-голямо предизвикателство – написване история на Българската православна църква. Такава история, ако бе написана, по всяка вероятност щеше да бъде изпълнена преди всичко с многобройни конкретни факти. Начинът на работа на историка предопределя именно тази форма, а от друга страна и неуспеха на начинанието. Независимо от рядката работоспособност, ударението върху фактите изтощава силите на изследователя.

Научните работи на Снегаров носят голям потенциал за използване от други автори поради изобилието от конкретни данни и наблюдения. Лично той вижда залеза на идеята за идиокритична история на България, започнал още в 30-те години, особено осезателен след 1944 г., но не и на идеята за подробна обработка на историческите факти. В края на живота си е свидетел, без да може да участва вече, на първите стъпки по написването на многотомна история на България и ги приветства.

§ 7. Научно направление и школа. Като обобщение на множество сведения и разсъждения за работата на учения, очертава се следната оцен-

ка за неговото научно направление и школа: Снегаров е позитивист, макар и с елемент на умерена християнска критика към чистия позитивизъм. Силно влияние има един рано усвоен възглед за историята, присъщ на романтизма. Този възглед е изместен впоследствие от повърхността на изследователската работа, но остава в дълбочината на авторските позиции. Национализмът като лично убеждение на историка се оказва едновременно движещ фактор на научното му дело и отличителна идея в произведенията. Понякога той бива скрит зад подчертан фактологизъм. Марксизмът е първоначално отрицателен полюс за политическите и научните разбирания на Снегаров, но след 1944 г. ученият неизбежно се съобразява с него. В отделни случаи реакцията на историка към новата методология е научна мимикрия, в други се явяват и действително възприети елементи. Като цяло обаче влиянието на историческия материализъм над възрастния вече академик е без голяма дълбочина.

§ 8. Философия на историята. Чрез наблюдения върху творчеството на Иван Снегаров може да се очертае неговата философия на историята. Ученият по правило не обобщава въпроса в специални работи, но дори и този избор се дължи на съответна философия. Важна особеност е много по-ясното виждане за философията на българската история, отколкото философията на световната история.

Начало на всеобщата история за Иван Снегаров е проповедта на Исус Христос. Историята, която съществува преди това, е тъмна, неясна, подвластна на хаотични сили. Същинската история започва там, където е чуто Христовото учение. Това, което вълнува Снегаров, е нравственото учение на Исус Христос и примерът за праведен живот, намерил величествен завършек в страданията, понесени на Голгота. След Голгота идва *Тържеството на Правдата*, друг израз, който Снегаров обича да повтаря, като отбягва буквалното тълкуване – възхвала на Възкресението, а му придава по-скоро смисъл на триумф на правата идея в съзнанието на хората.

Двигател на историята за него е християнското учение, разгръщащо се в общественото съзнание. Разбирането на Снегаров за християнството е социализирано и моралистично. Под християнски морал се визира по-скоро един негов кантиански заместител. Чудесата и свръхестествените събития в църковната история се пропускат в работите на учения и може да се предполага прикрито непризнаване истинността на голяма част от тях. У Снегаров няма особен интерес към вътрешния духовен живот на християнина. Занимават го израженията на религията в обществените норми и процеси. Това социално християнство е допълнено със силен национален елемент. Националната идея се явява като втория двигател на историята, въпреки че втори по реда на изброяване. Заниманията на Снегаров, макар и малко, с миналото на траки и илири в предхристиянския им период е свидетелство, че етническата история е важна за него дори когато е в стихийния си етап. Националната стихия е по-мошен двигател; спрямо него християнското учение е по-скоро кормилен механизъм.

Съчетанието от движещи елементи поражда втора възлова точка в историята, второ начало. То е *началото на родната история*. В това начало се преплитат християнството, прието като официална религия за България, учредената самостойна Църква, създадената славянска книжнина и християнската проповед на собствен език. Това ново начало е овладяване на стийнната сила на славянското море и тласък за действителен напредък на българската държава.

Третата възлова точка е *началото на новата история*. Това е времето, в което се формират принципите, водещи за учения в настоящето. От гледна точка на европейската културна история, Снегаров е идеен наследник на възгледи основно от втората половина на XVIII и от XIX в. – национализъм, либерализъм, позитивизъм, християнски социализъм, кантианство. Спрямо родната история той в много отношения може да бъде наречен дете на Българското възраждане в Македония. Доколкото движещите идеи и целите на възрожденската епоха не са постигнати докрай, за учения епохата продължава, и това означава, че се преживява много по-интензивно.

Ходът на историята, според концепцията на Снегаров, е възходящ, но неравен. Общият ход на историята е прогресивен; според професора, родом от Охрид, напредъкът е вътрешно присъщо качество на историческите процеси.

Цел на историята не е дефинирана строго в историописното творчество на българския църковен историк. От всички белези, които издават неговото отношение, може да се извлече представата за общество на свършена реализация на националния идеал в съчетание с идеала за християнски социализъм. Целта на историята той обикновено нарича поради някакви свои богословски аргументи „Царство Божие на земята“, но на практика го вижда по-скоро като република и определено като човешко дело. Достигането до този обществен идеал е постепенно, с човешки усилия, като на първо място трябва да се реши въпросът за свободата. Под „свобода“ Снегаров разбира най-напред националната свобода, а тя добива свършенство само в националната държава. Затова, без да се пропуска въпросът за общочовешкото бъдеще, в творчеството на българския учен е заявена най-вече идеята за Целокупна България като апотеоз на историята.

* * *

От ранната си младост Иван Снегаров е убеден, че историческото познание би могло да донесе голяма полза за „народното дело“. И след близо век, преживян в бурни събития, старият вече академик не се отказва от възможността да въздейства на съвременниците си чрез силата на своята историческа наука. Успява ли да им повлияе? В това отношение Снегаров отстъпва на други български историци, но не на много. Признанието, което му оказват по-младите поколения в науката, показва, че все пак е имал определен успех.

„Нестор на българските летописци“, както наричат Снегаров, живее дълго и надживява своята „научна генерация“. Живее достатъчно дълго, за да бъде запомнен от следващото и от по-следващото поколение български учени. За мнозина от тях Иван Снегаров остава образ на една отишла си генерация, която е била достойна за пример.

Колкото до загатнатия в началото въпрос, каква по-точно птица е снегарят, отговорът се открива в речениците на други славянски езици. В някои диалекти на руския език „снегарь“ е езикова разновидност на „снегирь“, наименование на червеношийката. Така в крайна сметка снегарят се оказва добре позната птица. С настоящия текст авторът се надява, че подобен отговор можем да получим и на въпроса какъв по-точно историк е Иван Снегаров.

